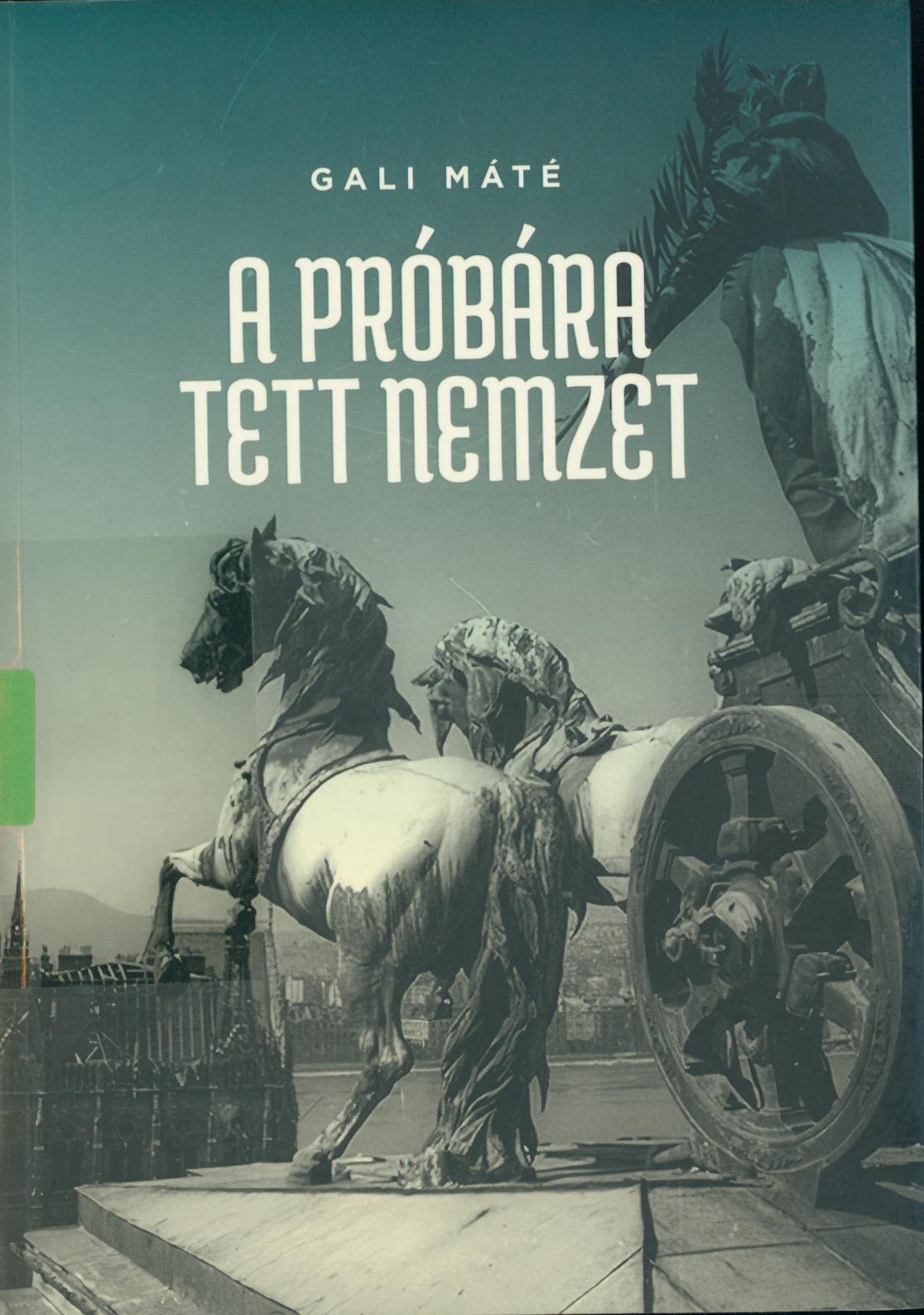

GALI MÁTÉ

A PRÓBÁRA TETT NEMZET

„...a szakmájukat hivatásosan művelő történelmeknek törekedniük kell arra, hogy a múlt eseményeit és szereplőit a tacitusi »harag és részrehajlás« nélkül ábrázolják, nem tévesztve szem elői a nagyszerű skót író, Sir Arthur Conan Doyle legendássá vált detektívfigurájának, Sherlock Holmesnak az örökbecsű meglátását: sohasem a tényeket igazítjuk az elmélethez, hanem az elméletet a tényekhez!”

X 366.15

GALI MÁTÉ

A PRÓBÁRA TETT NEMZET

A Magyarországi Fejezetek Magyarország Horthy Miklós út modern kori történelméből

MCC

Budapest, 2022. Béla Tarr

J001473721

© MCC Press Kft., 2022

© Gali Máté, 2022

X366155

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás jogát, a könyv egészére és egyes részeire is.

A borítóhoz felhasznált fotó forrása:

Fortepan / Vörös Hadserg. Képszám: 175239.

ISBN 978-615-6351-77-7

Kiadja az MCC Press Kft.

Felelős vezető: Novák Tamás

Felelős szerkesztő: Gorácz Anikó

Szerkesztő: Vladár Zsuzsanna

Korrektúra: Gágolyó Attila

Layout és tördelés: Somos Péter

Borítóterv: Baranyai (b) András

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalomjegyzék

Szakály Sándor ajánló sorai	7
Lectori salutem!	9
Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről	15
Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés	31
Csehszlovák-magyar határtárgyalások és a Bartha-Hodža-egyezmény	51
A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája	71
Horthy Miklós útja a hatalomig	91
„...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”.	
Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról ..	III
Olaszország és a magyar revíziós politika (1920–1939)	133
Bethlen István eszmei arcéle	153
Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata	173
Bethlen István megítéléséről	193
A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban	209
A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban	229
Berzeviczy Albert és a numerus clausus 1928. évi módosítása ..	249
Emberek az embertelenségben: Rónai Mihály András és báró Szalay Gábor	267
A Horthy-korszak megítéléséről. Historiográfiai áttekintés	277
A tanulmányok első megjelenési helye	357
Névmutató	359

tanít is. A Mathias Corvinus Collegium tanáraként Gali Máté a nála nem sokkal fiatalabbaknak igyekszik átadni mindenazon ismereteket, amelyek Magyarország 20. századi történetének első felére vonatkoznak. Ezek az ismeretek fontosak és meghatározók mindenkor számára, akik elengedhetetlennek vélik a magyar múlt hiteles és szakszerű megismerését.

Gali Mátét meglátásom szerint az oly sokszor és sokat idézett „sine ira et studio” elv vezérli. Ennél jobbat a történész számára még nem fognymaztak meg. Harag és elfogultság nélkül, pártatlanul. Nem könnyű megtartani ezt senkinek. A történész egy idő után kezd azonosulni a kutatása tárgyával, és ha az személy, nehezen vonja ki magát a hatása alól. Dicsérni vagy átkozni? Egyiket sem szabad. Ítélezni még kevésbé. Néhai Gosztonyi Péter sokszor említette: a történész nem bíró. Nem ül bírói székben. Sokkal inkább detektív. Nyomoz, és összerakja a mozaikokat, amelyekből remélhetőleg hiteles történet kerekedik ki. Magam úgy látom, Gali Mátéból jó nyomozó válhát. Forrásfeltárást, forráskezelést, elemzést, végkövetkeztetést. S hogy ez miként sikerült, arra a választ a tiszttel Olvasó adhatja meg. Az, aki kezébe veszi és elolvassa a szerző tanulmánykötetét. Érdemes!

Budapest, 2022. június 4.

Lectori salutem!

„Nem fogok tetszeni minden olvasónak, de nekem sem tetszik minden olvasó.” (BERZEVICZY GERGELY)¹

2020 nyarán, egy kellemesen meleg, szép kedd délutánon egykor kedves munkahelyemről, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárból tartottam hazafelé az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legkiválóbb szakértőjével, Hermann Róbert történéssel, az intézet Dualizmus-kori Kutatócsoportjának vezetőjével. A 2-es villamos éppen a Kossuth Lajos térré fordult be az Idősebb Antall József raktárpról, amikor Robi arról kezdett el mesélni, hogy nemrégiben megjelent egy gyűjteményes kötet a néhai nevés historikus, Szabad György politikatörténeti munkáiból,² ami azért is nagyon fontos, mert ha egy történetiről bizonyos időközönként nem rendezi önálló könyvbe a különféle folyóiratokban, tanulmánykötetekben vagy más egyéb kiadványokban publikált dolgozatait, akkor azok idővel egész egyszerűen „elvesznek”. E véleményt magam is osztottam, ezért határoztam ekkor úgy, hogy ha lehetőségem nyílik rá, én is egybefoglalom az addigi szakmai pályafutáson során közölt történettudományi értekezéseimből azokat, melyekről úgy érzem, hogy a témaüknél és a színvonaluknál fogva szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot. Így született meg tehát a 2014 és 2022 között jegyzett műveimből ez a válogatáskötet, amelyet a tiszttel Olvasó most a kezében tart.

Az írások kivétel nélkül hazánk 1867 és 1945 közötti történelméhez kapcsolódnak, azon időszakhoz, amely kutatóként engem elsődlegesen foglalkoztat. Olyan meghatározó témákat ölelnek fel, mint például a nemzetiségi kérdés, Trianon, a revízió, a zsidókérdés, illetve a korszak

1 BERZEVICZY Gergely: *A közigazdaságról*. Budapest, Aula, 2006. 130.

2 Katedrától a pulpitusig. *Válogatás Szabad György politikatörténeti munkáiból*. Szerk. MELKOVICS Tamás. Budapest, Országház, 2020.

historiográfiai értékelései. Ezen évtizedek két véres világháborúval, forradalmakkal, továbbá a történelmi Magyarország szétesésével komoly próbatételek elé állították a magyar nemzetet. E könyv arról szól, hogy a magyarság miként igyekezett megbirkózni ezekkel a próbatételekkel.

Műveim elkészítésénél mindenig támaszkodhattam kiváló tanáraim és kollégáim segítségére, ezért elmondhatatlanul hálás vagyok a Jóistennek, amiért megadatott számomra, hogy eddigi pályám során a modern kori magyar történelemmel foglalkozó legjelesebb szakemberek közül többektől tanulhattam, vagy dolgozhattam együtt, akiknek ezúton is szükségét érzem kifejezni a köszönetemet és nagyrabecsülésemet.

A Szegedi Tudományegyetem történészhallgatójaként a gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában sokat tanultam Tomka Bélától. Ugyancsak sokat tanultam Karsai Lászlótól a zsidókérdés, a holokauszt, illetőleg a szélsőjobboldali mozgalmak történetéről, de ő volt az is, akinek a közbenjárására 2012 őszén, frissen végzett egyetemistaként egy olyan publicisztikát jelentethettem meg Horthy Miklósról, illetve a róla elnevezett korszák megítéléséről az *Élet és Irodalom* hasábjain,³ amely egyrészt tárgyilagosságra törekedve kísérelt meg válaszolni egy korábbi, a témaban született rendkívül negatív hangvételű cikkre,⁴ másrészt pedig amelyre – mint utóbb kiderült – több neves történészünk is felfigyelt.

Mindenekelőtt azonban Sipos Józsefnek, a föld- és parasztkérdés 19–20. századi története egyik legavatottabb kutatójának tartozom köszönnett; akinél a tudományos diákköri értekezésemet és a mesterszakos szakdolgozatomat is jegyeztem. Noha alapvetően másként látta a világot, és másként is éltek, Jóska vidám és nyitott, mindenre és mindenre kíváncsi jellege okán a viszonyunk mindvégig harmonikus volt. Barátságunk pedig, amely még az egyetemen kezdődött, Jóska tavaly télen bekövetkezett sajnálatos haláláig tartott. Az ő emlékének ajánlom e könyvet, tanítványi tisztelettel.

³ GALI Máté: Horthy, a diktátor. *Élet és Irodalom*, 2012. október 26. 12.

⁴ BOJTÁR Endre: Viszonválasz. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 21. 10–11.

Szintén az egyetem időszakából kelteződik a jó személyes és szakmai kapcsolatom Hajdu Tiborral, a magyar történészek doyenjével, aki mindenkorban készséggel volt a segítségemre, ha kérdésekkel, esetleg kérésekkel fordultam hozzá.

A Szegedi Tudományegyetem elvégzését követően kerülttem Egerbe, az akkori főiskola (napjainkra már méltó módon Eszterházy Károly Katolikus Egyetem) Történelemtudományi Doktori Iskolájába. Sipos Jóska bátorítására jelentkeztem doktorandusznak Romsics Ignáchoz, akihez őt több évtizedes jó barátság fűzte. Szakmai szempontból ennél jobb döntést nem is hozhattam volna; hiszen Romsicsban nemcsak nagyszerű tudóst, hanem remek pedagógust is megismerhettem. Ragyogóan értett ahhoz, miként motiválja és hozzá ki a legjobb teljesítményt a tanítványaiból, akiknek az útját minden lehetséges módon egyengetni igyekezett. Rendkívül magas színvonalú szakmai felkészítést kaptam tőle, amelyet bármikor kamatoztatni tudtam a munkám során. Az egri doktori iskolából szép emlékeket őrzök még a halk szavú és intelligens Rainer M. Jánosról, az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik elsőrangú kutatójáról is, akinek a szemináriumai intellektuálisan igen érdekkeszítők voltak.

Romsics Ignác ajánlására kezdtem el dolgozni 2016 őszétől a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori Kutatócsoportjában. Életem végéig hálás leszek ezen intézménynek, amiért kezdtöttem először a történészket általánosító szakmai karrieremnek álláslehetőségét biztosított számomra, az ottlém alatt a lehető legteljesebb szellemi szabadságban kutathattam és írhattam, a munkatársaimmal pedig egyöntetűen jó kollegiális viszonyt ápolhattam. A jelen kötetben olvasható írások nagy többsége abban az 50 hónapban született, amikor a VERITAS alkalmazottja voltam. Sok közleményt eredetileg a fáradhatatlan Ujváry Gábor, a két világháború közötti magyar kulturális politika legavatottabb ismerője, egyben a Horthy-kori Kutatócsoport vezetője szerkesztett. Rajta kívül mindenben a segítségemre volt Hermann Róbert; főigazgató-helyettesként Antall József egykori kabinetfőnöke, a mindenkorban modorú Marinovich Endre; továbbá Dobos László közigazdász-szociológus, aki napjainkban a Jászok Egyesületének elnöke. Leginkább pedig Szakály

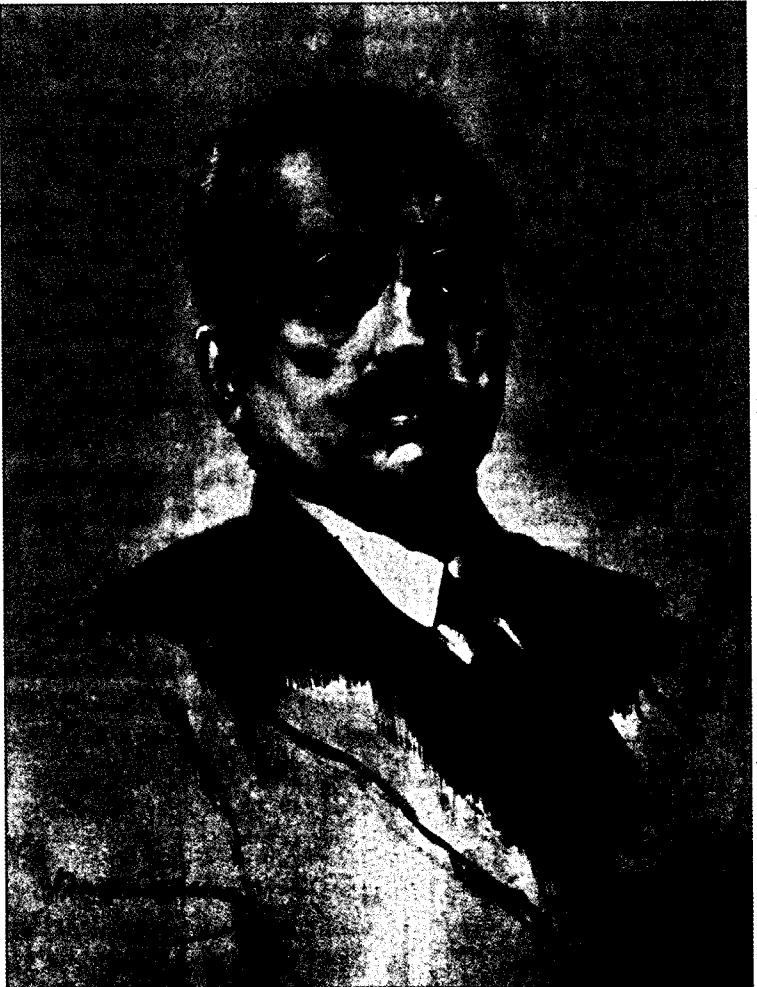
Sándor főigazgatónak mondok köszönetet a kezdő történésként belém fektetett bizalomért, azért, amiért mindmáig bátran fordulhatok hozzá bármilyen ügyben. Hálás vagyok azért, hogy megtisztelt azzal, hogy kedves ajánló sorokat írt a tanulmánykötetem elé.

A VERITAS-ból 2020 őszén kerültem a frissen megalakult Rubicon Intézetbe, melynek társelnöke, a munkámat mindig megbecsülő Szalai Zoltán 2021-ben előbb fél-, majd teljes állásban vett át a Kárpát-medence legnagyobb tehetséggondozó intézményéhez, a Mathias Corvinus Collégiumhoz (MCC). Az MCC szellemisége és intellektuális pezsgése azonmód magával ragadott, ráadásul szervezeti egységem, a Társadalom- és Történelemtudományi Iskola multidisciplináris jellege – hiszen itt nemcsak történészekkel, de szociológusokkal és politológusokkal is együtt dolgozom – folyamatosan tágítja a látóköröm. Mindemellett pedig iskolánk felkészült és jó vezetője, Gallai Sándor politológus lényegében véve ezen kötet „keresztpájnak” is tekinthető, hiszen ő volt az, aki *A próbára tett nemzet* főcímet javasolta a könyvnek. A mű az MCC Press gondozásában jelent meg, és ezért köszönet illeti a kiadó valamennyi vele foglalatoskodó munkatársát.

Köszönettel tartozom továbbá azon kitűnő történéseknek is, akikkel bár egyáltalan nem, vagy csak nagyon rövid ideig dolgoztam egy intézményben, ámde a pályám során mindenkor számíthattam a segítségiükre és támogatásukra: Ablonczy Balázsnak, ifjabb Bertényi Ivánnak, Bödök Gergelynek, Ignácz Károlynak, L. Balogh Béninek, Máthé Áronnak, Papp Istvánnak, Pritz Pálnak, Püski Leventének, Szarka Lászlónak, Vörös Boldizsárnak és Zeidler Miklósnak.

S végül, de közel sem utolsósorban a legnagyobb hálával családtagjaimnak tartozom, akik az elmúlt egy évtizedben végtelen türelemmel tolerálták a munkámmal járó lemondásokat, az olykor rajtuk levezetett stresszt, valamint azt, hogy szeretett nőgrádsápi otthonunkban a két tüneményes macskánkon, Málnán és Jankán kívül még Berzeviczy Albert, Bethlen István, Horthy Miklós, Tisza István és sok más történelmi személyiség is velünk lakott.

Nógrádsáp, 2022 pünkösdvásárnapján.

Lühnsdorf Károly rajza Berzeviczy Albertről
(Képes Pesti Hírlap, 1933. június 8. 1. oldal)

Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről

A modern nacionalizmusok 18–19. század fordulóján történt megjelenésével a nemzetiségi kérdés a multietnikus régi Magyarország egyik kulcsproblémájává vált. A kérdés megnyugtató rendezése az elkövetkezendő évtizedekben számos kortárs gondolkodót foglalkoztatott, közöttük a magyar nemzeti szabadelvűség jeles alakjának számító Berzeviczy Albertet (1853–1936) is, aki hosszú és érdemlős közéleti pályája során többek között Tisza István (1861–1918) első kormányának vallás- és közoktatásügyi minisztere (1903–1905), a Magyar Tudományos Akadémia leghosszabb ideig hivatalban lévő elnöke (1905–1936), illetve a Magyar Olimpiai Bizottság alapító elnöke (1895–1904) volt.

Ezt igazolja az alábbiakban közölt két levél is,¹ melyek 1893-ban íródtak, és az akkor még kultuszminisztériumi államtitkárként dolgozó Berzeviczy gróf Csáky Albin (1841–1912) vallás- és közoktatásügyi miniszternek címerte őket. E dokumentumok bepillantást engednek abba, hogy a kultusztárca – amely az ország egyik legfontosabb kormányzati szerve volt – magas beosztásban és döntési pozícióban lévő vezetői miként vélekedtek a kor legfontosabb kulcskérdéséről, különösképpen annak erdélyi vonatkozásairól.

A nemzetiségi kérdés kezelésére Berzeviczy javaslatai között a következők szerepeltek:

- tervszerű állami népiskola-építések a vegyes ajkú vidékeken
- az állami középiskolákban ingyenes internátusok kialakítása a tehetséges román ifjak számára

¹ A dokumentumok pontos levétári jelzete: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Csáky, Karton 235/24. Politische Schriften 1888–1893.

- ösztöndíjrendszer bevezetése a román fiatalok körében, elősegítendő a magyarosítást
- a tanintézményekben a hazafias szellemű nevelés erősítése, elsősorban a magyar történelem oktatását illetően, s ennek keretében az állami tankönyvek felülvizsgálata
- a közoktatásügyi tárca költségvetési támogatásának emelése
- az 1868. évi népiskolai törvény „okvetlenül szükséges” revízija

Az államtitkár kézzel írott üzeneteit – melyek Csáky Albin bécsei irathagyékában találhatók² –, betűhűen publikáljuk. A levelek eredeti szóhasználatán és jellegzetes szófordulatain egyetlen alkalommal sem változtattunk, és megtartottuk a kiemelést jelző aláhúzásokat is.

FORRÁS: Berzeviczy Albert gróf Csáky Albinnak

(Berzevice, 1893. augusztus 4.)

Kegyelmes Uram!

Végigolvastam a Szathmáry³ memorandumát a dakoromanis-musról, annak legtöbb részével egyetértek, nemely részével nem. Tekintettel a dolog fontosságára, óhajtanám arra vonatkozó né-zeteimet behatóbban; hivatalos alakban is kifejteni, s szándéko-zom is ezt az e célból eszközölt feljegyzések alapján a tengeri für-dőben megtenni. Miután azonban a memorandumra szükséged van, sietek azt visszaküldeni, s annak leglényegesebb pontjait illetőleg véleményemet röviden a következőkben jelezni.

A nemzetiségek részéről fenyegető veszély elhárítása szem-pontjából én is legszükségesebbnak tartom a közoktatásügyi tárca és különösen a népnevelési javaslatom dotációjának folytonos erős növelését, s ennek alapján a még magyarokkal vegyes nemzetiségi vidékeknek jó állami iskolákkal való sűrű ellátását. Igen helyes Sz. áma nézete, hogy főleg a Szabolcs megye és a Maros közötti terület volna ilyképpen a magar-ságra nézve megerősítendő, mert ez által sikerülne a terjeszkedő oláh áradatot áttörnünk.

Helyes az is, amit az oláh ifjúságnak az állami középiskolákba való bevonásáról mond, de erre nézve gondolom, nem je-löli meg a kellő eszközt. A brádi gymnasiumot elközségesíteni nem fog sikerülni, Ábrubányán vagy Vöröspatakon új áll. középiskolát felállítani fölösleges volna, de e helyett célrave-zetőbbnek tartanám a román vidékeken létező állami középis-koláknál (Nagyvárad, Szamosújvár, Erzsébetváros, Déva, Székelyudvarhely, Brassó) internátusok felállítását illetőleg

² A gróf osztrák fővárosban őrzött irathagyékről bővebben ld. SCHWARZWÖLDER Ádám: Csáky Albin bécsei irathagyéka (jegyzék). In: Lymbus. Magyarságtudománya-forrásközlemények. Főszerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Külgazdasági és Külügyminisztérium - Balassi Intézet - MTA BTK - MNL OL - Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság - OSZK, 2017. 357-388.

³ Szathmáry György (1845-1898) műfordító és újságíró, oktatáspolitikai szakember. 1890-től miniszteri tanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.

a meglevők fejlesztését állami ingyenes helyekkel, melyek főleg román ajkú ifjakkal töltetnének be, kik íly módon jó hazafiakká nevelteti nének.

E kettőt tartom a leglényegesebb és legéletravalóbb dolognak; a többi jobbára vagy hatástan, vagy nagyon távoli feladat. Egészben elhibázott dolognak, sőt valódi szerencsétlenségnak tartanám egy külön nemzetiségi osztály felállítását a Ministerelnökségnél. Mire való volna ez? Legföljebb arra, hogy egy pár ember elhelyeztessék. Az ily osztály felállítását a nemzetiségek úgy tüntetnék fel a világ előtt mintha az ósanyargatásukra egy „fekete kabinet”⁴ szervezettének. A statistikai munkát elvégezheti a statistikai hivatal, s a helyszíni jelentéseket az illető közegek beküldhetik a leginkább érdekkelt ministernek; e végből tehát ilyen osztályra szükség nincs; ha pedig ez az osztály intézkedni és kormányozni is akarna, akkor szüntelen illetékekességi összéutközések ujjhúzások támadnának. Magyarországon minden ministernek és minden ministeriumbeli osztálynak át kell hatva lennie a nemzetiségi fontosságának és annak tudatától, hogy neki e kérdésben mi a tennivalója. Ha ez megvan, akkor az ilyen külön osztály fölösleges, ha ez nincs meg, akkor ennek hiányát semmisítő külön osztály nem pótolhatná. Ennél fogva ezt az eszmét föltétenül elejtendőnek vélném.

A Románia részéről magyarországi iskolák részére adott, és a budgetbefölvett dotáció tényétén valóban botrányosnak tartom, szemben azzal a túl loyalis – vagy talán félénk – magatartással, amelyet mi a romániai csángókkal szemben követünk.⁵

4 Franciául: *cabinet noir*. A titkosszolgálat, illetve az államrendőrség szinonimája.

5 A dualizmus időszakában a magyar kormányok a moldvai csángók nemzeti önonazonosságának felébresztésére, valamint a román nacionalizáló folyamatok elhárítására törekedtek. Ennek keretében megkíséreltek többek között a moldvai csángó fiatalok papi képzésének kormányzati befolyásolását, továbbá egyházközsegeik társadalmi úton történő támogatását is. Számos tevékenységük azonban ezek az ún. „csángómentő” akciók nem értek el. Ld. erről SERES Attila: „Csángómentés” Moldvában a XIX-XX. században. *Pro Minoritate*, 2002/4. 17–47.

Ha ezt megakadályozni nem tudjuk, akkor inkább követnünk kellene a példát, és nyíltan lépni fel a romániai magyarság védelmére; csakhogy persze ott nem ismernek olyan nemzetiségi jogokat, amelyek az ilyen védelmet lehetővé tennék, ott erőszakkal elnyomnak minden más nemzetiséget és valószínűleg több eredményt érnek el vele, mint a mi nemes, de impraktikus nemzetiségi politikánkkal, amely legkevesebb elismerésre – maguknál a nemzetiségeknél talál.

Egyébiránt nem bocsátkozom most bővebben e témaába, hanem bezárom levelemet, s még csak megragadom az alkalmat, hogy ma volt nagybecsű, megnyugtató soraidért hálás köszönetet mondjak.

A tornatanárokra vonatkozó hírlapi közleményt én is olvastam, s még elmenetelel előtt átadtam Klamariknak,⁶ ki megígérte, hogy azt rectificáltni⁷ s a netán csakugyan expeditiót váró néhány utalványt expediáltatni⁸ fogja.

A Grófnő Ö incijájának⁹ kézcsókomat kérve jelentetni, igaz mély tisztelettel vagyok.

Kegyelmes Uram
mindig szolgálatkész híved

Berzevicze 893. aug. 4.

Berzeviczy Albert

6 Klamarik János (1832–1898) pedagógus, a középiskolai oktatás szakértője a kultuszminisztériumban.

7 Helyesít, helyreigazít. (latin)

8 Elküld, eljuttat, továbbít. (latin)

9 Bolza Anna grófnő (1847–1925), Csáky Albin felesége.

FORRÁS: Berzeviczy Albert gróf Csáky Albinnak

(Berzevice, 1893. szepetember. 12.)

Nagyméltóságú Gróf, Minister Úr!

Méltóztatott nyilatkozás végett velem közölni Szathmáry György kebelb. ministeri tanácsos úrnak a dakoromanismus veszélyeit, s az azok ellenében teendő intézkedéseket tárgyazó nagy érdeku és tartalmas emlékiratát, melyre vonatkozó igénytelen nézetemet a következőkben van szerencsém lehető rövidseggyel összefoglalni.

Mindenekelőtt örömmel constatólom, hogy az emlékirat írójával nemcsak a kiindulási pontra s a végcérla nézve, hanem concrétt javaslatai legtöbbjét illetőleg is teljesen egyetértek, s csak az eddig történtek megítélése tekintetében, valamint nemely a min. tanácsos úr által ajánlott rendszabály határa és értékére nézve térnek el kissé véleményeink.

Igy – bár tökéletesen helyeslem azt a selfogást, hogy az állami népiskolák egyik főfeladata a magyarságot ott, ahol a nemzetiségekkel érintkezik, megerősíteni, esetleg megmenteni, – az állami népiskolák felállításánál egyedüli és kizárolagos szempontból ezt elfogadhatónak nem tartom, s az e szempont ellenére létre jött összes állami népiskolákat elhibázottnak nem tekinthetem. Sok esetben megtörténik ugyanis, hogy az állam valahol – az illető tényezők megegyező kívánsága folytán – kezéibe veheti a népiskolaügyet csekély áldozattal, s ez által ott az oktatás színvonalának emelését s a céltudatosabb vezetését biztosíthatja. Ilyen esetekben az államosítást indokoltak és helyesnek tartom egészen eltekintve a nemzetiségi szemponttól. Hogy a legújabb időben is történtek és történnek – egész helyesen – ilyen államosítások, azt mutatja például Hatvan példája, ahol a népiskolák tiszta magyar vidéken lettek felekezetiekből államiakká változtatva.

Haszonlóképpen némileg eltérve az emlékirat írójának fell fogásától, nem látom a kormánypolitika műlasztásának symptomáját abban, hogy nálunk a társadalom a nemzetisés népnevelés ügyét felkarolta; elismerem, hogy az állam részéről többnek kellett volna történnie, de ha több is történt volna, akkor is fennmaradt volna a társadalomra nézve az a kötelesség, hogy ennek a par excellence nemzeti feladatnak szolgálatába álljon, s annak terén, mint egy nemes versenyre keljen az állammal.

Nem látok hibát a felekezeti középiskolák meglátogatására kiküldött ministeri megbízottak részére kiadott utasítás ama rendelkezésében sem, mely kötelességökké teszi, hogy látogatásaikról a felekezeti főhatóságot előzetesen értesítsek. Ez egyszerű udvariassági tekintet, amely annál ártalmatlannabb, mert itt a tanintézetek szellemének megbírálásáról lévén szó, egy feladatának magaslatán álló ministeri megbízott eljárásának sikerét az ily előzetes értesítés meg nem hiúsíthatja. Különböző rend, pontosság, tisztaság stb. oly dolgok, amelyeknek ellenőrzésénél a melegcsepek fontos szerepet vihetnek, de ott hol – isméttem – az intézet tanításának szellemére forog kérdésben, amely állandó viszonyok hatása alatt áll, s amelyet csak a növendékekre előre be nem tanítható, mert a kérdésekkel függő feleleteiből ismerhet meg egy avatott vizsgáló: ott az előzetes értesítés a nyerendő kép tisztaságának és hűségének rovására sohasem lehet.

Hogy kívánatos volna, ha főigazgatóink tankerületük nemzetiségi középiskoláinak tannyelvét minden esetben tökéletesen bírnák, azt elismerem; ámde az éppen sajnos, hogy tanfériaink között vajmi kevesen vannak, akik a nemzetiségek nyelvének elsajátítását feladatukul tűznék ki, s e feladat fontosságának tudatával bírnának. Miután pedig a főigazgatónak tekintettel tágkörű és nagy horderejű hivatására még icsak elsősorban poliükailag teljesen megbízható, s a tanítás úgymint a tanügyi adminisztráció kérdéseiben tökéletesen járatos egyénnel kell lennie, s arra valamely nemzetiségi nyelv bírása még magában véve nem qualificálhat: ez vonzza éppen

a nagy nehézségeket, amelyek ezen theoretice egészen jogosult követelmény teljesítésének útjában állanak, s amelyek elkerülhetetlenné teszik, hogy a nemzetiségi középiskolára vonatkozó információk megszerzésére a főigazgatók mellett még külön biztosok is alkalmaztassanak.

Egész lélekkel csatlakozom a min. tanácsos úr abbéli javaslatához, hogy feladatául tűzzessék ki a legközelebbi 10 év alatt legalább 400 állami népiskola felállítása¹⁰ azokon a vidékeken, ahol a magyarság nemzetiségekkel vegyüli, s az elmagyartalanodás veszélyeinek van kitéve. Különös figyelmet érdemel e tekintetben az a vidék, amelyet a min. tanácsos úr is helyesen kiemel, s amelyen a terjeszkedő oláhság a magyarságot áttörve az erdélyrészti magyarság elszigetelését fogja előidézni, ami végfolyamatban ennek a magyarságnak a nemzetiségi elemek általi felszívatására vezethet. A létesítendő új állami népiskolák legnagyobb zömének okvetlenül erre a területre kellene jutnia.

Továbbá örömmel üdvözlöm az emlékirat írójának azt a javaslatát is, hogy a magasabb műveltséget kereső román ifjúságot erősebben kell igyekezniük a jó szellemű állami középiskolák körébe bevonni, s ez által a román középiskolák befolyását az új nemzedék fejlődésére csökkenteni. De e cél szempontjából sem a brádi gymnasium közsegivé változtatását, sem Verespatakon vagy Abrudbányán egy új állami középiskola felállítását ajánlatos eszköznek nem tartom. Az elsőt azért nem, mert akármit sikerülne az alapítási okmányokból kiderítenünk, a magyar kormány által is elismert jelen állapottal szemben a középiskolának a felekezeti kezelésből való elvonása mégis

a jogfosztás látszatával bírna, s egy új és nehezebben czáfolható vádat szolgáltatna fegyverül a nemzetiségi izgatók kezébe.

Egy állami középiskolának Verespatakon vagy Abrudbányán való felállítását szükségesnek nem tartom, tekintettel arra, hogy az erdélyi részekben már szép számmal állanak fenn állami középiskolák, amelyek – kivált ha az egységes középiskola létrejötte után minden irányú képzést fognak nyújtani – az emlékiratban helyesen jelzett célra igen jól lesznek fölhasználhatók, ha (s ezt tekintem a legényegesebbnek) internátussal lesznek ellátva, amelyben állami ingyenhelyek létesítettének, éspedig lehetőleg úgy, hogy azok elvezői a középiskola elvégzése után a jótéteményt kézi ösztöndíj alakjában kapnák meg haza i egyetemen folytatandó felsőbb tanulmányaik idejére. Ilyen ösztöndíjállomásokat akadálytalanul lehetne a már létező dévai és székelyudvarhelyi internátusoknál létesíteni, s ilyenekkel egybekötött internátusok volnának lehetőleg a nagy-szebeni állami gymnasium mellett (melynek úgyis most fogunk épületet emelni), továbbá a brassói reáliskola, és a most létesítendő szamosújvári állami főgymnasium mellett felállítandók.

Ezek az ösztöndíjállomások azután elsősorban román nemzetiségi ifjaknak hazafias szellemben való felnevelésére volnának fordítandók. Ily jelentékeny és értékes állami jótétemény vonzereje erősebbnek bizonyulna a nemzetiségek bizalmatlanságánál és merézségénél, s az így a magyar szellemű nevelés körébe bevont ifjak mindegyike egy-egy megnyert pozíciót képviselne a románság ellenséges táborában.

Egyetértek az emlékirat ama tételeivel, hogy a magyar történelem mikénti tanítására a középiskolákban főszíf fektetendő, s hogy a nemzetiségi iskolák főleg e szempontból ellenőrizendők, mert a magyar történelem mikénti tanításában nyilatkozik leghatározottabban a tanintézet hazafias vagy hazafialan szellemre. Kívánatosnak tartom azt is, hogy újabb tankönyvirodalunk a rendelkezésre álló tudományos adatok felhasználá-

¹⁰ Komoly államinépiskola-építési hullámra végül nem Csáky Albin, hanem Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminisztersége idején (1895–1903) került sor. Ekkor ezer új állami népiskolát létesítettel a millennium jegyében meghirdetett „ezer év – ezer iskola” program keretében.

sával közrehasson ama tévnézetek eloszlatására, amelyek a románsgág eredetét, múltját illetőleg tendentioususan terjesztettek, s magyar írók által is részben – jóhiszeműleg – recipiáltattak.¹¹ Mindenesetre jó lesz, ha a közoktatási tanács új tankönyvek engedélyezésénél az újabb kutatások eredményeinek figyelembevételét megfogja követelni.

Amde azt, hogy a tanároknak hivatalosan utasítás adásékké bizonysos történeti események és korok így vagy úgy leendő tárgyalására és feltüntetésére, föltétlenül elkerülendőnek véléném, mert ily utasítás-adásnak a tudomány tantételei körében helye egyáltalán nincs, s azzal csak ártanánk az ügynek, és gyöngüenők az így elterjeszteni kívánt tantételek tudományos igazságának erejét.

Eppoly kevessé tartom hibáztathatónak azt, hogy *Anonymus* könyve, habár a dakoroman mesét szintén tartalmazza,¹²

11 A hazai és nemzetközi tudományosság – néhány fontos 18. századi kivételtől eltekintve – lényegében az 1860-as és 1870-es évekig magától értetődő tényként tekintett az ókori római Dacia província romanizált lakossága és a Duna északi partján, a későbbi Havasalföld, Moldva, valamint Erdély területén élő neolatin nyelvű népesség, azaz a románság közötti közvetlen etnikai folytonosságra. A 19. században önálló tudományágként létrejövő összehasonlító nyelvészeti eredményeire támaszkodó Robert Rösler osztrák történész (1836–1874), továbbá Hunfalvy Pál (1810–1891) nyelvész-etnológus hatására azonban e hagyományos dákoromán felfogást viszonylag rövid idő alatt felváltotta a hazai és nemzetközi tudományosság terén is a középkori balkáni román etnogenezis és északra vándorlás elmélete. Hunfalvyt illetően bővebben ld. LAJTAI L. László: Nemzeti eredetkérdések a historiografiában. Hunfalvy Pál és a Századok. Századok, 2016/5. 1164–1170.

12 Ahogyan arra Hunfalvy Pál – részben Rösler nyomán – többször is felhívta a figyelmet, a románság erdélyi őshonosságának egyedüli középkori krónikás iga-zolása *Anonymus Gesta Hungarorum*ban olvasható. Az évszázadokig lappangó, majd a 18. század közepén előkerült és nyomtatásban kiadott frászmű eredetiségről évtizedekig zajló tudományos vita támadt (szerzőjéről pedig napjainkban is folyik, ahogyan a keltezéséről is), ám a honfoglalás korában említett „oláhok” kérdése az 1870-es évekig elsősorban a hazai román értelmiség számára bírt nemzetépítő jelentőséggel, a magyar történetírás Hunfalvy hatására kezdte csak komolyabb kritikai vizsgálatban részesíteni.

a tanári könyvtárakba felvétetett; a tanári könyvtárakban minden könyvnek helye van, egészen hiábavaló volna a tanárokat óvni akarni a tévianokat tartalmazó könyvektől, sőt ellenkezőleg, ismerniök kell azokat is, hogy azok tévedései megczásolásában közreműködhessenek.

Az emlékiratban foglalt további konkrét javaslatokat kevésbé lényegesnek tartom, így nevezetesen a főispánok buzdítását a népnevelés ügyének felkarolására, s a tanfelügyelőket arra, hogy ifjúsági egyesületeket igyekezzenek létrehozni. Ily dolgokban a körrendeleti felhívások nem szoktak sok eredményt járni, azt, hogy a tanfelügyelők az ifjúsági egyesületek felől még évenkint külön jelentést is tegyenek, tekintettel a már gyakorlatban levő jelentések és kimutatások nagy számára, egyenesen mellőzendőnek vélném.

Nagy érdekű az, amit az emlékirat írja Romániának a magyarországi román népiskolák leplezetlen anyagi támogatása körüli eljárásról elmond. Ha ilyesminek ama „barátoság” politikai viszony mellett, amely az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között fennáll, véget vetni nem lehet, akkor legalább le kellene belőle vonni a consequentiákat, és a Romániában még mindig nagy számmal levő, s ott rendszeres és kíméletlen eloláhosításnak kitett csángó-magyarok magyarságának megőrzése érdekelben kellene államunknak – minden álszemérem és túlságos kíméletlenség félretételével – áldozatkészen közelbelépnie.

Ami a jutalmakat és kitüntetéseket illeti, ezek minden esetben hatályos eszközök, amelyek minden ideig (alkotmányunk helyreállítása óta)¹³ vajmi kevessé lettek nemzeti kultúránk előmozdítására fölhasználva, az elsők pénzügyi az utóbbiak egyéb akadályok miatt.

Sajnálatomra egyáltalán nem járulhatok hozzá az emlékiratban foglaltak amá javaslatához, amely egy, a ministerelnök-

13 1867 óta.

ségben felállítandó, s a nemzetiségi ügyek nyilvántartására és vezetésére hivatott külön ügyosztályra vonatkozik.

Én az ilyen külön ministeriális ügyosztály felállítását vagy fölöslegesnek, vagy esetleg egyenesen károsnak tartanám. Ha ugyanis feladatává csak azt tennők, hogy a nemzetiségek viszonyainak minden mozzanatát figyelemmel kísérje, mintegy nyilvántartva és azokról az intézkedésre hivatott kormányhatóságoknak informátiót nyújtson, esetleg javaslatokat tegyen: akkor feleslegesnek tűnik fel az ilyen ügyosztály, mert hiszen minden kormányhatóságnak kötelessége e mozzanatokat figyelemmel kísérni; s a maga rezortját érdeklő vonatkozásaiban nyilvántartani, és mint központi közeg, ez a külön ügyosztály is információit utóvégre a legtöbb esetben csak a kormány hegyi bizalmi közegeinek jelentéseiből méríthetné, melyeket azok éppoly jól, sőt gyorsabban juttathatnak közvetlenül az intézkedésre hivatott hatóságok tudomására, mint ezen ügyosztály közvetítésével. Azonkívül – miután kormányzatunknak alig van egyetlen ága is, amely a nemzetiségi kérdés bizonyos részére kihatni hivatva nem volna, s ily sok szak képviselőit abban a ministerelnöki ügyosztályban mind egyesíteni alig volna lehetséges, ezen ügyosztály concrét javaslatai szakszerűség szempontjából (legalább nemely rezortra nézve) sok kívánni valót hagynának, s aligha bírnának nagy értékkel.

Hogy pedig ez az ügyosztály intézkedő jogkörrel ruházta fel, azt elköpzelni is nehéz, mert hiszen ez a jelenlegi kormányzati ágak nemelyikéből – s főleg a közoktatásiból – a teendők egy jelentékeny részének a ministerelnökség hatáskörébe való átutalását jelentené.

De bármily óvatosan és szerényen vonatnék is meg az a kör, amelyre ennek az ügyosztálynak intézkedési joga kiterjedne, annyi bizonyos, hogy ennek gyakorlása a szóban forgó külön ügyosztály (tehát a ministerelnökség és a többi miniszteriumok) közötti folytonos illetékességi összeütközésekre,

ellenmondásra, s ebből folyó oly zavarokra vezetne, amelyek az adminisztrációra határozottan látványosak volnának s nem igen alkalmasak a kormány tekintélyének a nemzetiségek előtti emelésére.

Magyarországon a nemzetiségi kérdés sikeres megoldása csak úgy képzelhető, ha minden egyes ministerium át van hatva e kérdés fontosságának tudatától, s a kormányzat minden ágából céludatosan teljesíti azt, ami hatáskörében ama sikeres megoldást előmozdítai. Ezzel egy kormányközeg, vagy egy miniszterium speciális és úgyszólóan kizárolagos feladatára tenni nem lehet.

Mindez okokból e javaslatot keresztlüvitelre nem ajánlhatom.

Annál készségebben és minden fennartás nélküljárulok hozzá mindenhez, amiket az emlékirat írója általanosságban a közoktatásiügyi tárcza jobb dotálásának szükségességről, nemely más tárczának a közoktatási téren is való terfoglalásáról, úgyszintén az 1868-tiki népnevelési törvény revisiójának elkerülhetetlen voltáról mond.

Tagadhatatlan, hogy dacára a jelentékeny javulásnak, mely e tárcza dotációja tekintetében az utóbbi években mutatkozik, annak javadalmá még mindig nincs arányban nemcsak a feladatok nagyságával, deazzal a mértékkel sem, amellyel nemely más tárcza szükségleteinek kielégítéséről gondoskodva van.

Áll ez különösen azokról a tárczákról, amelyek tetemes jövedelmeket hajtó állami üzemetet s birtokokat kezelnek, s ezért abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy kiadásaiak emelkedését bevételeik fokozásával könnyebben ellensúlyozhatják. Hogy pedig ez az aránytalanság tényleg fennforog, azt mi sem mutatja oly világosan, mint ama tény, (amelyre az emlékirat is reá mutat) hogy bizonyos iskolai szükségletek, amelyek fedezése e tárcza keretében seholgy sem, vagy csak nehéz küzdelem-

mel biztosítható, azonnal könnyűszerrel fedezhetőkké lesznek, mihelyt azoknak vagy más tárca hatáskörébe való átutalása, vagy egy más ministerium befolyásátének biztosítása mellett más tárca javadalmá vétethetik igénybe.

Tehát ilyenkor mindenig bebizonyul, hogy annak a szükségletnek a kielégítésére fedezet van, s hogy másrészről a jövedelmező tárca kiadási tételei nem szükségkép s nem minden föltételei a jövedelmezőségnak.

Ennek pedig nem volna szabad így lennie; mert az egyes ministeri tárca kezelése nem külön-külön államháztartást képez, és mert az állannak minden külön rendeltetéssel nem bíró bevétele egyneműnek volna tekintendő, s ezekkel a bevételekkel szemben a szükségletek egyedi fontosságuk és sürgősségeük, nem pedig valamely jövedelmi ághoz administrativ tekintetben való közelállásuk szerint volnának sorakoztatandók.

Elsősorban a nemzetiségi kérdés megoldása, – még ha alatta nem is a nehezen elérhető teljes nyelvi egységet, de a magyar nyelvnek és a magyar nemzeti kultúrának az egész nemzet szellemi élete fölötti föltétlen uralmát értjük, – csak a közoktatásiügyi tárca bőkezűbb javadalmazásától várható.

De okvetlenül szükséges e célra némely fennálló törvény revisiója is. Nem sorolom föltétlenül ezek közé a nemzetiségi törvényt, mert elismerem, hogy annak megváltoztatása nagy elkeseredést és harczot idézne föl, habár másrészről tagadhatatlan, hogy attól a – nézetem szerint – helytelen iránytól, amelyet e törvény kijelölt, és amely politikai életünk fejleményei során teljesen megbukottnak tekinthető, későbbi törvényeinkben már sokszorúen eltérni voltunk kénytelenek, és így a nemzetiségi törvény már ma is egy sok részében túlhaladott és megtagadott közjogi álláspontot képvisel. Ellenben okvetlenül szükségesnek vélem az 1868: XXXVIII. t. cikk (a népnevelésről) teljes revisóját, mert amíg annak rendelkezései fennállanak, s az államkormányt a felekezeti népiskolával szemben egészen tehetetlen

szerepre kárhoztatják,¹⁴ s épp ez által a felekezeti népiskolát a nemzetiségi particularismusnak, sőt az állam elleni üzelmeknek is biztos menhelyévé teszik: addig a nemzeti megerősödésre és a nemzeti kultura elterjesztésére irányzott legbuzgóbb s legálodozatkészebb törekvéseink is csak féleredményre vezethetnek.

Ennek a törvénynek az állami és nemzeti érdekek által megjelölt irányban való módosítása már megkezdettet a néptájítói fizetésekre vonatkozó törvényjavaslat¹⁵ letárgyalása által, és a tovább haladás irányát megmutatta, s úját előkészítette a rokon természetű középiskolai¹⁶ és kisdedovási törvény.¹⁷ A teljes reform el nem maradhat soká – ha csak nem kellene azt tapasztalnunk, amit talán hinni nem is szabad –, hogy Magyarországon a felekezeti jogok és érdekekhez való ragaszkodás erősebb.

Berzevicze 1893. szeptemb. 12.

Berzeviczy Albert
áll. titkár

14 Az elemi népoktatásban a dualizmus öt évtizede alatt a felekezeti fenntartású intézmények voltak túlsúlyban. Az egyházak autonómiájának körébe tartozott az iskolák tanítási nyelvének megválasztása, továbbá a felekezeti önállóság miatt az állam ezen intézmények és oktatónk ellen nehezebben tudott fellépni. Ezt Berzeviczy mindenig is nehezményezte, és ezért oktatáspolitikusi pályája során az 1868-as népnevelési törvény revíziójára törekedett. Ennek jegyében vallás- és közoktatásügyi miniszterként új népiskolai jogszabálytervezetet nyújtott be az Országgyűlésnek, amelyet végül nem fogadtak el. Számos eleme viszont beépült az 1907-es Apponyi Albert-féle népoktatási törvényekbe (Lex Apponyi).

15 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítónk (tanítónők) fizetésének rendezéséről.

16 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.

17 1891. évi XV. törvénycikk a kisdedovásról.

Berzeviczy Albert díszmagyarban
(A Szalay-Berzeviczy család tulajdona)

Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés

A soknemzetiségű történelmi Magyarországon a reformkor óta a magyar uralkodó elitet és a politikai gondolkodókat élénken foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés, illetve annak lehetséges megoldásai. Nem képezett ez alól kivételt az egyik légrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicsei és kákašlomnici Berzeviczy Albert (1853–1936) sem. Az édesanya révén Szinyei Merse Pállal is elsőfokú unokatestvérésben álló Berzeviczy az étnikailag erősén kevert Sáros vármegyéből származott. Már gyermekfejjel szembesült hazaánk multietnikus jellegével, aminek nyomán az ifjúköróról 1907-ben közölt visszaemlékezésében is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy amikor az 1868–69-es tanévben a Lőcsei Királyi Katolikus Főgimnázium tanulója volt, számos német és szlovák diáktársa akadt, viszont „[...] a sok tót fiú közt; kikkel együtt voltunk, semmi áskálódó magyar-gyűlöletet nem tapasztaltunk”.¹ 1881-től kezdve közel négy évtizeden át Berzeviczy a kiegyezés rendszerét támogató nagy kormányzó pártok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) színeiben foglalt helyet a budapesti Országgyűlésben. Az Osztrák–Magyar Monarchia létét elengedhetetlen szükségszerűségek tartotta, mivel úgy vélte, hogy a kétközpontú állam a szláv és germán népek közé ékelődött magyarság megmaradásának záloga. Parlamenti képviselőként és értelmiségiként a nyilvános megszólalásaiban kezdetektől érintette a nemzetiségi kérdést. 1883–84 fordulóján például többrézes cikksorozatban fejtette ki gondolatait a Sárosmegyei Közlöny számára az etnikai szempontból sokszínű Felvidék magyarosodásá-

I BERZEVICZY Albert: *Régi emlékek, 1853–1870*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénnytársaság, 1907. 297. oldalról.

magyarosítása kapcsán. Írásában amellett tört lándzsát, hogy hazánkban a nemzeti szellemet és az ország történeti hivatását elsősorban képviselő magyar nemzetiségnak kell a maga számarányával, nyelvvel és kultúrájával dominálnia. A magyar nyelv és kultúra terjesztésének leghatékonyabb eszközét a kettős feladatot betölteni hivatott népnevelésben láta. Egyrészt szerinte annak kell biztosítania a feltételeit, hogy azok a népiskolából kikerült állampolgárok, akik a legalacsonyabb iskolázottsági foknál magasabbra vágynak, a magyar kultúra befogadására alkalmasak legyenek. Másrészt olyan szellemben kell nevelni őket, hogy törekedjenek is arra. A magyar nyelvű és nemzeti eszméjű nevelést; a nyelvünket „játszva terjesztő” kisdedóvókban kívánta elkezdeni, majd a népiskolákban folytatni. A népiskolai tanítóknak a megfogalmazása szerint a „magyarosítás apostolaivá” kell válniuk. Ugyanakkor bevallotta, hogy csak kívánni meri, remélni nem, hogy néhány évtizeden belül a köznép minden egyes tagja magyarul fog beszélni.² Cikk sorozatát az alábbi megállapítással zárta: „A fődolog, hogy ne keressük feladatainkat a távolban, de a közelben; ne várunk minden mástól, de fogunk a munkához magunk. Önmagunkban, közvetlen körünkben ott, ahová kihatni ezer módunk van, találunk még tennivalót. Mind-egykünk keze ügyében van egy darab »Hungaria irredenta«, amelyet erős akarattal és eszélyel meghódíthatunk a magyarságnak; csak elégünk meg a közkatona szerepével is, és ne igyekezzünk minden áján nagy vezérek lenni vagy minden tétlenül a vezérekre bízni.”³

Berzeviczy Albert gondolkodása, társadalom- és világképe a 19. századi konzervatív liberális eszmerendszerben gyökerezett. Ennek jegeiben a dualizmus időszakának nemzeti liberális integrációs politikáját vallotta. Úgy vélte, hogy a polgári átalakulás során végrehajtott jogkiterjesztésnek köszönhetően az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségeiktől függetlenül hajlandóak lesznek nyelükben; valamint érzéseikben magyárrá válni. Nem képviselt soviniszta, erőszakosan magyarosító nézeteket a nemzetiségi kérdést illetően sem. 1892 nyarán, az

² Uő.: A magyarosodásról I. Sárosmegyei Közlöny, 1883. december 20.

³ Uő.: A magyarosodásról IV. Sárosmegyei Közlöny, 1884. január 10.

Erdélyrészti Magyar Közművelődési Egyesület budapesti közgyűlésén is arról értekezett, hogy mi, magyarok, a kultúrpolitikánk és a közművelődési egyesületeink révén „[...] senkitől semmit elvenni nem akarunk, csak adni akarunk, (*Elénk helyeslés.*) szellemi kincseket akarunk adni a szellemileg szűkölöknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által. Senkit nem akarunk leigázni, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a haza közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzete, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése által.”⁴ Négy évvel később az eperjesi magyar közművelődési egylet, a Széchenyi-kör ezredévi díszgyűlésén pedig úgy fogalmazott, hogy hazánk nemzetiségeinek kultúrái nem lehetnek alárendelt szerepben a magyarral szemben, mivel azok „[...] nem arra vannak hivatva, hogy egyéni sajátságukkal egészben elenyésszenek a magyarságban, hanem arra, hogy a magyarságon és annak kultúráján belül külön árnyalatot képviseljenek, s ezáltal gazdagitsák nemzeti kultúránk tartalmát, fokozzák annak becset”⁵.

Bármennyire is igyekezett toleránsnak lenni a honi nemzetiségeink kultúrájával szemben, sok más kortársához hasonlóan arra mégis alapvetésként tekintett, hogy az állam nyelvének magyarnak kell lennie, és aki a hazai tudományos vagy művészeti életben érvényesülni akar, esetleg az államigazgatásban óhajt elhelyezkedni, annak a saját érdekében valamilyen szinten meg kell tanulnia magyarul. A magyar „kultúrfölény” hívenek számított, mert úgy hitte, hogy az lesz majd – gróf Széchenyi István szavaival élve – „olvasztó felsőséggel” a hazai nemzetiségek irányába. A millennium évében elhangzott egyik beszédeben utalt is arra, hogy létezik a magyar kultúrának „nem szóval hirdetett, de tényekben nyilvánuló fölénnye” az ország más nemzetiségeihez képest, hozzájárulva, hogy a magyar nemzeti műveltség és kultúra „ebben az országban nem erőszakos uralomra, de fölénnyen alapuló uralomra

⁴ Uő.: Nemzeti culturpolitikánk igazolása. In: Uő.: Beszédek és tanulmányok. I. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, 1905. 293. (a továbbiakban: BERZEVICZY, 1905)

⁵ Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t. védnök beszéde az Eperjesi Széchenyi-kör 1896. november 22-én tartott ezeréves díszgyűlésén. In: Az Eperjesi Széchenyi-kör évkönyve. Az 1895/6. évről. Szerk. HORVÁTH Ödön. Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomató Intézete, 1896. 6–7.

hivatva” van.⁶ (A két világháború közötti időszakban pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződéssel a határainkon túlra szakított kisebbségi magyarságot nem engedhetjük „szellemileg elszakadni”, mivel az elcsatolt területeket a magyar „kultúrfölény” segíthet majd nekünk visszaszerezni. Meggyőződése alapján „[...] csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elveszett nagysága magaslatára”.)⁷

Berzeviczy Albert nemzetiségi kérdésben vallott elképzélései szoros összefüggésben álltak oktatáspolitikai elgondolásaival. Utóbbiak lényegi elemének számított az iskolákban a magyar államnyelv tanításának fokozott(abb) érvényesítése, és a magyar nemzeti szellemű nevelés meg-honosítása az intézmények falain belül. Már 1883-ban, a középiskolai reformról rendezett országgyűlesi vitában e kettő fontosságát hangsúlyozta, a középiskolák feletti állami főfelügyelet szükségességén túl.⁸ Szorgalmazta, hogy a felekezeti fenntartású iskolák helyett minél több állami kézben lévő tanintézmény létesüljön. Ennek oka az volt, hogy főképpen az elemi népoktatás terén a dualizmus öt évtizede alatt a felekezeti fenntartású intézmények voltak túlsúlyban. Nemzetiségi lakosságú vidékeken az egyházak autonómiájának körébe tartozott az iskolák tanítási nyelvének megválasztása, és a felekezeti önállóság miatt az állam ezen intézmények és oktatóik ellen nehezebben tudott fellépni.⁹ Berzeviczy az 1894-ben közzétett *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* című munkájában is amellett szállt síkra, hogy a budapesti és a kolozsvári egyetem mellé létesülő harmadik felsőoktatási intézménynek államnak kell lennie, mert ha példának okáért a dél-erdélyi Nagyszében vá-

rosában a görögkeleti egyház egyetemet alapíthatna, ott a balsejtelmei alapján annak szellemisége minden valószínűség szerint „a magyar állameszmie iránti rokonszenv terjedésének nem kedvezne”. A felekezetek további iskolaállítási törekvéseinek visszaszorításával tehát el kívánta volna kerülni, hogy a kezükben lévő iskolákban, különösen a nemzetiségi vidékeken, a szeparatista propaganda táptalajra találhasson.¹⁰

Berzeviczy legfőbb tanügyi célkitűzése az 1868-as népoktatási törvény revíziója volt, mert álláspontja szerint a báró Eötvös József által megalkotott jogszabály nem tudta megteremteni Magyarország nyelvi homogenitását. (A modern nacionalizmus időszakában pedig a nyelv, illetőleg a nyelvre támaszkodó kultúra jelentette a nemzetépítés alapját.) A népiskolai törvény módosítását többek között 1896-ban, a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson is sürgette, ahol végső célként az egységes, nemzeti szellemű közoktatás megtérítését jelölte meg, melynek legelső lépése egy olyan tanítóképző rendszer felállítása, amelyik a tanárokat és tanítókat egyaránt magyar nemzeti érzéssel hatja át, amelyet ők aztán a diákjainak adnak tovább.¹¹

Berzeviczy a népoktatást szabályozó 1868. évi XXXVIII. törvénycikk felülvizsgálatához ténylegesen azt követően láthatott (volna) hozzá a gyakorlatban, hogy 1903 novemberében vallás- és közoktatásügyi miniszteri kinevezést kapott a személyes jóbarátja és politikai idolja, gróf Tisza István vezetésével (első ízben) alakult kormányban. Ennek érdekében kívánt benyújtani egy jogszabálytervezetet, amelynek főbb vonalai már korábban megfogalmazódtak benne, ami végső formába öntésüköt Halász Ferenc miniszteri tanácsosra bízta. Halász 1904 májusára készült el a feladattal, melynek eredményét a kultuszminiszter hatnapos értekezlet keretében vitatta meg az érdekeltek egyházi, politikai és tanügyi szervek képviselőivel.

Az összejötében Berzeviczy Albert egyebek mellett arra tett javaslatot, hogy a felekezeti iskolákat államosítás helyett államsegély-

6 Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. a hazai közművelődési egyleteknek Budapesten, 1896. évi szeptember hó 8-án tartott országos kongresszusán. In: *Az Eperjesi Széchenyi-kör évkönyve. Az 1895/6. évről*. Szerk. HORVÁTH Ödön. Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomató Intézeté, 1896. 19.

7 BERZEVICZY Albert: Nemzeti katastropháink. In: *Akadémiai Értesítő*. XXXI. kötet. Szerk. HEINRICH Gusztáv. Budapest, MTA, 1920. 179.

8 *Képviselőházi napló*, 1881. X. kötet. 376–383.

9 TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. 15.

10 BERZEVICZY Albert: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Singer és Wolfner, 1894. 79.

11 Uő.: Egységes nemzeti közoktatás. In: BERZEVICZY, 1905, 343–361.

lyel emeljék az állami népiskolák színvonalára, de az oktatási rendszer pénzügyi oldalát illetően szolt arról is, hogy javítani szükséges a tanítók és tanárok anyagi helyzetén, azzal egyidejűleg, hogy emeljék a képesítésük színvonalát. Csakis így érhető el ugyanis a meglátása szerint, hogy hazánkban „[...] minden népiskolai tanerő az állam iránti hűség és odaadás szellemétől legyen áthatva, s a magyar nyelv mint állami nyelv oktatásának teljes képességevel bírjon”.¹²

A szaktanácskozás naplójából Berzeviczy egy-egy példányt minden parlamenti képviselő padjára lerakatott, amikor 1904. július 30-án, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium éves költségvetésének képviselőházi tárgyalásán elmondta kultuszminiszteri programbeszédét. Felszólalásában számos szakpolitikai kérdés érintésén túl szolt arról, hogy rövidesen törvényjavaslatot fog beterjeszteni az 1868-as népoktatási törvény revíziójáról. Beadványának sarokpontjai a szigorúbb tanfelügyelet, a tanítókkal szembeni fegyelmezési jog, a tanítóképzés színvonalának emelése, nem utolsósorban pedig a magyar nyelv tanításának eredményesebbé tétele lesznek. Legfőbb céljából ugyanis nem volt hajlandó engedni, éspedig hogy „ minden magyar honpolgár, aki az elemi iskolát elhagyja, tudjon magyar polgártársaival magyar nyelven érintkezni”. Mindez szerinte elsősorban az ország nem magyar anyanyelvű lakosai érdekelében szükséges, hiszen az államnyelv ismeretének birtokában „[...] magyar polgártársával szemben nem fogja többé idegennek, elszigeteltnek érezni magát, az érvényesülni fog minden irányban, és minden téren boldogulni fog éppen úgy, mint magyar polgártársa.”¹³

Berzeviczy Albert gondolataira többen is reagáltak a Képviselőházban. Veres József függetlenségi képviselő közvetlenül utána emelkedett szólásra. Expozéjában a magyar nyelv tanításával kapcsolatban támogatandónak tartotta a kultuszminiszter elképzeléseit. Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy az állami népiskolák építését a jövő-

12 A vallás- és közoktatásügyi miniszter által a népiskolai törvények módosítása tárgyában kidolgozott előadói tervezet tárgyalására 1904. évi május hó 27-ikére összehívott szaktanácskozmány naplója. Szerk. Mosdóssy Imre. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1904. 6.

13 Képviselőházi napló, 1901. XXVIII. kötet. 78–84.

ben mindenekelőtt az Alföldön és más színmagyar területeken érdemes szolgalmazni, mert úgy vélte, hogy az előző kormányok nemzetiségi területeken végrehajtott nép- és középiskola-építései sikertelenek voltak. Az elgondolásuk az volt, hogy az iskolahálózat magyarosítja majd a nemzetiségeket, valamint az ország peremterületein gyéren, de még meglévő magyar népességet nyelvében és kultúrájában megtartja. Ehez azonban a nem magyarokat a magyarok ellen fordította; s a fiataljaikat magasabb műveltségehez juttatta a magyarok kárára. Vészjós szavaival szerint az „[...] ellenséget felébresztettük, de megnyugtatni már nem bírtuk”.¹⁴ A Képviselőház másnapján Eötvös Károly író és publicista, Nagykőrösi városának függetlenségi képviselője is az állami népiskolák építése mellett szólalt fel, melyekkel nem „a nemzetiségek irtása, nem a nemzetiségeknek saját kultúrájuk művelődésében való meggyátlása, nem annak akadályozása” a cél, hanem az, hogy az ország minden egyes lakója, gyermekkorától fogva értse és beszélje az állam nyelvét.¹⁵

A készülő népiskolai törvényjavaslatot a nemzetiségek súlyos sérelmeként élték meg. Az állami felügyelet kiterjesztése ugyanis sértette a kulturális autonómiajukat. Constantin Gurban borosjenői görögkeleti román esperes 1904. augusztus 31-én és szeptember 1-jén A Berzeviczy javaslathoz címmel kétrészes vezércikket közölt az aradi *Tribuna* nevű román hírlapban. Írásában úgy fogalmazott, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter célja: „[...] a nemzetiségek megmagyarosítása és ezek etnikai egyesítése, az uralkodó magyar elem felfuvalkodottságának a kielégítése, amely azt kiáltja: intézzetek rohamot, magyarosítsatok, amíg nincs késő!” Gurban szerint Berzeviczy Albert tervezett beadványának több eleme is nevetséges, sőt száalomra méltó. A törvényjavaslat ezért „inkább megfelel egy álomnak, egy ábrándos képződésnek, inkább megfelel egy heves, érzelgős fiatal embernek, de nem felel meg komoly férfiak ítéletének”. Ebből kifolyólag nem is tanácsolhat más szerzőinek, mint hogy „egyszerűen tegyék a láda fenekére, hogy az ne

14 Uo. 84–87.

15 Uo. 106–113.

lássa a napvilágot”.¹⁶ Berzeviczy a cikkek publikálása után vizsgálatot indított Gurban ellen annak egyházi előjárójánál, az aradi görögkeleti püspöknél, aki azonban védelmébe vette az esperest. Állítása szerint Gurban a kihallgatása során elmondta, hogy ő nem a kormányt és a magyarságot támadta, hanem a törvényjavaslatot bírálta, amihez egy magát alkotmányosnak és szabadelvűnek valló állam polgároként jog van. Berzeviczy vélhetően belátta Gurban érvényesnek jogosságát, mert az ügynek nem lett folytatása.¹⁷

A román esperes mellett a neves ellenzéki hírlapfró és politikus, a kolozsvári *Ellenzék* című lap alapító főszerkesztője, Bartha Miklós is kritizálta Berzeviczy törvényjavaslatát. Mégpedig azért, mert a tanítóképzőkben kötelezővé kívánta tenni a német nyelv és irodalom tanítását. Bartha szerint a német kultúra „nem a mi nemzeti testünkre van szabva”, s emiatt a reform „[...] létfogás nem találom. Turáni mivoltunk is belebotlik, a nemzetiségek is belebotlanak. Sem minket nem elégít ki, sem azokat. Hanem az osztrák császárság germán szellemét kielégíti.” A beadvány nem erősíti a „magyar szellemi önállóságot”, ekképpen Berzeviczy „süsse meg az ilyen reformot”.¹⁸

Berzeviczy végül 1904. szeptember 23-án terjesztette be népoktatási törvényjavaslatát a minisztertanácshoz, amely másnap tárgyalta meg a javaslatot. A jogszabálytervezet végleges formába öntött változatát – indoklással kiegészítve – pedig 1904. október 20-án nyújtotta be a Képviselőháznak, *Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868: XXXVIII., és a népiskolai hatóságokról szóló 1876: XXVIII. t.-cz. módosítása tárgyában* címmel.¹⁹

A 94 cikkelyből álló beadvány hat fejezetre oszlott. Iskolafenntartótól függetlenül rögzítette az elemi népiskolában tanítandó kötelező

tantárgyak listáját, melyeket magyar nyelven kellett oktatni az állami népiskolákban. A hit- és erkölcsstan esetében viszont a magyar mellett az illető egyházi főhatóság kívánságára a gyermek anyanyelve is tanítási nyelv lehetett. A magyar nyelv tanítására vonatkozó tantervet a kultuszminisztérium állítja össze. A nem állami kézben lévő minden napos elemi népiskolákban a tanítás nyelvét a fenntartó választhatja meg. Am ha az intézménybe legalább húsz magyar diákJár, vagy a beiratkozott növendékek 20 százaléka magyar anyanyelvű, akkor a magyar is oktatási nyelvként használjandó.

A dokumentum 15. paragrafusa a magyar nyelv kötelező tanítását illetően rendelkezett arról, hogy „[...] minden elemi népiskolában, amelyekben a tanítás nyelvén nem magyar, olyan mértékben valósítandó meg, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek az elemi népiskola minden nap hatéves tanfolyama alatt a magyar nyelvet annyira elsajátítsa, hogy az ő életviszonyainak megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni.”

A törvényjavaslat értelmében a tanító akkor követ el fegyelmi vétsséget, ha a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, a kormányzat által tiltott tankönyveket és taneszközöket használ, államellenes eszméket terjeszt, vagy kivándorlási ügyekkel foglalkozik. A magyar nyelv tanításának hatékonyságát fegyelmi bizottság előtt kell igazolnia a tanítónak, melynek tagja a királyi tanfelügyelő vagy annak helyettese, az illetékes iskolaszék képviselője, továbbá a járási főszolgabíró és a közigazgatási bizottság kiküldöttjei. Ha a bizottság azt állapítja meg, hogy a magyar nyelv eredménytelen tanításának oka nem a tanító mulasztásából, hanem alkalmatlanságából fakad, akkor a tanító végkielégítéssel nyugdíjazandó, amennyiben tagja az Országos Tanítói Nyugdíjintézetnek. Ha nem tagja, akkor kellő felkészültséggel rendelkező tanítójelöltet kell mellé felvenni. A fentebb említett másik három kihágás – külön kiemelve az államellenes tevékenységet – elbocsátást vagy nyugdíjmegvonást von maga után.

A községi és állami fenntartású tanító- és tanítónőképzők tantervét a kultuszárca határozza meg. A felekezeti fenntartásúakét nem, el-

16 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. kötet. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. 378–383. (a továbbiakban: KEMÉNY G., 1964)

17 Uo. 435–436.

18 BARTHA Miklós: Iskolai reform. *Ellenzék*, 1904. szeptember 15. 1–2.

19 Képviselőházi irományok, 1901. XXXV. kötet. 380–456.

lenben tantervüket, tankönyveiket és taneszközeiket a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium bármikor felülvizsgálhatja, kiszűrve belőle az állam-, alkotmány- vagy törvényellenes tételeket. Államellenes működés tanúsítása esetén az intézmény hallgatói és tanerői ellen fegyelmi eljárás indítható. Akárcsak botrányt okozó magaviselet, illetve a kötelesség hanyag teljesítése esetén. A fegyelmi büntetés dorgálás, a fizetés 10 százalékig terjedő illetménymegvonás, továbbá hivatalvesztés lehet. A fegyelmi eljárás keretében elmozdított személy hat évig egyetlen tanintézetben sem alkalmazható.

A törvényjavaslathoz csatolt indoklás terjedelmesebb volt, mint maga az indítvány, mivel részletes magyarázatot tartalmazott minden egyes paragrafushoz, több ponton is aprólékos statisztikai adatokra és nemzetközi példákra hivatkozva. Az indoklás kifejtette, hogy azért volt szükség az 1868-as népoktatási törvénynek, valamint az 1879-es népiskolai nyelvrendeletnek a revíziójára (ez utóbbi a nem magyar nyelvű népiskolák számára előírta a magyarnak mint államnyelvnek a tanítását), mert az 1900. évi népszámlálás azt a „képtelen helyzetet” állapította meg, hogy az ország lakosságának legalább 40 százaléka nem beszél magyarul, és a nem magyar anyanyelvű lakosság 83,2 százaléka egyáltalán nem érti és nem is beszéli az állam hivatalos nyelvét. Ezek a tények tették „égetően szükségessé” a népoktatás hatékonyabbát tételét.

A magyarországi nemzetiségek tiltakoztak Berzeviczy törvényjavaslata ellen. Október 26-án az erdélyi szász országgyűlési képviselők nyilatkozatot tettek közzé, melyben kijelentették, hogy visszautasítják a tervezetet, mivel az az evangélius egyház „törvényben biztosított autonómiájának messzemenő korlátozását jelenti, valamint népiskoláinak létét veszélyezteteti”.²⁰ November 26-án a Bécsben tanuló szerb és horvát egyetemi ifjúság tiltakozó nagygyűlést szervezett, ahol a magyarországi szlovák, román és német egyetemisták küldöttei is megjelentek. A rendezvényen határozatot fogadtak el, amelyben felléptek a törvényjavaslat „[...] soviniszta és kultúrellenes törekvései ellen; melyek nemcsak a magyarországi nemzetiségek törvénytelivel biztosított

20 KEMÉNY G., 1964, 429.

egyenjogúságá, de pusztá létük ellen is irányulnak”.²¹ Erdély románok lakta vidékein szintén egy sor tiltakozó népyűlést tartottak 1904–05 fordulóján. Ezekben magas rangú görögkeleti egyházi személyiségek is megjelentek, akik kemény hangsúlyt keresztül beszédeikben bírálták a törvényjavaslatot. Tisza István Berzeviczynek 1905 májusában küldött átirata szerint a népyűléseken olyan „hazafiatlan” felszólalások hangzottak el, miszerint a javaslat kiszorítaná a népiskolákból a román nyelvet, elrabolná gyermekeik lelkét, és kést döfne a hazai románság szívbe. Tiltakozó gyűlések voltak többek között Szelicsén, Kisjenőn, Marosillyén, Brádon, Szászsebesen és Világoson is.²²

A ’48-as alapon álló parlamenti ellenzék sem volt elégedett a törvényjavaslattal. Szerintük az túlságosan enyhe volt, mivel nem akarta kizárolagos oktatási nyelvvé tenni a magyart. A Függetlenségi Párt Egyetértés nevű lapjában egy névtelen szerző Berzeviczy elképzeléseit jóakaratonak, de nem célravezetőnek nevezte. A nemzetiségekkel szembeni erélyesebb fellépést követelt, mert „a kímélet ideje lejárt”, és „[...] a nemzetiségek az elnázést, a jóakaratot a legféktelenebb izgatással hálálják meg”.²³ Egy másik cikkíró pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a nemzetiségeket illetően elérkezett „az erősebb eszközök ideje: a méregtömlőt ki kell csavarni a kezeikből, és iskolai életüköt pórázra kell fűzni. Egyházi életük rejtegett zugaiba is be kell vinni az állami ellenőrzés fényes napvilágát.”²⁴

1904. november 7-én aztán a Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága is emlékiratot intézett a Képviselőházhöz, amelyben bírálta a beadványt, mivel azt módfelellett engedékenynek érezte az egyházi iskolákkal szemben. Elvetendőnek tartva, hogy az állami és községi iskolákban a hittant a nem magyar diákok anyanyelvükön is tanulhatják. A tanítóképzés kizárolagos állami kézbe vételet sürgetve, mert úgy

21 Uo. 432.

22 Uo. 436–439.

23 A nemzetiségek és az iskola. *Egyetértés*, 1904. július 17. I.

24 A közoktatási reformjavaslat és a nemzetiségek. *Egyetértés*, 1904. december 4. 9.

vélték, hogy „[...] csak így lesz mindenki, aki magyar földön tanít, szívben és nyelvben magyarrá”.²⁵

A gyakorlatilag minden oldalról támadott oktatási jogszabálytervezet végül még az érdémi képviselőházi tárgyalásig sem jutott el. 1904. november 15-én ugyanis Tisza István annak érdekében, hogy törvényt fogadtathasson el a házsabály-revízióról, visszavont minden függőben lévő kormányindítványt. Ily módon kívánta letörni azt az ellenzéki obstrukciót, amely végigkísérte kormánya teljes hivatali működését. A népoktatási indítvány előbb ideiglenesen, majd a Szabadelvű Párt 1905-ös választási vereségét követően véglegesen lekerült a napirendről. Számos eleme azonban (nem függetlenül attól, hogy Halász Ferenc utóbb gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter mellett is miniszteri tanácsosként dolgozott) beépült az Apponyi-féle 1907. évi népiskolai törvényekbe. Ezek közé tartozott a később az „erőszakos magyarosítás” egyik szimbólumaként is emlegetett passzus, mely arról rendelkezett, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv „[...] oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. Berzeviczy voltaképpen tehát még szerencsésnek is mondhatja magát a tekintetben, hogy nem sikerült elfogadtnia a törvényjavaslatát, hiszen a történeti emlékezetben így az ún. Lex Apponyi vált hírhedtté, nem pedig a Lex Berzeviczy.

A miniszteri bársonyszékből való távozását követően Berzeviczy Albert többé már nem került olyan tisztségre, amelyből közvetlenül irányíthatta volna hazánk oktatáspolitikáját. Noha a kéziratban lévő visszaemlékezésben feljegyezte, hogy 1913 nyarán, második kormányalakítása alkalmával Tisza István ismételten öt kérte fel kultuszminiszternek, ám ő visszautasította a miniszterelnök ajánlatát, mivel úgy vélte, hogy a Tisza-adminisztráció a magyar parlamentben az ellenzék és a kormányzó Nemzeti Munkapárt között elhalámasodott feszült és kiélezett viszony miatt gyors bukásra van ítéve.²⁶

25 A tanítók memoranduma. *Budapesti Hírlap*, 1904. november 8. 6.

26 BERZEVICZY Albert: *Berzeviczi házam története. Családi krónika*. Kézirat, a Szalay-Berzeviczy család tulajdona, é. n. [1920]. 192.

Várakozásai e téren nem igazolódtak, mivel gróf Tisza István kormánya egészen 1917-ig hatalmon maradt. A kormányfő az erős kéz politikájának híve volt, a nemzetiségi kérdésben azonban az első világháború árnyékában a békés útat tartotta célravezetőnek. Nemzetiségi politikájának középpontjába a hazai románság ügyét állította. Már 1910-ben engedményeket helyezett kilátásba számukra, majd 1912 végén tárgyalásokba is kezdett az érdélyi Román Nemzeti Párttal. Külpolitikai téren Románia tábort semlegesítése volt a célja, míg belpolitikai szempontból a kiegyezés rendszerének megszilárdítása, s ezzel egyidejűleg a dualizmust bomlasztó erők visszaszorítása. Az egyeztetések sem akkor, sem pedig az 1913–14 fordulóján történt újbóli kapcsolatfelvételkor nem vezettek eredményre. A miniszterelnök törekvései a magyar parlamenti ellenzék élesen bírálták, mert nemzetünk elárulását, továbbá Erdély kiárusítását vélték felfedezni bennük.²⁷

A román tárgyalások körül zajlott képviselőházi vitához Berzeviczy 1914. március 12-én szolt hozzá. Kijelentette, hogy a magyar miniszterelnök nem téphetett ki egy olyan súlyú ügy rendezése elől, mint a hazai románság helyzete. Az egyeztetések megkezdésének időpontját azonban nem tartotta szerencsésnek. Románia ugyanis megerősödve került ki az 1912–1913. évi Balkán-háborúkból, nemzetközi tekintélye jelentékenyen emelkedett; ami megnövelte a honi román ajkú lakosság önérzetét, és arra ösztönözte őket, hogy merész igényekkel álljanak elő. A magyarországi románság oktatással kapcsolatban támasztott elvárása (a tanszabadság elvénél biztosítása, a román nyelv használata az állami és községi tanintézményekben stb.) illetően egykor művelődéspolitikusként a nemtetszését fejezte ki, amiért a követelések között szerepelt, hogy a nemzetiségi diákok a magyar tannyelvű középiskolákban a hittant az anyanyelükön tanulhassák. Szerinte ezzel az a látszat keletkezne, hogy az illető valláshoz tartozó tanulókat mesterségesen elválasztják társaiktól, ami az intézmény belső életében káros lehet. Az állami elemi népiskolákban ugyanakkor fontosnak nevezte az anyanyelv tanítását, különösen az anyanyelvi hit- és erkölcsstanórákat. Ezt

27 VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 219–233.

követően felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi vidékek iskoláiban tanuló kisebbségi magyar diákok magyar nyelvű és magyar nemzeti szellemű oktatásáról megfelelő módon szükséges gondoskodni.

Beszédében az 1868. évi, Eötvös József-féle nemzetiségi törvényről is megosztotta a gondolatait. A törvényre szerinte a nemzetiségek Magna Chartaként hivatkoznak, és annak betartását kérték számon minden kormányzaton, miközben ők maguk álltak elő a jogszabály szellemével ellentétes követelésekkel. Sajnálatosnak ítélte, hogy a külföldi közvéleményben Magyarországról egy hamis, a nemzetiségeit elnyomó állam képe él. Véleménye szerint a nem magyar anyanyelvű lakosság erőszakos asszimilációjára hazánkban senki sem törekszik, mivel mindenki tisztában van a lehetetlenséggel. Ellenben nagy veszélyt látott a német és olasz egyesítéssel az 1870-es években kezdődő modern, nacionalista alapú államépítésben. Elrettentésül a Balkán-háborúkat hozta példaként, ahol a nemzetiségi és etnográfiai viszonyok megváltoztatásához vérrel és vassal láttak hozzá. Attól tartott, hogy a balkáni példa követőkre talál majd a magyarországi szerb és román nemzeti kisebbségek között.

Felszólalása végén amellett tört lándzsát, hogy a nyelvi különállásnak nem lehet politikai elkülönülés a következménye. Szavai szerint ugyanis el kell fogadni, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam fogalmai nem minden esetben fedik teljes egészében egymást. Ennélfogva meg kell találni a módját annak, miként lehet egy államban a leghatékonyabban biztosítani minden népcsoport nyelvi és kulturális jogait úgy, hogy azok az államnyelvet közvetítő nyelvként elfogadják, és a többségi nemzettel együtt békében éljenek. Amint erre megoldás születik, az eltérő etnikumok közti konfliktusok „ játszva el lesznek oszthatathatók”.²⁸

Berzeviczy parlamenti beszédének elhangzásakor már tudvalévő volt, hogy a románokkal folytatott értekezletek eredménytelenül zártultak. A bécsi udvar, valamint az 1882-ben létrejött német–olasz–osztrák–magyar hármas szövetség számára Romániát megtartani igyekvő Fe-

renc Ferdinánd trónörökös biztosította az erdélyi román vezetőket arról, hogy a románság helyzetét rendezni fogja, függetlenül attól, hogy megegyeznek-e Tisza gróffal, vagy sem. A trónörökös kezdeményezése miatt pedig elbukott az utolsó kísérlet is, amely megpróbálta volna integrálni a hazai románságot a magyar politikai életbe.²⁹

A nemzetiségi kérdés rendezése tehát a történelmi Magyarország megoldatlan problémája volt 1914 nyarán, amikor Ferenc Ferdinánd és neje meggyilkolása ürügyén kirobbant az első világháború. Az elhúzódó harcok során Berzeviczy a naplójában többször is hangot adott a közös hadsereg nemzetiségi katonáinak megbízhatatlanságáról alkotott véleményének. „A nemzetiségek viselkedése a háborúban – köztudomás szerint – nem volt mindenütt és minden esetben kifogástalan” – írta az 1914. november 8-án kelt naplóbejegyzésében. Többek között ezért is ellenezte a nemzetiségek saját zászló- és jelvényhasználatát, és bírálta Tiszát, aki 1914 szeptemberében felvette az 1907-es népiskolai törvény felekezeti iskolákra vonatkozó előírásainak revízióját (ezt a miniszterelnök a Monarchia hadseregében szolgáló román nemzetiségű katonák helytállása okán helyezte kilátásba).³⁰

A nemzetiségek háborús helytállásával kapcsolatos ellenérzései dacára Berzeviczy szinte egészen az Osztrák–Magyar Monarchia – és annak részeként a történelmi Magyarország – 1918 őszén bekövetkezett összeomlásáig remélte a nemzetiségi kérdés megnyugtató megoldását. Mindezért jól szemlélteti, hogy 1918 júniusának első napjaiban – amikor a dualista állam ellenségei közül már sikerült térdre kényszeríteni Szerbiát, Romániát és Oroszországot, az olasz fronton pedig nagy támadásra készült a közös hadsereg a Piave mentén – Bécsben, egy politikai tárgyú előadásában arról értekezett, hogy:

- I. A nemzetiségi különállóság nem minden esetben jogosít fel állami önállóságra.

29 Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. In: *Erdély története*. III. kötet. Szerk. Uő. Budapest, Akadémiai, 1988. 1686–1687.

30 Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Szerk. Gáli Máté. Budapest, Helikon, 2015. 74–76.

2. A nyelvi rokonság nem feltétlenül követeli meg az egyazon nyelvet beszélő népek állami összetartozását.
 3. Tudomásul kell venni – ahogy már az 1914-es román paktum-tárgyalások alatt is hangoztatta – azt a realitást, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam keretei nem fedik le teljes egészében egymást. Éppen ezért módott kell találni arra, miként lehet úgy biztosítani minden nép nyelvi és kulturális jogait, hogy azok más nemzetiségekkel együtt békében éljenek, és az adott állam területi integritását ne veszélyeztessék.

Beszédében a Woodrow Wilson amerikai elnök által hangoztatott népek önrendelkezési jogát egyszerű propagandafogásnak minősítette, amellyel valójában az Egyesült Államok a vele szemben álló Ausztria-Magyarország feldarabolására vonatkozó terveit próbálja palástolni.³¹ A császárvárosban történt szereplését követően szűk két hónappal Berzeviczy beszédet mondott a magyar Országgyűlés Főrendiházában, melynek 1917 februárja óta IV. Károly császár és király kinevezése alapján tagja volt. Felszólalásában a választójog terítekén lévő kiterjesztése mellett érvelt – három hónappal a régi Magyarország szétesése előtt! –, azzal egészítve ki az okfejtését, hogy véleménye szerint a jövőben nincs szükség a választójog megadását a magyar nyelv ismeretéhez kötni. Meglátása alapján ugyanis népiskolai törvényeink „[...] fokozatos, következetes és minél szigorúbb végrehajtása remélhetőleg a választók azon nagy kontingensére nézve, amely Magyarország népiskoláin megkeresztül, ezt a kérdést úgyis rövid idő múlva tárgyalanná fogja tenni. Hártramarad az a töredéke a választóknak, akik nem a magyarországi népiskolában szerezték első ismereteiket. Ezekkel szemben az a mél-tányos elnázás, amelyet velük szemben gyakorlunk, őket remélhetőleg arra fogja indítani, hogy annál inkább megbarátkozzanak a magyar állam követelményeivel, és nyelvileg is igyekezzenek a nemzethez hozzá-simulni.” Gondolatai optimizmusának dacára expozéja végén figyel-

meztette a Főrendiház tagjait, hogy „[...] körülöttünk egy egész világ merül el, mely soha többé úgy, ahogy volt, visszatérni nem fog”.³²

Szavai hamarosan váteszinek bizonyultak. Az Osztrák-Magyar Monarchia s vele együtt a régi Magyarország 1918 és 1920 között a darabjaira hullott. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés értelmében ugyanis hazánk elvesztette területének és lakosságának hozzávetőlegesen kétharmad részét, amin felül hárommillió magyar került kisebbségi helyzetbe az utódállamokban. A két világháború közötti időszakban Berzeviczy Albert következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy a régi Magyarország elsősorban a nemzetiségi kérdés rendezetlensége miatt esett szét. Úgy vélte, hogy egyetlen nemzetiségnak sem adhattunk volna több jogot, mint amennyit a horvátoknak biztosítottunk az 1868-as horvát-magyar kiegyezéssel,³³ de minden bizonnal ez sem menthette volna meg az államot, hiszen éppen Horvátország volt 1918 őszén az első országrész, amelyik elszakadt tőlünk.³⁴ Az volt a meggyőződése, hogy lehet a külföld részéről utólag sovinisztának bályegezni a liberális elveken nyugvó dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát, ám az mégis lényegesen jobb volt az utódállamokban az első világháborút követően tapasztaltnál.³⁵ Utóbbitval személyesen is szembesült, mivel 1920 után a felvidéki birtokai Csehszlovákiához kerültek, őt pedig a prágai kormányzat részéről több diszkriminatív intézkedés sújtotta.

32 Főrendiházi napló, 1910. V. kötet. 210–211.

33 Az 1868-as horvát-magyar kiegyezés értelmében belügyi, vallási és közoktatási kérdésekben Horvátország önkormányzati jogkört kapott. A törvényhozás jogá a zágrábi horvát országgyűlést illette meg, melynek élén a horvát bán állt. Horvátország területén az autonóm szervek és a közös miniszterium a rendeleteit horvát nyelven volt köteles kiadni. Az autonómia körébe nem eső közös ügyek tárgyalására a horvátok képviselőket delegáltak a budapesti Országgyűlésbe, ahol az anyanyelükön szólalhattak fel. A kiegyezésben biztosított autonómia mindezek ellenére a horvát politikai elit többségét nem elégítette ki. (Ld. KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914*. Pécs, Kronosz, 2012. 319–323.)

34 BERZEVICZY Albert: Történelmi défetizmus. *Budapesti Hírlap*, 1927. október 23. 1–2.

35 U.: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd*, 1931. február 8. 1–2.

³¹ BERZEVICZY Albert: A nemzetiségi kérdés és a háború. *Budapesti Szemle*, 1918/501. 331–333.

A Horthy-korszakban – a klebelsbergi kormánypolitika célkitűzéseihez hasonlatosan – síkra szállt amellett, hogy „[...] a trianoni határok között is élünk és élni fogunk, mégpedig sokkal tovább, mint a trianoni mű. Józan’ és okos politikával s összetartással mostani határaink közzött is lehet olyan megszárdulást és jólétet elérnünk, amely bennünket a szomszéd államok fölé emeljen”.³⁶ Az 1936 tavaszán bekövetkező haláláig a magyar kultúrfélény eszméjének híve maradt, és a nemzetközi fórumokon – elsősorban az Interparlamentáris Unióban – élete végéig kiállt a határainkon túlra szakadt magyar kisebbségek érdekeinek védelmében.

36 Uő.: Legitimizmus és irredentizmus. Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 29. I-2.

Milan Hodža budapesti csehszlovák követ
(Az Érdekes Újság, 1918. december 5. 32. oldal)

Csehszlovák-magyar határtárgyalások és a Bartha-Hodža-egyezmény

Az 1918-as esztendő sorsfordító időszak volt Magyarország történelmében. Tavasszal még úgy tűnt, hogy az első világháború balkáni és keleti hadszínterein aratott győzelmeivel az Osztrák–Magyar Monarchiának sikerült letörnie a szerb és román irredenta célok, illetve kihúznia a nálánál sokkal hatalmasabb cári Oroszország hódító törekvéseinek méregfogát.¹ Június elején a mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap* napilap vezérkicke a központi hatalmak háborús győzelmébe vetett hit optimizmusával az alábbiakat írta: „Mialatt a Nyugat legerősebb államai az új világrész segítségével birkóznak Németországgal s a véres küzelmek elértek tetőfokukat, azalatt a központi hatalmak szépen csöndben tárgyalgatnak az összes keleti kérdésekben. Mire a nagy általános békekonzferencia összejölik, mi már a Kelet és a Balkán problémáit mind megoldottuk, s befejezett tényekkel állunk majd az entente elé.”²

Röviddel e cikk megjelenését követően azonban a hadi helyzet drámaian megváltozott. 1918. augusztus 8-án a világégés igazi súlypontjának számító nyugati fronton az antant összehangolt támadást indított a németekkel szemben. Túlerőben lévő csapataik áttörték az arcvonalaat, és szeptember végére súlyos vereséget mértek ellenségeikre.³ Németország ezzel végleg elveszítette a konfliktus győztes befejezésének esélyét, Erich Ludendorff német gyalogsági tábornok pedig úgy

¹ Ifj. BERTÉNYI Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségitutatás*, 2008/3. 478–481.

² Világöröklmi kérdések. *Pesti Hírlap*, 1918. június 5. 1.

³ HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 330. (a továbbiakban: HAJDU–POLLMANN, 2014)

fogalmazott a világháborús emlékirataiban, hogy augusztus 8-a volt „a német hadsereg fekete napja”.⁴

Az olasz fronton sem voltak kedvezőbbek a körülmények. Június második felére kudarcba fulladt az osztrák-magyar hadsereg utolsó nagy offenzívája – második piavei csata –, aminek nyomán az ifjú uralkodó, IV. Károly király felmentette annak legfőbb szorgalmazóját, Franz Conrad von Hötzendorf tábornagyot. A neves magyar katonai szakíró és katonatiszt, Julier Ferenc a világháborúról közölt fontos művében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „[...] a szerencsétlen piavei csatában [...] véglegesen elhagyott bennünket a hadiszerencse. A sors nyilván nem akarta, hogy a Monarchia ezt a szerencsétlen háborút túléleje.”⁵

A háború utolsó évében ugyanakkor Ausztria-Magyarországnak nemcsak a frontokon szembenálló ellenséges hadseregekkel, hanem a hátországban szaporodó katonalázadásokkal, sztrájkokkal és utcai tüntetésekkel is meg kellett birkóznia. Mindezt tetőzték a nemzetiségek elszakadási törekvései. 1918 áprilisában a Monarchia „elnyomott népei” kongresszust rendeztek az olasz fővárosban, ahol a képviselőik nemzeti önállóságot követeltek. Május 24-én Matúš Dulának (magyarosan Dula Máté), a Szlovák Nemzeti Párt elnökének felhívására magyarországi szlovák politikusok titkos gyűlést szerveztek Turócszentmártonban (a korabeli szlovákság politikai, társadalmi és kulturális életének egyik központjában), melynek jegyzőkönyvében rögzítették, hogy önrendezést akarnak, elkötelezve magukat a születőfélben lévő csehszlovák állam mellett.⁶ Az értekezleten jelen lévő Andrej Hlinka katolikus pap, a Szlovák Néppárt elnöke ekkor tette azt az elhíresült kijelentését, miszerint „[...] a cseh-szlovák orientáció mellett vagyunk. Az ezeréves há-

zasság a magyarokkal nem sikerült. Szét kell válnunk.”⁷ Hat nappal később az egyesült államokbeli Pittsburghben az amerikai szlovák, illetve cseh emigráns szervezetek küldöttei kidolgoztak egy egyezségeskötést, amelyben lefektették a majdani Csehszlovákián belül létrejövő szlovák autonómia alappilléreit.⁸ Június folyamán pedig előbb Franciaország, majd augusztusban Nagy-Britannia is szövetségesként ismerte el a világháború alatt Párizsban emigráns kormányként működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot.⁹

A magyar politikai elit a történelmi államkeret integritásának megtörzésére alapvetésként tekintett. Amikor 1918 szeptemberében az uralkodó megbízásából a korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) magyar miniszterelnök, gróf Tisza István a dualista állam balkáni vidékein járt tényfeltáró körúton, még arra figyelmeztette Szarajevóban a délszlávok egységét és önrendelkezéshez való jogát hangsúlyozó boszniai szerb, illetve horvát politikusokat: „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összezúzza, mielőtt maga is elpusztulna.”¹⁰ Hazafelé tartva, Eszéken pedig közölte Ante Pinterović horvát politikussal, hogy a dualizmus rendszerét mindenáron fenn kell tartani, más út nem is lehetséges.¹¹

Tisza Istvánnál békülékenyebb hangot ütött meg a parlamenti ellenzék egyik vezéralakja, a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt feje, gróf Károlyi Mihály. 1918 szeptemberének utolsó napjaiban – a szövetséges Bulgária összeomlásának és fegyverletételének árnyékában – az arisztokrata tárgyalásokat kezdeményezett Budapesten nemzetiségi képviselőkkel. Pártja nevében a horvátokat illetően hajlandó lett volna lemondani Horvátországról, Dalmáciáról és Bosznia-Hercegovináról, amennyiben Magyarországnál maradhatnak a Dráván inneni délszláv

7 G. Kovács László: „Szlováknak születtem, szlovák vagyok.” Andrej Hlinka magyar-honi évei: vázlat politikai pályájának 1918-ig tartó szakaszáról. *Limes*, 1999/1. 104.

8 PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 114.

9 HAJDU-POLLMANN, 2014, 325.

10 TONELLI Sándor: Tisza István utolsó tartományi főnökének naplója. Szeged, A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1941. 97.

11 VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 462.

területek, továbbá sikerülne megoldást találni a fiumei kikötő magyar használatára. A románoknak széles körű autonómiát ajánlott, illetve részvételt a majdan megalakuló Károlyi-kormányban, továbbá meggyezést egy Erdély kérdését érintő későbbi népszavazás kiírásáról. A gróf előterjesztései azonban a nemzetiségi politikusok elutasították, mert tisztában voltak azzal, hogy Károlyi semmi olyasmit nem tud ajánlani nekik, amit a magyar állam nélkül ne nyerhettek volna el.¹²

Károlyi és megbízottai a szlovákokkal is tárgyalásokba bocsátottak. Elsőként az 1905 és 1910 között a magyar Országgyűlés Képviselőházában helyet foglaló Milan Hodžát keresték fel, majd Matúš Dulát. Az egyeztetések alapját a hazánk állami keretein belül létrehozandó szlovák autonómia jelentette, amelynek elfogadását Dula – a gróf memoárja szerint – Károlyi miniszterelnöki kinevezésétől tette függővé. Károlyi ekképpen számolt be a tapasztalatairól: „Az a tény, hogy velem akkor a szlovák autonómiáról, a jövő politikájáról, az új kormányról és az új berendezkedésről tárgyaltak, az ő akkori nyilatkozataikon túlmenően tényel bizonyítja azt, hogy a Magyarországtól való teljes elszakadásra akkor, a tőlem ajánlott előfeltételek megvalósítása esetén, a szlovák nép vezérei éppen úgy nem gondoltak, mint ahogyan nem gondolt rá maga a lakosság.”¹³

Károlyiék a tárgyalások alatt létfeljebb sejtették, de nem tudták, hogy a szlovákok csak taktikai jelleggel, időhúzás gyanánt léptek érintkezésbe velük. Hiszen ahogyan Hodža egy szeptember 27-i levelében megfogalmazta Anton Štefánek későbbi csehszlovák oktatási és népművelési miniszternek: „Feltétlenül szükséges, hogy Károlyiék zabláját ne engedjük ki a kezünkbeli, mert ők most minden kezük ügyébe eső követ megmozgatnak. Engedjük hát, hogy egy kis ideig még örüljenek, és azután végérvényesen lehetetlenné kell tennünk őket.”¹⁴ 1918 őszére ugyanis a szlovák politika valamennyi meghatározó szereplője a külön-

12 HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1978. 271–272.

13 KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965. 302–303.

14 SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1999. 135. (a továbbiakban: SZARKA, 1999)

válás mellett tört lándzsát, és népe önrendelkezését, valamint a leendő Csehszlovákiához történő csatlakozását tartotta kívánatosnak.¹⁵

Október folyamán már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása elkerülhetetlen. Birodalma széttesése közben IV. Károly megpróbálkozott előremenekülni, és – belső konszenzus, valamint külső nagyhatalmi támogatás nélkül – október 16-án uralkodói kiáltványában Ausztriát föderatív állammá nyilvánította. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök még aznap bejelentette a budapesti Képviselőházban a perszonáluniót, s vele a dualizmus rendszerének végét,¹⁶ Károlyi Mihály pedig kimondta, hogy a háborút elvesztettük, így a továbbiakban csak az lehet a célunk, hogy „a békét ne veszítsük el”.¹⁷ A következő napon Tisza István is helyt adott Károlyi szavainak, beismerve a vereségünket.¹⁸

Október 18-án a Képviselőházban a szlovák származású Ferdiš Juriga (magyarosan Juriga Nándor) hosszú beszédben követelt önrendelkezést a szlovák népnek, a még meg sem alakult Szlovák Nemzeti Tanács nevében,¹⁹ miközben a szavait Tisza István „krajcárós komédiának” minősítette.²⁰ Juriga felszólalásával egy időben Milan Hodža *Slovenský Týždenník* című budapesti szlovák politikai hetilapja a szlovákok önrendelkezési jogának elismerését sürgette: „Tudomásul vesszük, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia az önrendelkezés alapján kínálta fel a békét.²¹ Követeljük tehát ezt a jogot nemzetünk számára is. [...] Többet nem kérünk, kevesebbet nem akarunk.”²²

15 Uo.: A kisnemzeti önrendelkezés esélyei (Szlovák különválasz 1918 őszén). In: *Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI*. Szerk. OROSZ István. Debrecen, KLTE, 1987. 35.

16 A kormányfő beszédét közli: *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. 273–276.

17 Uo. 277.

18 Uo. 292.

19 Uo. 345–357.

20 Uo. 349.

21 1918. szeptember 14-én gróf Burián István osztrák–magyar közös külügymintiszter békijegezéket intézett valamennyi hadviselő félhez. Ebben a Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 januárjában meghirdetett ún. „14 pont” – amely szólt a nemzeti önrendelkezésről is – alapján kompromisszumos békét javasolt. A felhívásra azonban az antanthatalmak részéről elutasító válaszok érkeztek.

22 SZARKA, 1999, 136.

A gyakorlatilag már csak a frontokon létező Ausztria–Magyarország területén októberben sorra alakultak meg a különböző népcsoportok nemzetiségi tanácsai. Elsőként Zágrábban a délszláv, majd Krakkóban a lengyel, és Aradon a román. Október 25-én, Budapesten a Károlyi-párt, a Jászi Oszkár vezetése alatt álló Országos Polgári Radikális Párt, valamint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt létrehozták a Magyar Nemzeti Tanácsot. A Szlovák Nemzeti Tanácsot október 30-án hívták életre Turócszentmártonban, két nappal azután, hogy a Prágában székelő Csehszlovák Nemzeti Bizottság kimondta a független Csehszlovákia megalakulását. Turóc vármegye székhelyén a küldöttek egy nyilatkozatot adtak ki, melyben kinyilvánították a szlovák nemzet csatlakozását Csehszlovákiához.²³ Károlyi a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként még aznap táviratot intézett a Szlovák Nemzeti Tanácshoz, melyben elismerte, hogy minden népet megillet az önrendelkezés joga, ám reményét fejezte ki, hogy a szlovákok nemzeti önrendelkezésüket Magyarország keretein belül óhajtják megvalósítani. A sürgöny úgy fogalmazott, hogy „[...] mély meggyőződésünk és szent hitünk szerint a tót és a magyar nép egymásra ván uralma, és hogy békés megegyezésben és testvéri együttműködésben kell keresnünk szebb jövőnket és a jobb életnek feltételeit és biztosítékait”.²⁴ Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke válaszában történelmi jelentőségűnek ítélte Károlyiek üzenetét, mert a „[...] mai napon szól el az első ízben a magyar nemzet képviselete a szlovák nemzet képviseletéhez, mint testvér a testvérehez”. Azt azonban a telegramja végén nyomatékosította, hogy a két nép kapcsolatát csak két külön állam viszonylatában tudja elközelni, és „[...] a szabad csehszlovák nemzet a magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni”.²⁵

²³ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 256–257.

²⁴ Károlyi Mihály távirata a Szlovák Nemzeti Tanácshoz (Budapest, 1918. október 30.). In: *Károlyi Mihály levelezése*. I. kötet. Szerk. LITVÁN György. Budapest, Akadémiai, 1978. 251–252. (a továbbiakban: LITVÁN, 1978)

²⁵ Dula Máté távirata Károlyi Mihályhoz (Turócszentmárton, 1918. november 2.). In: Uo. 254.

A turócszentmártoni tanácskozással egy időben tárgyalások zajlottak az észak-olaszországi Padovában is. Az ősi egyetemi város melletti Villa Giustiban Armando Diaz, az olasz haderő vezérkari főnöke egyeztetett Viktor Weber császári és királyi gyalogsági tábornokkal, miután az olasz front összeomlását (a harmadik piavei/Vittorio Venetó-i csata következtében) látva az Osztrák–Magyar Monarchia hadsereg-főparancsnoksága kapcsolatba lépett az olaszokkal a fegyverszünetet illetően. A fegyvernyugvási megállapodást 1918. november 3-án írták alá.²⁶ A szerződés többek között rögzítette az osztrák–magyar alakulatok részről a svájci határtól Dalmáciáig kiürítendő övezeteket, ami nagyjából egybeesett Olaszország első világháborús hadicéljaival.²⁷

A padovai egyezséget – mivel nem volt az olasz vezérkari főnöknek alárendelve – nem tartotta magára vonatkozónak a balkáni antanthadsereget vezénylő francia tábornok, Louis Franchet d'Espèrey. Csapataival átkelt a Száván, és megüzente az őszirózsás forradalom nyomán október 31-én kormányra kerülő Károlyi Mihálynak, hogy kabinetje képviselőit Belgrádba várja fegyverszüneti értekezletre. A miniszterelnök vezette küldöttség november 7-én tárgyalt a francia főparancsnokkal a szerb fővárosban. A kormányfő másnap visszautazott Budapestre, ezért az ún. belgrádi katonai konvenciót november 13-án magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter szignálta.²⁸ A 18 pontból álló szerződés egyebek mellett előírta, hogy a Károlyi-kormány köteles kiüríteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánságividékeket, továbbá a Szeged–Baja–Pécs–Varasd-vonaltól délre eső területeket, tehát a Bácskát és a Dráváközt. A konvenció megszabta azt is, hogy Magyarország hat gyalogos és két lovashadosztályból álló hadsereget tarthat fenn, és szükség esetén biztosítania kell az antant katonáságának szabad átvonulását.

²⁶ HAJDU–POLLMANN, 2014, 386–391.

²⁷ A padovai fegyverszüneti megállapodás teljes szövegét közli: Megkötöttük a fegyverszünetet. A fegyverszünet föltételei. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5. 7–8.

²⁸ HAJDU Tibor: A padovai fegyverszüneti és a belgrádi katonai egyezmény. In: *Magyarország az első világháborúban*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Kossuth – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 174–177.

az ország egész területén. Emellett az antant megszállási joga hazánk teljes területén minden helységre és stratégiai pontra kiterjedt, melyeknek – a szerződés szövege szerint – „folyamatos kijelölése a szövetséges hadseregek főparancsnokának”, azaz Franchet-nak a hatásköre.²⁹

A belgrádi katonai konvenció nem vonatkozott a történeti Felvidékre, mellyel kapcsolatban a Csehszlovák Köztársaság vezetői területi igénynyel léptek fel. Prágában november 2-án úgy döntöttek, hogy a létérehozandó önálló csehszlovák hadseregnek mielőbb meg kell kezdenie a felvidéki magyar és rutén többségű területek megszállását, hogy a majdani békekonferenciát katonai szempontból kész tények elő állítsák.³⁰ Már azon a napon a császári és királyi 25. morva gyalogezred egy század erejű különítménye Szakolcánál behatolt magyar területre, és a következő napokban idegen uralom alá került Malacka, Nagyszombat és Trenčsén is.³¹

A megszállókkal szemben katonai és karhatalmi alakulatok, illetve helyi polgárorságok vették fel a küzdelmet, sok helyütt sikerrel. Károlyiek azonban a nyílt fegyveres ellenállást, valamint az aktív honvédelmet annak dacára sem támogatták, hogy a november 12-i lapokban az ország népéhez címzett kiáltványukban leszögezték, hogy a kormány a határokat minden „[...] a nemzetközi jogba ütköző támadás ellen fegyveresen megvédi”.³² Károlyi és a minisztereinek többsége ugyanis elvi pacifista, tehát háborúellenes volt, akik abban bíztak, hogy a győztes antanthatalmak hazánkkal szemben kérlelhetetlenül ellenséges hozzáállását a szomszédos népekkal való békés megegyezések révén mérsékelni tudják.³³

29 A belgrádi katonai egyezmény (Belgrád, 1918. november 13.). In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2008: 31–32.

30 POPÉLY Gyula: *Felvidék, 1914–1920*. Budapest, Magyar Napló, 2010. 173. (a továbbiakban: POPÉLY, 2010)

31 FOGARASSY László: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XII. kötet. Szerk. Bodó Sándor – SZABADFALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1973. 225–226.

32 A kormány kiáltványa. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 12. 9.

33 SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Ister, 1998. 114. (a továbbiakban: SZARKA, 1998)

A szomszédos nemzetek ezzel ellentében úgy vélték, hogy jogukban áll birtokba venni az antant által a háború alatti titkos megállapodásokban számukra megítélt területeket. Edvard Beneš, a csehszlovák diplomácia 1915 óta Párizsban „előszobázó” vezéralakja november 6-án kelt leveleben sürgette Georges Clemenceau francia miniszterelnököt, hogy a győztesek nevében csapataik megszállhassák Pozsonyt, Komáromot, Esztergomot, Rimaszombatot, Vácot, Kassát, Eperjest, Csapot és Máramarosszigetet. Másnap Supka Géza, a Károlyi-kabinet prágai követe – és jeles régész-művészettörténész – jelentette Budapestre, hogy a csehszlovák döntéshozók hazánk északi területeire vetíttek szemet a Duna vonala–Vác–Gyöngyös–Miskolc–Tokaj–Csap–Máramarossziget–Verecke-vonalig.³⁴

A Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli minisztere, Jászi Oszkár a nemzetiségek nagyhatalmi segédlettel megvalósítandó önrendelkezése helyett a svájci kantonrendszer mintájára az ország népcsoportok szerinti belső demokratikus föderatív átszervezésére törekedett. S bár tudatában volt annak, hogy a kantonizáció megvalósításának esélye minimális, mégis kísérletet tett a párizsi békékonferenciáig terjedően ideiglenes megállapodásokat kötni a nemzetiségekkel.³⁵ A miniszter a kantonális elképzélést képviselte a Román Nemzeti Tanács megbízottjaival 1918. november 13-án és 14-én Aradon folytatott tárgyalásain is, amelyek azonban teljes kudarccal végződtek. A román delegátusok ugyanis kifogásolták a megoldás bonyolultságát és a további nemzetiségi konfliktusok kiéleződésétől tartva visszautasították Jászi ajánlatát.³⁶

Az aradi tárgyalásokkal egy időben, 1918. november 14-én Karel Kramář, a Csehszlovák Köztársaság miniszterelnöke jegyzéket intézett Károlyihoz, amelyben arra való hivatkozással, hogy a magyar kormány elismerte az október 30-i turócszentmártoni nyilatkozatot, valamint

34 SUBA János: Demarkációs vonalak Felvidéken, 1918. (Kartográfia-elemzés) *Közép-Európai Közlemények*, 2018/1. 109. (a továbbiakban: SUBA, 2018)

35 SZARKA, 1998, 114–115.

36 LITVÁN György: Jászi Oszkár. Budapest, Osiris, 2003. 146–150.

országát az antant szövetségesnek tekinti, követelte a magyar katonáság mielőbbi kivonását a Felvidékről. Táviratában a cseh csapatok intervencióját a szlovákok kérésével indokolta, mivel „[...] a magyar közigazgatási hatóságok és a csendőrök elhagyták szolgálati helyüket, és [a szlovákok] az erőszak, az anarchia megakadályozására minket kértek fel”.³⁷ Három nappal később kelt válaszában a magyar kormányfő arra szólította fel Kramářt, hogy rendelje el a megszálló erők kivonását az országból, mivel jelenlétük és tevékenységük („hogy átvegyék a közigazgatást”) teljesen ellenétes nemcsak a nemzetközi joggal, hanem a belgrádi katonai konvencióval is, melynek 17. pontja a polgári közigazgatást magyar kézben hagyta.³⁸

A magyar kormánynak ütőképes haderő hiányában nem volt megfelelő eszköz a kezében ahhoz, hogy érvényesítse az akaratát a csehszlovák féllel szemben. A hadügymíniszter Bartha Albert egy novemberi minisztertanácsban Kunfi Zsigmond népjóléti és munkaügyi miniszter kérdésére nyíltan beismerte, hogy a háborús összeomlás következtében hazánk nem rendelkezik olyan hadsereggel, amellyel bármit is rá tudna kényszeríteni a szomszédjaira. A Felvidéken tartózkodó, zömében irreguláris egységeket pedig nem tartotta elégségesnek arra, hogy – Kunfit idézve – „[...] az entente-tal szövetségen levő cseh-szlovák állam ellen megszállott területről rendes háborút folytathassunk”.³⁹

Ebben a helyzetben Jászi Oszkár Magyarország peremterületein regionális népszavazások lefolytatását, illetve a provizórikus jellegű tárgyalások megkezdését tartotta célravezetőbbnek. Utóbbira a csehszlovákok is hajlottak, mivel tisztában voltak azzal, hogy hadseregük még közel sem olyan erős, hogy minden megszállt területet szilárdan

az uralma alatt tartson. Időt próbáltak tehát nyerni, miközben sürgették a hadifoglyaik hazaszállítását Olaszországból és Franciaországból, valamint a Csehszlovák Légió hazatérésének lehetővé tételeit Szovjet-Oroszországból.⁴⁰ A kétoldalú tanácskozásokba emellett azért is egyeztek bele, hogy képesek legyenek meggyőzni az esetleges népszavazásokat. Milan Hodža az egy évtized múlva papírra vetett visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy „[...] Szlovákiában mindenáron meg kellett akadályozni a plebiszcitumot”. A későbbi csehszlovák pénzügymíniszter, Vavro Šrobár pedig arról írt a memoárjában, hogy népszavazás révén a magyarok „[...] kiszakították volna a szlovákokat a csehszlovák államból, de a legrosszabb esetben is nem vesztették volna el Pozsonyt, a Csallóközt, egész Dél- és Kelet-Szlovákiát”.⁴¹

Kramář november 23-án visszahívta Budapestről Emil Stodola követet, Milan Hodžát nevezve ki a helyére. A magyarországi szlovák és általában a hazai nemzetiségi politikában már az első világháború előtt komoly presztízsre szert tevő Hodža – aki korábban Ferenc Ferdinand trónörökös egyik tanácsadója is volt – feladata lett a Károlyi-kormánnyal való kapcsolatfelvétel, valamint a likvidációs ügyek intézése. A csehszlovákizmus elkötelezettsége számított, s bár kimaradt az első csehszlovák kormányból, budapesti missziója jelezte, hogy Prágában azért tisztában voltak a képességeivel.⁴²

Hodža november 25-én érkezett a fővárosba, egy nappal azután, hogy a lapok közölték a kormány proklamációját „a népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez”. Ebben Károlyiék messzemenő nyelvi jogokat ígértek a nemzetiségeknek, valamint a földbirtokreform és az általános választójog bevezetésének ajánlatával próbálták megnyerni őket Magyarország mellett. Közleményükben gazdasági érveket is felsorakoztattak: „[...] ha az ország sokfelé szakad, akkor a hegyi lakóknak nem lesz gabonájuk, az Alföldön megállnak a gyárok, mert nem

37 Karel Kramář távirata Károlyi Mihályhoz (Prága, 1918. november 14.). In: LITVÁN, 1978, 271–272.

38 Károlyi Mihály távirata Karel Kramářhoz (Budapest, 1918. november 17.). In: Uo. 274–279.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K.27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1918. november 29-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4. (a továbbiakban: MNL OL K.27.)

40 ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 103. (a továbbiakban: ORMOS, 1983)

41 POPÉLY, 2010, 191.

42 SZARKA, 2016, 77–78.

lesz szén, ahol fa van, ott nem lesz rét, ahol rét van, nem lesznek erdők. Baj és hiányosság lesz mindenütt.”⁴³

A kormány kiáltványa Hodža esetében egészen biztosan nem ért célit, aki Budapesten elsőként a felső-magyarországi szlovák régió eseményeire, valamint a Szlovák Nemzeti Tanáccsal történő kapcsolatok kiépítésére a kezdetektől nagy hangsúlyt fektető Jászit kereste fel, aki vel műről régebből személyesen ismerték és kölcsönösen tisztelték egymást.⁴⁴ Ezt követően Károlyinál járt, akinek átadta a megbízólevelét, és közölte, hogy rendezni kívánja a magyar kormánnyal a felvidéki területek katonai és politikai helyzetét. A miniszterelnök tudatta vele, hogy kormánya a felvidéki szlovák többségű járásokban, az úgynevezett Tót Impérium területén – melynek tervezetéről a kabinetben belül éles viták folytak – hajlandó széles körű kulturális és közigazgatási autonómiát, valamint kormányzati kondomíniumot (azaz közös szlovák-magyar fennhatóságot) felajánlani. Szlovák kormányzat alá kerültek volna így a szinte kizárolag szlovák etnikumú vármegyék – Árva, Liptó, Trenčsén, Turóc, Zólyom –, illetőleg a többi tíz felvidéki vármegye szlovák többségű járásai. A szlovák közigazgatási terület része lett volna Bártfa, Kisszeben, Eperjes, Késmárk, Igló, Rózsahegy, Pöstyén, Szliács és a Tátra nagy része is; még a magyar adminisztráció ellenőrzése alatt maradt volna Pozsony, Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimászombat, Dobsina, Gölnicbánya, Kassa és Ungvár.⁴⁵ A kormányfónél tett bemutatkozó látogatása után Hodža jelentést küldött Prágába, melyben optimistán táviratozta: „Megállapítottam, hogy a szlovák kérdésben a helyzet javulását látom, amennyiben a magyar kormány a szlovákoktól már nem követeli Magyarország integritásának elismerését annak feltételeként, hogy az államhatalmat a szlovák területen a turócszentmártoni Cseh-szlovák Nemzeti Tanácsnak engedjék át. Amennyiben biztosítékot adnak a tekintetben, hogy a ma-

43 A kormány szózata a nemzetiségekhez. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 24. 3–4.

44 SZARKA László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. *Századok*, 1985/5–6. II/68–II/94.

45 SZARKA, 1998, 121.

gyar kormány hátsó szándékok nélkül átadja a politikai és a katonai hatalmat Szlovákiában, abban az esetben kész vagyok abban az irányban közreműködni, hogy a turócszentmártoni Nemzeti Tanács ez ügyben tárgyaljon a magyar kormánnyal.”⁴⁶

A közelgő tárgyalásokra a Károlyi-kormány az ország teljes széthullását megakadályozó utolsó esélyként tekintett. Ezt támasztják alá a miniszterelnöknek az 1918. november 28-i minisztertanácsi értekezleten elhangzott gondolatai is, melyekben amellett érvolt, hogy az aintaanthatalmak „[...] addig a magyar köztársaságot el nem ismerik, amíg nem létesítenek megegyezést a nemzetiségekkel. Ha az egyezményt [a csehszlovákokkal kötendőt] nem fogadják el, felborul a helyzet. Rögtön meg kell csinálni a jugoszlávokkal és a német nyelvűekkel is a megegyezést, mely magával fogja ragadni a románokat is.”⁴⁷ Feszülten várakoztak a felső-magyarországi vármegyékben is. Thuróczy Károly nyitrai alispán például azt jelentette a kormánynak, hogy az „[...] egész vármegye szorongva és aggódva várja a budapesti tárgyalások eredményét, és az utolsó órában kérjük minden lehető módon befejezését, és a cseh csapatok azonnali kiparancsolását sürgetni, ellen[kező] esetben a közrend és biztonság teljes[en] felbomol, és béláthatatlan események következnek be”.⁴⁸

November 29-én Hodža Budapestre hívta a Szlovák Nemzeti Tanács Matúš Dula vezette hatfős delegációját (Ján Kohút, Ján Ruman, Ľudovít Bazovský, Peter Makovický, Vladimír Fajnor), hogy a magyar kormánnyal közvetlen tárgyalásokat folytassanak. A küldöttek egy előértekezlet keretében megállapodtak abban, hogy a csehszlovák kormánnyal folytatott konzultáció nélkül nem fogadják el a Károlyiek által a Tót Impérium részére felajánlott autonómiát.⁴⁹ A két fél között a pesti

46 Uő.: A szlovák autonómia alternatívája 1918 őszén. In: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. PÁSZTOR Cecília. Balassagyarmat-Várpalota, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Szindbád Kht., 2002. 176.

47 MNL OL K 27. Az 1918. november 28-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4.

48 SUBA, 2018, 110.

49 SZARKA, 2016, 79.

Astoria Szállóban kezdődtek meg az egyeztetések. A patinás *Pesti Napló* napilap november 29-i kiadása olvasóinak Milan Hodzát „a tótok egyik legképzettebb és legrokonszenvesebb vezérférfiaként” mutatta be, míg Jászi Oszkár azt nyilatkozta róla, hogy személyében „politikailag a legmegbízhatóbb egyéniség” a tárgyalópartnere. Azt is hozzátette, hogy „[...] mindenünknek az a kiindulási pontunk, hogy provizóriumot kell létesíteni, amely nem teremt befejezettséget a békétárgyalásokig, mert a mai állapotok ránk is, valamint a tótakra nézve is úgyszólvan elviselhetetlenek”.⁵⁰

A magyar kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács vezetői között elindult megbeszéléseken Károlyiék nem hivatalos ajánlata a Tót Impériumot a Szlovák Nemzeti Tanács irányítása alá kívánta helyezni. E testület ellenőrizte volna az oktatásügyet, a pénzügyeket, továbbá a közigazgatást. minden vonalon a szlovák lett volna a terület hivatalos nyelve, és a magyart csak a magyar hatóságokkal való érintkezésben, illetőleg az övezetben élő magyar kisebbség vonatkozásában lett volna szükséges használni. Károlyi és Jászi előterjesztésére Hodža egy kilenc pontból álló ellentervezetet készített. Ebben azt követelte, hogy a népek önrendelkezési jogának közös megegyezéssel történő érvényesítése érdekében a magyar állam az ország szlováklakta területein a teljes állami, kormányzati és katonai hatalmat adja át a Szlovák Nemzeti Tanácsnak. Az ő értelmezésében „Magyarország szlováklakta területét” a szlovák-magyar nyelvhatár által nem érintett kilenc vármegye (Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Zólyom), a Csallóköz nélküli Pozsony vármegye, illetőleg Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj, Zemplén és Ung vármegyéknek a nyelvhatártól északra fekvő részei alkották. Az ellenjavaslat 7. pontja értelmében ez az övezet „[...] feltétlenül a Szlovák Nemzeti Tanács hatalmában marad. Az országos határok végleges megállapítását az általanos békekonferencia fogja eszközölni.” A dokumentum ragaszkodott ahhoz is, hogy a szlovák területekről a magyar reguláris és irregularis erők – katonaság, nemzetőrség, nép-

őrség – fegyvertelenül távozzanak, a további egyezségek megkötéséig pedig a Tót Impérium összes költségvetési kiadását a magyar állam állja. Mindezen felül a két fél kölcsönösen garantálta volna a kisebbségeik nyelvi jogait.⁵¹

A merészebb területszerző célokat dédelgető prágai vezetést nem elégítette ki a Hodža-féle ellentervezet. 1918. december 1-jén ezért arra hivatkozva, hogy budapesti követük túllépte a hatáskörét, és önkényesen járt el, dezavuálták a politikust. Az erről szóló kormányközlemény szerint: „A csehszlovák kormány részéről senki nem kapott rá felhatalmazást, hogy bármiremű, akár politikai, gazdasági vagy katonai kérdésekről tárgyaljon a magyar kormánnyal [...] Hodža képviselőt csakis azzal a céllal küldtük Budapestre, hogy szükség esetén tárgyalja meg a volt magyar-szlovák közös ügyek felszámolásának kérdését a volt magyar állammal.”⁵²

Budapesti tartózkodása idején Hodžának nemcsak a csehszlovák kormánnyal akadtak nézeteltérései, hanem Fernand Vix alezredessel, a magyar fővárosba vezényelt francia katonai misszió vezetőjével is. Vix ugyanis még november 30-án számonkérte őt a cseh alakulatok felvidéki betörései, valamint az általuk elkövetett atrocitások miatt. Hodža azzal védekezett, hogy az intervenciót a szlovákok kérték, hogy megvédjék magukat a magyaroktól. A francia alezredes szerint azonban ez teljesen összeegyeztethetetlen a belgrádi katonai konvenció rendelkezéseivel, a találkozót követően pedig megírta a felettesének, Paul Prosper Henrys tábornoknak: „[...] Magyarország északi határát tehát az én véleményem szerint a csehszlovákoknak nem szabad átlépniük, s ez utóbbiak minden erre a területre irányuló követelését majd csak a békékongresszuson lehet megvitatni.” Henrys a válaszában csak arra utasította az alezredest, hogy segítse elő a magyar és csehszlovák kormányok megegyezését egy demarkációs vonal meghúzásában, amivel elkerülhető a további összeütközés. December 2-án végül

⁵⁰ FOGARASSY László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*, 1990/5. 83–87. (a továbbiakban: FOGARASSY, 1990)

⁵² POPÉLY, 2010, 205.

50 Fontos tárgyalások a tótok és románok képviselőivel. *Pesti Napló*, 1918. november 29. 3.

Franchet d'Esperey arról tájékoztatta Henrys-t, hogy Ferdinand Foch marsall határozata alapján a csehszlovák államot és hadsereget a győztesek szövetségesnek ismerték el, akiknek így jogukban áll a Felvidéken tartózkodni.⁵³ Ezzel szemben „[...] föl kell szólítani a magyar hatóságokat, haladéktalanul vonják ki csapataikat a szlovák területekről, ahol – tekintettel a szövetséges megszállásra – semmiképpen sem maradhatnak”⁵⁴

A francia alezredes az antant döntéséről szóló határozatot 1918. december 3-án nyújtotta át Károlyinak. Az aznap esti minisztertanácsban Diener-Dénes József külügyi államtitkár olvasta fel Vix levelét, melyre gróf Batthyány Tivadar belügymintzter rezignáltan csak annyit felelt: „[...] opponálni nem lehet, ezt végre kell hajtani.”⁵⁵ A magyar kormány válaszjegyzékében,⁵⁶ továbbá a december 5-i újságokban közölt és a magyar nemzethez intézett kiáltványában leszögezte, hogy azért enged a kényszernek, mert minden erőszakos fellépés csak rontana hazánk tárgyalási pozícióin a majdani békekonferencián. Tiltakozik azonban a győztesek fellépése, valamint azon felfogás ellen, mintha Felső-Magyarország elszakítása már befejezett tény lenne.⁵⁷

Mivel az antant jegyzéke nem határozta meg pontosan, hogy mit kell „szlovák terület” („le territoire slovaque”) alatt érteni, s így a magyar erőket honnan és hová kell kivonni, a továbbra is Budapesten tartózkodó Hodža nem hivatalos jelleggel folytatta tárgyalásait a magyar kormány képviselőivel.⁵⁸ December 4-én pedig Vix távírókulcsával üzenetet küldött Párizsba Benešnek, hogy kérjen felhatalmazást a győztesektől az alábbi városok megszállására: Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Komárom, Léva, Ipolyság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagyrőce, Kassa, valamint onnantól délre a Csap-

Ungvár-vonalig, továbbá a Dunát egészen az Ipoly torkolatáig szerezze meg határként.⁵⁹

Vix alezredes hozzájárult, hogy a magyar és csehszlovák fél közvetlenül egyezzenek meg egy ideiglenes demarkációs vonalról, míg a végeges határok nem születik döntés. A Károlyi-kormány álláspontja az volt, hogy a felvidéki területek kiürítése nem politikai kérdés, hanem stratégiai célszerűség dolga, ezért a Hodžával történő tárgyalások lebonyolítását Bartha Albert hadügymintzterre bízták. A két politikus 1918. december 6-án állapodott meg a demarkációs vonalról. A magyar csapatok ennek értelmében parancsot kaptak arra, hogy ellenállás nélkül vonuljanak vissza a csehszlovák uralom alá kerülő területekről, melyeknek határát Dévényújfalu, Szentgyörgy, Galánta, Verebély, Bát, Korpona, Gács, Nyusta, Nagyrőce, Gölnicbánya, Lemes, Gálszécs, Nagymihály, Szobránc, Homonna, Mezőlaborc települések jelentették.⁶⁰ E demarkációs vonalat december 8-án részben módosította egy tárgyalás a pozsonyi magyar katonai kerületi parancsnokság és a csehszlovák hadsereg között, aminek részeként a magyar fél átadt egy újabb sávot, benne Szentgyörgyöt és Szeredet a környékével együtt. Feltehetőleg azért, mert ez jobban megfelelt az etnikai határnak.⁶¹ A magyarok által kiürítendő területek vonala egyébként nagyjából-egészében megegyezett a szlovák-magyar nyelvhatárral. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint ugyanis a csehszlovák uralom alá került országrész 1 972 866 lakosából mindössze 220 571, tehát a lakosság 11,2 százaléka volt magyar anyanyelvű.⁶² A Bartha-Hodža-egyezmény másolatát a csehszlovák politikus megküldte Vix számára is, ám utóbb bonyodalom támadt abból, hogy azt a magyar hadügymintzter aláírta-e, vagy sem. Tudniillik a budapesti csehszlovák küldöttség hivatalos papírján továbbított külde- ményen a cseh fordításban szerepel egy bizonyos Dr. Vojtěch Bartha

53 ORMOS, 1983, 103–104.

54 SZARKA, 2016, 81.

55 MNL OL K 27. Az 1918. december 3-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4–6.

56 A kormány válasza. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 5. 1–2.

57 A kormány proklamációja a magyarsághoz. *Pesti Napló*, 1918. december 5. 3.

58 POPÉLY Gyula: *Felvidék, 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom alatt*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2014. 21.

59 FOGARASSY, 1990, 78.

60 SUBA, 2018, III.

61 FOGARASSY, 1990, 79.

62 POPÉLY, 2010, 213.

szignója, akit a szöveg „uherský ministr války”, azaz magyar hadügyminiszterként jelölt meg, annak ellenére, hogy Barthának nem volt doktorátusa; a Vojtěch magyar megfelelője pedig nem *Albert*, hanem *Béla*.⁶³ Amikor Hodža 1929-ben egy dokumentumkötetben leközölte a táviratot,⁶⁴ Bartha nyilvánosan cífolta, hogy saját kezűleg valaha is aláírta volna az inkriminált egyezményt.⁶⁵

Prágában a december 6-i megállapodás komoly nyugtalanságot váltott ki, mert tartottak attól, hogy a békekonferencia ezt a vonalat teszi majd meg végleges országhatárnak. A minisztertanács ülésén Kramář állítólag dühében ököllel verte az asztalt.⁶⁶ A csehszlovák kormányfő ezért azonnali fellépésre utasította Benešt, aki Párizsban rövidesen elérte, hogy az antanthatalmak egy számukra kedvezőbb demarkációs vonalat jelöljenek ki. Clemenceau 1918. december 19-én kelt táviratában arról értesítette Franchet d'Esperey-t: „[...] Csehszlovákia déli határa a Duna, majd az Ipoly folyó Rimaszombat városig, azután egyenesen halad nyugatról keletre az Ung folyóig, majd annak mentén a régi határig.”⁶⁷

Vix, aki december 20-án még az ügyben intézett felszólítást Milan Hodzához, hogy a csehszlovák alakulatok ne lépjék át a demarkációs vonalat, s főként ne vonuljanak be Kassára, ahogyan terveztek, december 22-én magától a csehszlovák politikustól értesült a Párizsban megítélt újabb kiürítendő területekről. A francia alezredes közölte, hogy ezt addig nem hajlandó a magyar kormány tudtára adni, amíg arról hivatalos értesítést nem kap. Másnap azonban megérkezett az utasítás, hogy az új vonalat ismertesse Károlyival. Vix még aznap átadta az utóbb első Vix-jegyzéknek is nevezett dokumentumot a magyar miniszterelnök-

nek, melyben az antant Legfelsőbb Haditanácsának döntése értelmében az új csehszlovák–magyar ideiglenes határ a következő volt: a Duna vonala az Ipoly torkolatáig, az Ipoly folyó vonala Rimaszombatig, a Rimaszombattól húzott egyenes vonal az Ung folyó torkolatáig, és az Ung folyó vonala az Uzsoki-hágóig.⁶⁸ December 28-án Károlyi Mihály levelet küldött Vix-nek, amelyben közölte vele, hogy az újonnan meg-húzott határokat még a csehszlovák megszállás alá került vidékek néprajzi határainak sem lehet tekinteni, mert ezeken belül a túlnyomóan szlovákok által lakott régiókon kívül egy olyan zóna is található, melyet majdnem kizárolag magyarok laknak. Továbbá: „A csehek által követelt magyar területek soha nem tartoztak a cseh királysághoz. A történelem egyetlen időszakában sem alkottak a magyar államtól különálló tartományt, s így sem a csehek, sem a szlovákok nem követelhetik egy soha nem létezett »Szlovákia« »történelmi« határait.”⁶⁹

A történeti és etnikai érvek ellenére – melyek egyáltalán nem találtak megértésre a párizsi döntéshozók soraiban – 1918. december 28-án a magyar kormány tudomásul vette az antant utasítását, és hozzákezdett a kijelölt felvidéki területek kiürítéséhez. Ezáltal pedig a rövid életű Bartha-Hodža-egyezmény alig három héttel érvényét vesztette.

63 FOGARSSY, 1990, 79.

64 Dr. Hodža uzaviera dohodu o dočasnej demarkačnej čiare. In: HODŽA, Milan: Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918. Bratislava, Slovenský Denník, 1929. 64–65.

65 Hodzsáék hamis okmányokkal vezették félre 1918-ban a nagyhatalmakat. Aláhamisították egy szerződésre a magyar hadügymiszter nevét. *Magyarság*, 1929. október 25. 3–4.

66 POPÉLY, 2010, 213.

67 ORMOS, 1983, 109.

68 Uo. 109–III.

69 Károlyi Mihály Fernand Vix-hez (Budapest, 1918. december 28.). In: LITVÁN, 1978, 351–355.

Olcsei-Kiss Zoltán szobrászművész
Kun Bélát ábrázoló alkotása
(Művészet, 1969/3. szám, 2. oldal)

A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája

A Magyarországi Tanácsköztársaság egyesek szerint dicsőséges, míg mások szerint inkább dicstelen 133 napja mindmáig a honi történeti emlékezet egyik sokat vitatott eleme. A kommun megítélésével kapcsolatos polémia ugyanis már a bolsevista rendszer 1919 nyarán bekövetkező összeomlása után elkezdődött, de véleges nyugvóntra napjainkig sem jutott.¹ Írásunkban az egykorú források bemutatásával teszünk kísérletet arra, hogy szemléltessük, miként is változott a proletárdiktatúráról alkotott – elsősorban történetírói – vélekedés az elmúlt egy évszázad során.

A két világháború között

A Horthy-korszak jobboldali konzervatív hivatalos Magyarországa számára – főképpen a Tanácsköztársaság és a vörösterror negatív tapasztalatai nyomán – az antikommunizmus egyfajta eszmei sarokkötet jelentett. A rendszert ideológusai és történetpolitikusai élesen elhatárolták az 1918–1919-es baloldali forradalmaktól, melyek véleményük szerint nagymértékben járultak hozzá az évszázados magyar állam

¹ Példának okáért lásd a 2012-ben lezajló ún. Romsics-Gerő-vitát, melynek során Gerő András többek között azért illette igaztalan kritikával Romsics Ignácot, mert szerinte a történész akadémikus korábban „antiszemita értelmezési keretben” értekezett a Tanácsköztársaság zsidó származású vezetőiről. Említhető ugyanakkor a 2018 végén főképpen a *Mandiner* nevű internetes portálon lefolyt polémia is, amelynek kiváltója a Napvilág Kiadó által megjelentetett Kérdések és válaszok 1918–1919-ről című többszerzős, tudományos ismeretterjesztő kötet első kiadása volt, melyben a vörösterrorra vonatkozóan vitatható állítások szerepeltek.¹¹

széteséséhez. Ennek megfelelően igen negatívan ítélték meg mind az űszirózsás forradalmat, mind pedig a történelmünk mélypontjának tartott kommunt. (Említést érdemel, hogy a Tanácsköztársaságot más okokból ugyan, de egyaránt elvetették az 1920-as években közölt emlékirataikban az 1919 tavaszán emigráló szociáldemokrata Garami Ernő² és a polgári radikális Jászi Oszkár³ is.)

A proletárdiktatúra bukását követően hatalomra jutó kormányok kezdetben arra törekedtek, hogy az utókor okulása céljából részletesen feldolgozzák a forradalmak történetét. A neves történeti topográfus, Csánki Dezső vezetésével ezért már 1919 decemberében megalakult a Tanácsköztársaság Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság (TAGYOB), amely számos forrást gyűjtött egybe a miniszteriumuktól a falvakig.⁴ Részben ezekre az adatokra támaszkodva látott napvilágot 1921-ben a jeles gazdasági szakember és történetíró, Gratz Gusztáv által szerkesztett *A bolsevizmus Magyarországon* címet viselő tanulmánykötet, melynek szerzői arra vállalkoztak, hogy átfogó képet nyújtsanak a kommun működéséről a politikai és gazdasági élet, a jogalkotás, valamint a kultúra terén. A munka alaptétele az volt, hogy „magyar bolsevizmus egy hosszú háború okozta pusztulás végső eredménye”, vezetői pedig az „orosz pénzzel fizetett ügynökök” közül kerül-

² Garami Ernő katasztrófális tévedésnek nevezte a visszaemlékezésében, hogy pártja, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1919 márciusában egyesült a Kommunisták Magyarországi Pártjával, részt vállalva ezzel a kommun hatalomra jutásában, aminek meglátása szerint csakis „szörnyű csalódás és rettentető összeomlás” lehetett a vége. A szociáldemokrata politikus véleményét bővebben ld. GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Leipzig-Wien, Pegazus, 1922. 121.

³ Jászi Oszkár egyebek mellett a földreform elmaradásáért, az elhibázott gazdaságpolitikai lépések okán, a közigazgatási rendszer leépítéséért, továbbá a társadalom militarizálódása miatt bírálta emlékiratában a proletárdiktatúrát. Úgy vélte, hogy mindenkből kifolyólag a Tanácsköztársaságot a „belőr erők morzsolták föl”. Ld. Jászi Oszkár: *Magyar kárvária - magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 131-151.

⁴ HAJDU Tibor: Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. In: *Századok Füzetek* 5. Szerk. PÁL Lajos. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009. 7.

tek ki. Utóbbi bizonyított tény volt, hiszen a magyarországi kommunisták Szovjet-Oroszországból jelentős anyagi támogatásokat kaptak, Kuny Béla pedig szíkratávíron tartotta a kapcsolatot Leninnel. A könyv a kommunista társadalmi berendezkedést megvalósíthatatlan utópiáként jellemzette, amelynek vezéreszméje csakis „a fanatikusok, romantikusok és szellemileg kellően nem egyensúlyozott zavaros gondolkodású ideológusok” szemében lehet vonzó. E műben már megjelent az az antiszemita toposz is, miszerint a hazai zsidóság, pontosabban annak a sikertelenül asszimilált rétege „a bolsevizmus baktériumainak befogadására és terjesztésére különös hajlandóságot mutatott”⁵.

A Tanácsköztársaság történetére vonatkozó anyagok feltárása során a vörösterror áldozatainak összeírása is megkezdődött. E feladattal Váry Albert koronaügyész-helyettes lett megbízva, aki 1922-ben publikálta *A vörös uralom áldozatai Magyarországon* című művét. Váry a vörösterrorban elhunytak számát 590 főben állapította meg, ám fel sorolása pontosításra szorul, mivel a listáján szerepelnek egyebek mellett bűncselekmény elkövetése miatt, személyes bosszúból vagy katonai parancsmegtagadás okán meggyilkolt személyek is.⁶ A Bödök Gergely történész nevéhez köthető legújabb történeti kutatások a vörösterror kivégzett áldozatait nagyjából 365 főben határozzák meg, továbbá mintegy 110-re teszik azok számát, akik a Vörös Örséggel, valamelyik terrorkülonítmennel vagy más fegyveres csoporttal szembeni összecsapásokban hunytak el.⁷

Az 1918-1919-es emigráció történetének megírása a honi középt-korkutatás egyik legkiválóbb alakjának, Mályusz Elemérnek a nevéhez köthető. Ő 1931-ben a *Napkelet* című folyóiratban *A vörös emigráció* címmel közölt erről folytatásokban egy tanulmánysorozatot. (A folyóiratot a kor ünnepelt írónője, Tormay Cécile szerkesztette, akinek a háborús

⁵ GRATZ Gusztáv: Bevezetés. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Uő. Budapest, Franklin Társulat, 1921. 1-34.

⁶ VÁRY Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, Váci Királyi Országos Fegyintézet, 1922.

⁷ BÖDÖK Gergely: Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919-1921. Kommentár, 2011/3. 16-22.

összeomlást követő forradalmakról *Bujdosó könyv* címmel jegyzett naplószerű regénye⁸ a két világháború között komoly népszerűségnak örvendett hazánkban.) Mályusz tanulmánysorozata könyv formájában németül⁹ és angolul¹⁰ 1931-ben, magyarul viszont csak a rendszerváltoztatás után jelent meg.¹¹ Célja a Horthy-rendszeret külföldről keményen ostorozó baloldali emigrációs propaganda ellensúlyozása és leleplezése volt. Mályusz szerint az 1919. március 21-én bekövetkező bolsevista államcsíny nyomán „kezdetét vette a legdurvább abszolutizmus, a legkíméletlenebb rémuralom”. A kommün vezetői ugyanis „ázsiai vörös diktatúrát” vezettek be. Az elnyomó államhatalom nem rendelkezett széles körű támogatottsággal, mivel csupán „[...] egy maroknyi ember uralkodott és nyomta el a polgárságot, meg a parasztságon kívül magát a munkásosztályt is”. Miután pedig a szervezett munkásság is ráeszmélt, hogy „nevükben, félrevezetésükkel galád játéket űztek vezéreik”, a tanácskormány bukása törvényszerűen ment végbe.¹² Mályusz ezen értékelése helytálló volt a tekintetben, hogy a magántulajdon minél teljesebb felszámolását elérni szándékozó hatalom arra törekedett, hogy a parasztságot és a városi középrétegeket megfossza a vagyonától, miközben a kommün internacionalizmusa és antiklerikalizmusa erősen sértette számos vallásos és hazafias ember érzelmait.¹³

Mályusz Elemréhez nagyon hasonlóan vélekedett a Tanácsköztársaság csekély társadalmi elfogadottságáról Gratz Gusztáv is az 1935-ben közzétartott *A forradalmak kora* című monografiájában, amelyben hazánk 1918 és 1920 közötti történelmét tekintette át. Szavai szerint a proletárdiktatúra „egy kisebbségnek a terror véres eszközeivel fenn-

tartott” uralma volt, és az egész rendszer „visszatasító jelleggel” bírt. A szinte teljhatalommal felruházott kormányként működő Forradalmi Kormányzótanács, illetve a vidéki direktoriúmok tagságáról igen leküjtő véleménnyel volt, mert úgy ítélte meg, hogy azokban „a társadalom szemetje” foglalt helyet. Gratz szerint a kommün „senkit nem tett boldogabbá, még a proletár munkásokat sem”, sőt a „társadalom javát földönfutóvá tette”. A szerző kimerítően értekezett a vörösterorról, melyet a rendszer egyik alapvetésének tekintett, és azt az álláspontot képviselte, hogy a „politikai hatalmat birtokló kisebbség” terror és erőszak nélkül „egyetlen hétag sem maradhatott volna fenn”. Gratz e művében – a korábban idézett tanulmányötetre támaszkodva – megismételte azon téTELÉT, miszerint a nem asszimilált zsidóság vezető szerepet játszott a Tanácsköztársaság működtetésében. Ennek okát abban látta, hogy nem voltak áthatva a magyar nemzeteszmétől, s így „mohón és skrupulus nélkül” kaptak az internacionálista kommunista eszmék után.¹⁴ Gratz zsidósággal kapcsolatos nézeténél utalnunk kell arra, hogy a közel félmilliós hazai zsidóságnak csupán elenyésző része kompromittálta magát a proletárdiktatúrában, mert annak rendelkezései éppúgy sújtották a zsidó közép- és nagypolgárságot, mint a társadalom nem zsidó tulajdonosrétegeit. A vörösterror ráadásul az ő köreikben is áldozatokat követelt. A kommün zsidó származású vezetői pedig valójában az „osztálytudatuk” miatt csatlakoztak a bolsevista mozgalomhoz, nem pedig etnikai vagy vallási megfontolásokból.¹⁵

A Tanácsköztársaság kérdése a 20. század egyik legnagyobb hatású magyar történészét, Szekfű Gyulát is foglalkoztatta. Szekfű a kéziratból csak a 2000-es évek elején előkerült *Rövid magyar történet, 1606–1939* című kötetében Kun Bélát és társait Lenin ügynökeinek nevezte, akik szovjet pénzből próbálták bolsevizálni az országot. Akárcsak Mályusz és Gratz, ő is amellett tört lándzsát, hogy hazánkat egy „elenyészően

8 TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből*. I-II. kötet. Budapest, Pallas, 1920–1922.

9 MÁLYUSZ, Elemér: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande*. München, Südost Verlag, 1931.

10 Uő.: *The fugitive Bolsheviks*. London, Grant Richards, 1931.

11 Uő.: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.

12 Uo. 12.

13 ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak*. Budapest, Helikon, 2018. 308–309.

14 GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 94–125.

15 GURGYÁK János: *A zsidókérés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 103–105.

csekély kommunista kisebbség” irányította „abszolutisztikus” eszközökkel. A kommun a terrorra alapozódott, melynek feje, a népbiztos Szamuely Tibor „ minden formaságtól mentesen” hajtotta végre a kegyetlenkedéseit.¹⁶ Szekfű mindezen kívül a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar történet* általa írt ötödik kötete végén is érintette néhány mondat erejéig a Tanácsköztársaságot, melyet „történelünk örökök mélypontjaként” nevezett meg.¹⁷

Az államszocializmus időszakában

A második világháború és a Horthy-korszak végével a magyarországi múltértelmezésben radikális fordulat következett be. A Szovjetunió közvetlen érdekszférájába került országban a hatalmat magukhoz ragadó kommunisták 1948-tól kezdve átalakították a történettudomány intézményes kereteit, és az abban megszerzett befolyásuk révén rögvést nekiláttak a nemzeti történelem átfirásához, amely immáron az ő uralomra jutásukban teljesedett be.¹⁸

A Tanácsköztársaságról alkotott kép változása már 1945-ben megfigyelhető volt, amikor a Moszkvából hazaérkezett történész, Andics Erzsébet megjelentette rendkívül leegyszerűsítő, vulgármarxista szemlélettel átitatott brosúráját *Fasizmus és reakció Magyarországon* címmel. Ebben a Horthy-korszak egészét hamisan reakciósnak és fasisztának belyegezte meg, amellyel szöges ellentétbe állította a kommun időszakát. Andics értelmezésében az 1919. április 7-én lezajló tanácsválasztások (melyeken csakis a kormányzó Magyarországi Szocialista Párt jelöltjei indulhattak, a voksolásból pedig kizárták a vállalkozókat, birtokosokat, kereskedőket, továbbá a papokat és a szerzeteseket) történelünk

16 SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002. 504–507.

17 Uő.: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 604.

18 ROMSICS Ignác: *Clio bűvölétében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 356–397.

„eddig ismert legdemokratikusabb választójoga alapján” zajlottak. Andics a magyar Vörös Hadsereget az „első magyar nemzeti hadseregnak” nevezte, míg a Tanácsköztársaság 1919-es felvidéki hadjáratát – amelynek fő célkitűzése a Kárpátoktól mintegy 200 kilométerre lévő szovjet Vörös Hadsereggel történő összeköttetés kivívása lett volna – „igazságos honvédelmi hárcnak”, holott a tanácskormány terve nem a történelmi országhatárok visszaállítása volt, sokkal inkább a nemzeti alapon szerveződő forradalmi államok szövetségét akarták létrehozni.¹⁹

A kommunisták az iskolai oktatást és a tankönyveket is felhasználták világszemléletük propagálásához. Az 1945 után publikált első magyar történelmi szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla által 1951-ben szerkesztett *A magyar nép története*. Rövid áttekintés című munka volt. Ebben a Tanácsköztársaságról szóló részt Lukács Lajos jegyezte, akinek meglátása szerint a proletárdiktatúra „a legteljesebb demokrácia a dolgozó nép számára”. Andicshez hasonlóan ő is arról értekezett, hogy a Vörös Hadsereg „a haza megvédése” érdekében fogott fegyvert, majd kezdett „honvédő háborúba”. Lukács úgy vélte, hogy a „dicsőséges” 133 nap „[...] a magyar nemzet, a magyar munkásosztály küzdelmeinek az 1945. április 4-i felszabadulásig a legkiemelkedőbb fejezete. Szerves folytatása volt az évszázados magyar szabadságharcoknak és forradalmaknak.”²⁰

A Tanácsköztársaság a kommunista történeti kultúra alapvető elemevé a Kádár-korszakban vált. A rendszer 1919. március 21-ét a rendre nacionalista és lehetséges kommunistaellenes jelentésekkel telített 1848. március 15. ellenpontjává emelte, továbbá – s ez volt igazán lényeges – a „forradalmi” 1919-et az „ellenforradalmi” 1956 ellenpékeként mutatta be. A téma népszerűségét jól mutatja, hogy amíg – Apor Péter történész számításai szerint – 1949 és 1956 között minden összes nyolc monográfia

19 DR. ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1947. 3–4.

20 LUKÁCS Lajos: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom és az első proletárdiktatúra Magyarországon (1918–1919). In: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 417–430.

és tanulmánykötet látott napvilágot a kommunról, addig 1957 és 1962 között huszonégy!²¹

A Kádár-rendszer első reprezentatív történeti összefoglalójában, a Molnár Erik szerkesztésében 1964-ben megjelent *Magyarország története* második kötetében Siklós András dolgozta fel a Tanácsköztársaságot. E munka a korábbiaknál tárgyilagosabb volt a tekintetben, hogy kitért a Forradalmi Kormányzótanácsban belül húzódó ideológiai és személyi feszültségekre, valamint a proletárdiktatúra idővel (belpolitikai okokból, illetőleg a gazdasági nehézségek miatt) csökkenő tömegbázisának problematikájára is. A Vörös Hadsereg északi hadjáratára a honvédelem helyett a felszabadítás kifejezést használta. A vörösteror ugyanakkor csak a túszsedő akciók említése szintjén jelent meg Siklós-nál, aki szerint „[...] a proletárdiktatúra léteért vívott élet-halál harc körülményei között az ilyesféle rendszabályok kétségkívül szükségesek, helyesek és indokoltak voltak”.²²

„Szocialista forradalomnak” nevezte a 133. napot Szabolcs Ottó az Unger Mátyással közösen jegyzett, elsőként 1965-ben megjelent, majd az államszocialista időszakban még több alkalommal is kiadott *Magyarország története* című, népszerűsítő történeti munkájában. Szabolcs a Tanácsköztársaság „hősies vállalkozását” az 1871-es párizsi kommunöhöz, illetve az 1917-es oroszországi bolsevista forradalomhoz hasonlította. A tanácsbatalom szerinte „gigászi küzdelembe” fogott „egy új jövő” megalapozása érdekében, melynek részeként sok szociális intézkedést vezettek be (béremelés, ingyenes orvosi ellátás, gyereknyaralat-tás stb.). A magántulajdon erőszakos szocializálását azonban a szerző úgy értékelte, hogy azzal az állam csupán „át akarta alakítani a velejéig kóros magyar társadalmat”. A belső ellenségekkel szembeni harc élén „a kommunisták legjobbjai”, Korvin Ottó és Szamuely Tibor álltak, míg a külföldi intervenciós csapatok ellen indított északi hadjárat alkál-

mával az „1848–1849-es forradalmi és honvédelmi harc leglelkesebb napjai elevenedtek meg”. A románoktól 1919 nyarán elszennedett katonai vereség után viszont a Forradalmi Kormányzótanácsot „a bomlott hadseregről, árulásról, túlerőről, elkeseredettségről és csalódás együttesen arra kényszerítette”, hogy távozzon a hatalomból.²⁴

A Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján, 1969-ben publikálta Hajdu Tibor A Magyarországi Tanácsköztársaság címét vise-lő monografiáját, amely a korszakban kötelező ideológiai kiegészítések (ún. „vörös farok”) ellenére is a téma első szakszerű összegzésének tekinthető. Hajdu azt az álláspontot képviselte, hogy a kommun „a forradalmi honvédelem jegyében született”, de „nem volt nacionalista jellegű, célja nem a határok korrigálása, hanem ledöntése” volt. Könyve részletekbe menően fejtette ki, hogy a tanácskormány első hetekben tapasztalható szilárd és széles körű támogatottsága miért fogyatkozott meg: a szerző a kommun „legsúlyosabb hibájának” a földosztás elmúlasztását tartotta, de akadtak más jellegű gazdasági bajok is (infláció, kettős pénzrendszer, nyersanyaghiány stb.). Az 1945 után született munkákkal ellentétben Hajdu nyíltan értekezett köteté hasábjain arról, hogy a munkásmozgalmi vezetők és a baloldali intellektuelek társadalmi összetételéből adódóan a Forradalmi Kormányzótanács tagjainak „mintegy 60 százaléka nem felelt meg Bangha páter igényeinél”,

²¹ APOR Péter: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóeleje, 1945–1989. Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 17–22.

²² SIKLÓS András: A Magyar Tanácsköztársaság. In: Magyarország története. II. kötet. Szerk. MOLNÁR Erik. Budapest, Gondolat, 1967. 317–359.

²³ Az árulásmítosz szerint a románokkal szembeni tiszai támadás haditervét Julian Ferenc, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke adta ki a szegedi ellenforradalmi kormánynak, valamint a Bécsben székelő Antibolsevista Comitének, ahonnan az antantiszteken keresztül a román hadvezetéshez került. (BÖHM Vilmos: Két forradalom tüzében. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923. 456.) Fogarassy László, a jeles szlovákiai magyar történész-könyvtáros ugyanakkor a Julianrel 1942–1943 folyamán váltott leveleire hivatkozva azt állította, hogy a vezérkari főnök sem a haditervet, sem pedig a Vörös Hadsereg hadrendjét nem juttatta el az ellenségnak, ám tisztejneink nem tiltotta meg, hogy továbbítsák őket Szegedre. (FOGARASSY László: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. Történelmi Szemle, 1981/1. 22.)

²⁴ UNGER Mátyás – SZABOLCS Ottó: Magyarország története (rövid áttekintés). Budapest, Gondolat, 1965. 277–300.

azaz izraelita származású volt (egy 2012-es, *Rubicon*béli írásában²⁵ pontosított: számításai szerint az arányuk 57 és 68 százalék között mozgott a Tanácsköztársaság különböző időszakaiban). A vörösterrort illetően a túszejtésekben túl már négy, Cserny Józsefhez és a Lenin-fiúk néven hírhedtté vált terrorkülönítményhez köthető gyilkosságról is beszámolt, ám a további kegyetlenkedések szerinte csak az ellenforradalmi sajtó kitalációi voltak.²⁶

Hét esztendővel később Hajdu Tibor lett a kommunról szóló fejezet felelőse a hazánk történelmét a kezdetektől összefoglalni kívánó és eredetileg tízkötetesre tervezett (de végül csak hét részletben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként elkészült 8. könyvében. Ebben kisebb változtatásokat tett a hét évvel azelőtt lefektetett gondolataihoz képest. A felvidéki hadjáratot „honvédő háborúnak” nevezte, és bőséges terjedelemben értekezett róla. A vörösterrorról viszont lényegesen rövidebben szólt. Megfogalmazása szerint „bírói ítélet nélkül” 12 embert végeztek ki, míg a „forradalmi törvényszékek ítéletei alapján” 27-et. A Forradalmi Kormányzótanács izraelita származású tagjai kapcsán ugyancsak szűkszavúbb volt a korábbinál: a testület tagjai között „[...] igen sok zsidó származású volt. Ezt a körülményt az ellenforradalmi antiszemita agitáció nagymértékben kihasználta.”²⁷

1977-ben a *Valóság* társadalomtudományi folyóiratban két részletben²⁸ jelent meg egy fiatal kecskeméti segédlevéltáros, Romsics Ignác írása a Kalocsa környékén 1919 nyarán kirobbant parasztfelkelésről, amely A *Duna melléki ellenforradalom* címet viselte. Romsics szakítani kívánt a kánonnal a tekintetben, hogy bizonyítani igyekezett: a rendszer bukása elsődlegesen belső és nem külső okokra vezethető vissza. Merthogy a Tanácsköztársaság 1919 júniusára már a „tulajdonképpeni

osztálybázisa”, azaz a városi ipari munkásság és az agrárproletariátus körében is népszerűségét vesztette. Ennek számos oka volt, a szociális problémáktól elkezdve az élelmiszer- és áruhiányon át egészen a vállalóiértékkel alig bíró fizetőeszközökig. A Duna-Tisza közének birtokos parasztságát mindenellett súlyosan érintette – és ellenállásra sarkallta – az élelmiszer- és állatbegyűjtés is, nemcsak a tanácskormány, hanem sok esetben a frontok hátsó vonalaiba vezényelt vagy pihenőre küldött vöröskatonák által.²⁹

Romsics Ignác tanulmányának publikálása után két évvel, 1979-ben tette közzé Borsányi György, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének munkatársa a *Kun Béla. Politikai életrajz* című, tudományos igénnel írt monografiáját a Tanácsköztársaság tényleges vezetőjéről. A könyv historiográfiai érdekességét elsősorban az adta, hogy miután szerzője többek között kritikával illette Kun Bélának az 1919-et követő emigrációjában kifejtett megosztó szerepét, a forradalmár unokája, Kun Miklós történész Szerényi Sándoron, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának elnökén keresztül elérte, hogy a munkát megjelentető Kossuth Kiadó bevonja a kötetet.³⁰

Röviddel a rendszerváltoztatás előtt, 1985-ben jelent meg Balogh Sándor szerkesztésében a *Magyarország a XX. században* tankönyv, melyben Gergely Jenő szerezte a kommunról szóló fejezetet. Szerinte a Tanácsköztársaság ugyan „a forradalmi honvédelem jegyében született”, valójában mégis „ mindenfajta államhatár és nemzeti elkülönülés lerombolása” érdekében szállt harcba. Gergely részletesen ismertette a tanácskormány folyamatosan nehézségekkel küszködő gazdaságpolitikáját, de a szociális intézkedéseit, valamint a művelődéspolitikáját is. Utóbbinál szót ejtett arról, hogy a proletárdiktatúra egyházpolitikáját „túlzó radikalizmus” jellemzze – kimondták az állam és az egyház teljes szétválasztását, eltöröltek a kötelező hittanoktatást az iskolákban, a papokat egyházi állásuk elhagyására szólították fel stb. –, ami „a val-

25 HAJDU Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételeiről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

26 Uő.: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1969. 61–216.

27 Uő.: A Magyarországi Tanácsköztársaság. In: *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. I. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 269–327.

28 ROMSICS Ignác: A Duna melléki ellenforradalom I. *Valóság*, 1977/1. 18–35.; Uő.: A Duna melléki ellenforradalom II. *Valóság*, 1977/2. 56–68.

29 Uő.: A Duna melléki ellenforradalom. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. III. kötet Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1981. 255–328.

30 BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979.

lásos lakosság elégedetlenségét váltotta ki". Gergely Jenő megjegyezte, hogy a románok ellen júliusban indított támadás a Tiszánál – mely a proletárdiktatúra végét hozta magával – az ellenség túlereje miatt „eleve kudarca volt ítélezve”, ám a haderő egy része, elsősorban a tiszti kar, már a visszafoglalt felvidéki területek átengedésekor, a „hősi harrok eredményének feladása” után szembekerült a Tanácsköztársasággal.³¹ (Georges Clemenceau francia miniszterelnök ezt két jegyzékben is követelte Kun Bélától. Cserébe az első táviratában felajánlotta, hogy a tanácskormányt meghívják a párizsi békekonferenciára, a másodikban pedig igéretet tett a román uralom alatt álló Tiszántúl átadására. A külügyi népbiztos a francia kormányfő második ajánlatát fogadta el.)

A rendszerváltzatot után

A megszálló szovjet csapatok kivonulását és a rendszerváltzatot követően létrejött politikai pluralizmushoz hasonlóan 1989 után a Tanácsköztársaság megítélése is sokszínűvé vált. Az 1919-es kommun mindazonáltal nem tartozott a történetírói szempontból legnépszerűbb téma közé, mivel kevés új adatok, források feltárásán alapuló munka született. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a fiatalabb történészgeneráció tagjai közül Apor Péter a proletárdiktatúra 1945 és 1989 közötti emlékezetéről, Bödök Gergely a vörösterrrorról, Szabó Viktor a kommun propagandájáról, míg Vörös Boldizsár a Tanácsköztársaság szimbolikus politikájáról³² közölt mérvadó, az 1919-es események mélyebb és árnyalatabb megértését segítő friss műveket.

Az 1989 után kiadott nagy összefoglaló munkák közül elsőként L. Nagy Zsuzsa egyetemi jegyzete érdemel említést, amely 1991-ben

31. GERGELY Jenő: A Magyarországi Tanácsköztársaság. In: *Magyarország a XX. században*. Szerk. BALOGH Sándor. Budapest, Kossuth, 1986. 90–108.

32. Egyebek mellett ld. VÖRÖS Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919. Budapest, MTA TTI, 2004. Továbbá UŐ: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról 1914–1919*. Budapest, MTA BTK, 2018.

Magyarország története, 1919–1945, majd négy évvel később *Magyarország története, 1918–1945* címmel jelent meg. Utóbbi műben szerzője amellett érvelt, hogy „Közép-Európa első szovjet típusú hatalmának” társadalmi bázisa kezdetben nagy volt, mert az 1919 márciusára eluralkodó „katonikus állapotokkal” szemben „erős, határozott hatalmat érvényesített”, és szembehelyezkedett a párizsi békekonferencia döntéseivel, ezáltal a társadalom széles rétegei „[...] a nemzeti érdekek védelmezőjét látta benne”. Támogatottsága viszont az átgondolatlan gazdaságirányítás, az egyházzellenes lépések, a rekvírálások vagy éppen a szesztilalom miatt egyre csökkent. L. Nagy szerint az, hogy a munkásmozgalomban és így a Tanácsköztársaság vezetői között is „[...] nagy számban voltak zsidók, az ellenforradalom antiszemita propagandájának hatását erősítette. Olyan tragikusnak mondható helyzet alakult ki, amelyben az ellenforradalom kisajátíthatta a nemzeti trikolort.” A könyv a vörösterrror kérését csak annyiban érintette, hogy a „rendszerellenes akciók” letörése Szamuely és „különleges alakulata” nevéhez volt köthető, aki „kemény ítéletekkel” fékezte meg az ellenforradalmi mozgalmakat.³³

A vörösterrrorról, illetve általában a Tanácsköztársaságról L. Nagynál jóval kritikusabban fogalmazott Ormos Mária, az 1998-ban kiadott, *Magyarország a két világháború korában* címet viselő monografiájában. Ő úgy ítélte meg, hogy a proletárdiktatúra nem oldotta meg a földkérdezést, az ipari termelés szintje alacsony volt, a szociális intézkedések pedig az általános áruhiány és az infláció okán érdemben nem javítottak a lakosság helyzetén. A csendőrség és rendőrség helyébe szervezett Vörös Örségek „vagy működtek, vagy nem, esetleg igazságosak voltak, esetleg nem”. Májustól a megszaporodó ellenforradalmi cselekmények miatt „a terror eluralkodása” volt jellemző: Szamuely Tibor „ minden formalitást félretéve” hozott halálos ítéleteket, míg Cserny József „[...] egy ideig bántatlanul gyilkolhatott szerte az országban”. A Tanácsköztársaság bukása végül a morálisan leromlott és számszerűen alárendelt

33. L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története, 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Media, 1995. 43–72.

helyzetben lévő Vörös Hadseregnek a románokkal szembeni kudarcos tiszai offenzívája nyomán következett be 1919 nyarán.³⁴

A bolsevisták hatalomra jutása hazánk életében „gyors és mélyreható, a hagyományokkal szinte minden téren szakító átalakulást kezdeményezett” – fogalmazott Romsics Ignác az 1999-ben írt *Magyarország története a XX. században* című egyetemi tankönyvében. Romsics a rájellemző távolságtartó tényesrűséggel mutatta be, hogy a kommün főképpen a városi munkáscsoportok és bányászok, illetőleg a kultúra területén a századelő modern fiataljai, valamint a régi renddel szembeforduló öregek támogatták. Velük szemben álltak az egykor társadalmi és politikai elit képviselői, a tulajdonos középpolgárság, továbbá a parasztság. Szintézisében szót ejt arról is, hogy a tanácskormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült úrrá lennie az élelmezési és ellátási nehézségeken. Ráadásul a 133 nap alatt „több terrorista szellemű felfegyverzett különítmény működött”, melyek az „eszközeikben nem válogattak”. S bár a proletárdiktatúra bukását a románoktól elszenvedett vereség hozta el, a Vörös Hadsereg már a Felvidék június legvégén kezdődő kiürítésekor bomlani kezdett.³⁵

Államcsínynek minősítette Kun Béláék uralomra kerülését Salamon Konrád a 2001-ben publikált, *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920* címet viselő monografiájában. Véleménye szerint „[...] a proletárdiktatúrával a magyar társadalom, a magyar munkásság legszélsősegesebb és legértéktelenebb elemei kerültek hatalomra”. Salamon igen negatív tónusban írt a kommünről. A kommunista eszme szerinte Magyarországon 1919-ben aratott első ízben diadalt „a józan ész fölött”. Úgy ítélte meg, hogy a Károlyi-kormányzat tehetetlensége és az antanthatalmak „kielégíthetetlen területrabló mohósága” együttesen vezettek ahhoz, hogy bekövetkezzen „egy végzetes történelmi tévedés”, a Tanácsköztársaság. Oldalakon keresztül tagalta a vörösterror kegyetlenkedéseit, hozzáté-

ve: a bolsevikok kíméletlen gyilkosságait még így is „vég nélkül lehetne sorolni”. Salamon Konrád a könyvében leszögezte azt is, hogy bár a Forradalmi Kormányzótanácsban jelentős volt az izraelita származásúak aránya, „[...] a proletárdiktatúra tragédia volt mind a zsidó magyarok, mind a kereszteny magyarok számára, s az sem feledhető, hogy mindkettőnek a döntő többsége szemben állt azzal”³⁶.

A centenáriumra született művek

A Tanácsköztársaság századik évfordulóján megjelent fontosabb művek sorát Csunderlik Péter A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” című könyve nyitotta meg 2019 tavaszán. A monografiában a Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmára támaszkodva a szerző arra kereszt a választ, hogy miként alakult ki és kanonizálódott a két világháború közötti jobboldali konzervatív nyilvánosság számára a kommün nagyon negatív megítélése, s ezzel egyidejűleg be kívánta mutatni az emlékezetpolitika rendszerlegitimáló szerepét is. Csunderlik az ellenforradalmi rendszer első tíz esztendejében keletkezett irományok közül 60 kiadványt vont részletes elemzés alá, melyek szerinte két nagy halmazba sorolhatók: az egyik a proletárdiktatúra történetét aktuálpolitikai célok érdekébe állítva, a politikai ellenfél lejáratása céljából ismertette, míg a másik azért, hogy a saját jelentőségét és tetteit eltúlozza. Csunderlik meglátása szerint a vizsgált szerzők egy része a dualizmus kori elit elhibázottnak vélt liberális politikáját jelölte meg az 1918–1919-es baloldali forradalmak kitörésének okaként, mások összetettebb bírálatát adták a szabadelvű kormányzásnak, míg egy harmadik réteg „zsidódiktatúraként” határozta meg a kommün, mivel úgy vélte, hogy ahhoz elsősorban az 1867-et követő időszak sikertelen aszszimilációs folyamatai vezettek. Csunderlik mindezek mellett arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Tanácsköztársaság Horthy-kori sötét

34 ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen, Csonkai, 2006. 37–50.

35 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 123–132.

36 SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920. Forradalom–proletárdiktatúra–ellenforradalom*. Budapest, Korona, 2001. 129–174.

színben való feltüntetése annak is folyománya volt, hogy a tradicionális magyar elit, illetve értelmiség 1919-ben szembesült azzal, hogy „nem csak ők léteznek”, hanem kialakult egy „alternatív (baloldali) magyar elit” is, amely képes a helyükbe lépni.³⁷

Röviddel A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” megjelenése után közelte Bod Dent, az 1986 óta hazánkban élő angol író A vörös város címet viselő munkáját, amelyben a politika és a művészet kapcsolatát tekintette át a tanácsbatalom idejéből. Dent számos művészeti ágat – festészet, plakátművészett, színház, filmművészett, zenei világ – tanulmányozott, és egyebek mellett két kulcskérdést vetett fel könyvében: a Tanácsköztársaságot miért támogatták kezdetben oly sokan az alkotók közül; s mi volt az oka annak, hogy az idő előrehaladtával a buzgalmuk alábbhagyott vagy megszűnt? A brit író az első idők lelkesedését illetően több mozgatórugót azonosított be: voltak, akiket például a Közoktatásügyi Népbiztos Népbiztoság azon állásfoglalásai győztek meg, melyekben a hatalom nyitottságot és megértést hangsúlyozott a különböző kulturális és művészeti irányzatok tekintetében, míg mások gyakorlatias okokból, anyagi megfontolásokból szegődtek a kommün mellé. A proletárdiktatúra kikiáltását üdvözlő művészvilág ugyanakkor a rendszer fokozódó diktatórikus tendenciái, a túzszedések és a vörösterrror, a gazdasági ballépesek – Móricz Zsigmond számára például kiábrándító volt a földosztás elmaradása –, továbbá ezzel összefüggésben a köreikbe is begyűrűző ellátási nehézségek nyomán egyre inkább távolodott Kun Béláktól. Kötete végén Bob Dent számba vette munkája néhány szereplőjének 1919 augusztusa utáni életútját. Közülük sokan elhagyták az országot a kommün bukását követően, s ahogyan ő fogalmazott: „Volt, aki sosem tért már haza, mások valamikor megtalálták a visszutat.”³⁸

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) Tanácsköztársaság alatti súlyos ellentmondásokkal terhelt működéséről az a Var-

37 CSUNDERLIK Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Budapest, Napvilág, 2019. 9–332.

38 DENT, Bob: A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapest, Helikon, 2019. 269–361.

ga Lajos írt Kényszerpályáról tévűtra címmel áttekintést, aki korábban már alapos összefoglalást³⁹ tett le az asztalra a szociáldemokraták 1914 és 1919 közötti szerepéről. A történész legfrissebb könyvében bemutatta, hogy az MSZDP vezetősége 1919. március 20–21-én megosztott volt a kommunistákkal való együttműködés kapcsán, ám többségüket sokhatásúnak tűnő helyzetben az „ugrás az ismeretlenbe” lehetőségét választották, egyesülve a bolsevikokkal. A 133 nap során a fentebb említett ambivalencia számos kérdésben (vörösterror, hadsereg, földkérdés, szocializálások stb.) ott feszült a kommunisták és a szociáldemokraták között. Az előbbieknél szélsőséges, erőszakos és türelmetlen intézkedései-re az utóbbiak mérsékltéleg próbáltak hatni, ami időnként eredményre vezetett, ám tartós változást nem hozott. A Tanácsköztársaság bukásával Varga Lajos értékelése szerint megszakadt a szociáldemokrácia „negyedszázados, eredményekben gazdag fejlődése”. A szervezet „az üldözöttek, a megbélyegzettek pártja lett”, melynek főbb alakjai közül többen emigráltak, visszavonultak, rosszabb esetben gyilkosság áldozatai lettek. Végeredményében pedig az MSZDP a proletárdiktatúra traumáját „három évtized alatt sem tudta kiheverni”.⁴⁰

A centenáriumra született művek közül utolsóként Szabó Viktor könyve, *A kommunizmus bűvöletében* látott napvilágot 2019 decemberében. A szerző ebben a Tanácsköztársaság propagandatevékenységének szervezeti felépítését, személyi összetételét, valamint tartalmát, eszköz- és célrendszerét dolgozta fel. Meglátása szerint a kommün fekete-fehér ellentétpárokkal dolgozó propagandájának szimbólumrendszere a korábbi évtizedek nyugat-európai és magyar szociáldemokrata-munkásmozgalmi harcai során kialakult elemekből tevődött össze, szovjet-unióbéli bolsevista tapasztalatokkal kiegészülve. A propagandisták nagy részét felkészültségük vagy foglalkozásuk tette alkalmassá erre,

39 VARGA Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július–1919. március. Budapest, Napvilág, 2010.

40 Uő.: Kényszerpályáról tévűtra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban. Budapest, Napvilág, 2019. 15–499.

másokat viszont a karriervágy, esetlegesen a félelem motivált. Szabó Viktor úgy látta, hogy a proletárdiktatúra propagandájában már minden, napjaink politikai propagandájára jellemző elem feltűnt: az egyén és a tömeg egyszerre történő megszólítása, a propaganda nagyfokú intenzitása, a politikai sajtó és a médiumok kisajátításának igénye, a nem propagandatartalmú események (például sportrendezvények) propagandistikus jelleggel való felruházása, illetőleg az oktatás és a kultúra igénybevétele az ideológia terjesztése céljából. Mindezeket figyelembe véve a szerző arra a megállapításra jutott, hogy „[...] a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája a modern politikai propaganda egyik korai példájának tekinthető”.⁴¹

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság megítélése mind a történetírás, mind pedig ebből következően a történeti emlékezet szempontjából koronként és politikai berendezkedéseként változott.

A Horthy-korszákban született művek elsősorban azt próbálták bizonyítani, hogy a magyar történelem folyamatosságát megtörő bolsevista diktatúra egy szűk, Szovjet-Oroszországból támogatott kör műve volt. Túlhangsúlyozták az izraelita származású személyek részvételét a kommün vezetésében és működtetésében, igazolandó azt az antiszemita toposzt, mely szerint a hazai zsidóság a dualizmus korában megszerzett kulturális és gazdasági hatalma után ekkor már a politikai irányítás megkaparintására törekedett. Kimerítően értekeztek a vörösterror tényeiről és rémtetteiről is.

Az államszocialista időszakban íródott munkák ellenben igyekszek kerülni a vörösterror kérdését (nem úgy a fehérterrorét!), illetve

a zsidó származású vezetők problematikáját. Bőséges terjedelemben foglalkoztak viszont a Tanácsköztársaság „honvédő” vagy esetleg „felszabadító” harcaival, a „dicsőséges” 133 napot pedig a magyar forradalmi hagyományba illesztették bele. 1945 és 1989 között ugyanakkor – miközben a kommunista emlékezetkultúra számára alapvetően pozitív volt a kommühöz való viszonyulás – a hivatalos történetírás lassan szakszerűbbé vált a proletárdiktatúra értékelését illetően.

A rendszerváltoztatást követően, az ideológiai kötöttségektől mentesülve, nem alakult ki újabb kanonizált kép a Tanácsköztársaságról. Emiatt egyes aspektusait napjainkig eltérően értékelik a történészek, akárcsak a magyar társadalom jobb- és baloldala. Mindez megnehezíti múltunk egy szeletének konszenzualis alapon történő lezárását és egy sikeresebb jövő lehetőségének megalapozását.

⁴¹ SZABÓ Viktor: *A kommunizmus bűvölétében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. Budapest, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 2019. 216–220.

Lühsdorf Károly grafikája Horthy Miklósról
(Pesti Napló Képes Műmelléklet, 1933. december 3. 1. oldal)

Horthy Miklós útja a hatalomig

Horthy Miklós, a 20. századi magyar történelem meghatározó alakja 1868. június 18-án született Kenderesen, köznemesi eredetű középbirtokosi család ötödik gyermekeként. Elemi iskolai tanulmányait a szülőfalujában kezdte meg, majd 1876-tól a Debreceni Református Kollégiumban folytatta. Gimnáziumi éveit Sopronban, a német nyelvű Lähne tanintézetben töltötte, ahonnan 1882-ben nyert felvételt a fiumei Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémiára.¹

Az akadémia falain belül katonás szigor és fegyelem uralkodott, a nevelés szellemisége pedig márványtáblába véssett aranybetűk hirdették: „Höher als Leben steht die Pflicht!”, azaz „A kötelesség az életnél is előbbre való!”. Memoárja szerint a kötelességteljesítés, illetve a kötelességtudat innentől kezdve váltak fő irányelvekké Horthy számára, aki tengerészkadétként, majd tengerésztsztként az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának különböző hajón szolgált. 1892 és 1894 között egy korvetten világ körüli úton is részt vett, ahonnan többek között a jobb karján sárkányt ábrázoló tetoválással tért haza. 1908-tól 1909-ig Konstantinápolyban volt állomáshajó-kapitány, s ott értesült róla, hogy Rudolf von Montecuccoli tengernagy, a Császári és Királyi Haditengerészet első embere – akinek *Lacroma* nevű jachtján Horthy korábban parancsnok volt – az uralkodó, I. Ferenc József négy szárnysegédje egyikének javasolta őt. Az ifjú tengerésztszrt élt a lehetőséggel, és 1914-ig szárnysegédi szolgálatot teljesített Bécsben, noha 1912–1913-ban a Balkán-háborúk miatt e minőségből felfüggesztették, és a Budapest nevű hadihajó élére vezényelték. A majdani kormányzó a császár

¹ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014. 14–18. (a továbbiakban: TURBUCZ, 2014)

és király mellett bizonyos szintű politikai tudásra és tapasztalatra tett szert, továbbá ismeretségeket kötött a dualista állam mindenkit feléből érkező politikusokkal. Emlékirata szerint a szárnysegédként eltöltött öt esztendő volt életének „legszebb, leggondtalanabb időszaka”, Ferenc József pedig úgy gondolt vissza, mint aki „[...] a legnemesebb, leglovakiasabb és legjobb férfiú volt, akivel életemben találkoztam, és akinek példája továbbra is állandó útmutatóm maradt”.²

A „boldog békéidők”, a *Belle Époque* Európa és Horthy Miklós számára 1914 nyarán, az első világháború kitörésével értek véget. A 46 éves sorhajókapitányt július 27-én, egy nappal az Ausztria–Magyarország részéről Szerbiának címzett hadüzenet megküldése előtt hívták vissza a május elején megkezdett szabadságáról, a horvátországi Póla/Pula hadikikötőjében rábízva a *Habsburg* névre keresztelt csatahajó parancsnokságát. A világégés első hónapjai eseménytelenül teltek Horthy számára, míg nem aztán 1915 januárjában kinevezték az akkor szolgálatba állított *Novara* gyorscirkáló élére. E cirkáló fegyverzete ugyan gyengébb volt az ellenséges olasz és angol hajókénál, mindez azonban pótolta gyorsasága, valamint a kiváló manőverezési képessége. (A vízi jármű neve ráadásul szimbolikus volt, az olaszokkal szembeni fegyveres összecsapást jelképezte, hiszen Joseph Radetzky osztrák császári és királyi táborka 1849. március 23-án éppen az észak-olaszországi Novara városa mellett mért döntő vereséget Károly Albert piemonti király hadseregére.)³ Azt követően, hogy 1915 májusában Olaszország és a Monarchia között beállt a hadiállapot, Horthy először az itáliai partok és kikötők ellen vezetett sikeres hadműveleteket, melyek révén a legolvasottabb magyar képes hetilap, a *Tolnai Világlapja* már 1915 nyarán a „Novara hőse” jelzővel illette őt.⁴ Háborús hírnevet azonban elsődlegesen az 1917. május 15-én sikerrel megvívott otrantói ütközétnél köszönhette. A csatában – amely az első világháború idején a Földközi-tenger legnagyobb

2 HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2019. II–71. (a továbbiakban: HORTHY, 2019)

3 SIPOS Péter: *Horthytól Rákosiig. Írások Magyarország 20. századi történetéből*. Budapest, Napvilág, 2017. II7–II8. (a továbbiakban: SIPOS, 2017)

4 A „Novara” hőse. *Tolnai Világlapja*, 1915. július 15. 14.

vízi összecsapása volt – maga Horthy is komoly sebesüléseket szerzett. Közben azonban az általa vezetett támadóknak sikerült áttörniük azt a tengerzárat, melyet két évvel korábban azért telepített az antant, hogy megakadályozza a központi hatalmak tengerállattjárónak kijutását a Mediterráneumba. S bár stratégiai győzelmet nem sikerült kicsikarni, ugyanis a szoros a háború végéig ellenséges kézben maradt, merész és győzedelmes haditettével Horthy igazolta, hogy nagyszerű tengerész.⁵

A sérüléseiből felépülő Horthyt a fiatal IV. Károly előbb a *Prinz Eugen* csatahajó élére nevezte ki, majd miután a cattarói matrózládásba belebukott a flotta főparancsnoka, Maximilian Njegovan tengernagy (ennek leverésében Horthy a közhiedelemmel ellentétben nem vett részt, mivel az idő tájt Pólában tartózkodott), Károly István főherceg javaslatára soron kívül ellentengernagynak, valamint az osztrák-magyar hadiflotta főparancsnokának tette meg. Horthy Miklós ezzel az első s egyben utolsó magyar származású fővezére lett a közös haditengerésznek, és rangideje szerint 23 sorhajókapitányt és 15 tengernagyot előzött meg. Főparancsnokként a defenzívebb Njegovannal szemben támadóbb felfogást képviselt, melynek szellemében 1918 júniusában az embereit újfent a megerősített otrantói zár áttörésére vezényelte. Célját azonban nem sikerült elérnie, mert a legnagyobb magyar építésű hadihajót, a *Szent Istvánt* – amely a hazai gazdaság, mérnöki és szakmai tudás, illetve haditechnika csúcsát jelképezte – az antant torpedói ellsúlylyesztették, így a történteket a *Viribus Unitis* nevű csatahajó fedélzetéről követő ellentengernagy lefújta az offenzívát.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete e vereség után számonkötevő hadműveletet már nem hajtott végre a Földközi-tengeren. A világháború végénél, a hadiflotta köreiben is zűrzavaros állapotok uralkodtak el, melyeket a hadvezetőség képtelen volt mérsékelni. Horthy az utolsó főparancsnoki cselekedeteként 1918. október 31-én, IV. Károly utasítására Pólában átadta a flottát a Zágrábban székelő Dél-

5 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovón. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, Helikon, 2001. 17–18. (a továbbiakban: SAKMYSTER, 2001)

6 TURBUCZ, 2014, 55–59.

szláv Nemzeti Tanácsnak. Ugyanazon nap megkapta az altengernagyiról rendfókuszatot.⁷

A flotta átadását követően a haditengerészet vezérkarával és tisztek egy csoportjával együtt Horthy Miklós különvonaton hagyta el az adriai hadikikötőt. Első útja Bécsbe vezetett, ahol november 8-án jelentést tett az uralkodónak. IV. Károly kabinetirodájának utolsó főnöke, Boroviczény Aladár szerint az altengernagy ekképpen számolt be neki a meghallgatásról: „Megnyugtattam szegény császárt, hogy utolsó leheletemig az ő ügyét fogom szolgálni, biztosítottam örökök hűségemről, amelyet az alám rendelt tisztikar is oszt, és megígértem neki, hogy minden el fogunk követni, hogy visszakerülhessen jogáiba. De csak Isten tudja – folytatta Horthy –, hogy van-e még kiút ebből a zűrzavarból.”⁸ Egyik életrajzírója, Sipos Péter történész szerint ugyanakkor Horthy nem ígérhette meg november 8-án a császár és királynak, hogy „visszakerülhessen jogáiba”, mivel IV. Károly csak néhány nappal később, Ausztria vonatkozásában november 11-én, míg Magyarország viszonyában november 13-án vonult vissza az „államügyek vitelétől”. Mindezt inkább csak a legitimista memoáriodalom terjesztette róla, hogy utólag bizonyítsa „hitszegését”, miután az 1921-es két királypuccs alkalmával Horthy megakadályozta, hogy IV. Károly visszafoglalhassa a magyar trónt.⁹

Az audienciát követően Horthy Budapest érintésével a kenderesi családi birtokra távozott. Az őszirózsás forradalom idején az uradalmán tartózkodva politikai szerepet nem vállalt, ám többször is a fővárosba utazott, ahol kapcsolatba lépett a gróf Károlyi Mihály vezette kabinet jobboldali ellenzékével, melyet olyan nevek fémjeleztek, mint a későbbi miniszterelnök, gróf Bethlen István vagy Gömbös Gyula, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) nevű szélsőjobboldali csoportosulás elnöke.¹⁰

⁷ HOREL, Catherine: *Horthy*. Budapest, Kossuth, 2017. 72–75.

⁸ BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. Budapest, Európa, 1993. 18. (a továbbiakban: BOROVICZÉNY, 1993)

9 SIPOS, 2017, 107.

10 ROMSICS Ignác: Bethlen István. Politikai életraiz. Budapest, Osiris, 2005. II. 13

A Károlyi-kormánnyal és tevékenységével szemben Horthy ellen-szenvvel viselte. Úgy vélte, hogy Károlyi Mihály „szerencsétlen jelenség” volt, aki 1918. október 31-én „gátlástalan baloldali radikálisok és mindenféle árnyalatbeli szocialisták” társaságában került hatalomra. Meglátása alapján a gróf és köre felelőtlen és erélytelen politikusok gyülekezete volt, kormányzásuk idején az ország „zuhant lefelé a bolse-vista zűrzavarba”. Elmárasztaló véleménnyel volt róluk, amiért elkéstek az ígért földreform megkezdésével, azáltal pedig, hogy a miniszterelnök kezdetben nem támogatta az aktív honvédelmet, hanem a pacifista-wilsonista külpolitikai orientációban reménykedett, valójában „tétlenül szemlélte” a régi Magyarország „élveboncolását.”

A Károlyi Mihály lemondása után kikiáltott Magyarországi Tanácsköztársasághoz Horthy mélységesebb, még az őszirózsás forradalomnál is mélyebb bizalmatlansággal viszonyult. A proletárdiktatúrát olyan „véres rémuralomként” emlegette az emlékiratában, melynek alapvetése volt a terror. Visszaemlékezésében kitért arra, hogy a 133 nap során „az egész kormányzat majdnem kizáráon” zsidó származásúakból állt.¹²

(Hajdu Tibor történész 2012-ben közzétett számításai szerint a Tanácsköztársaság különböző időszakaiban 57 és 68 százalék között mozgott a zsidó származásúként azonosított személyek aránya a proletárdiktatúra legfőbb irányító szervében, a Forradalmi Kormányzótanácsban.¹³ Továbbá figyelembe kell venni azt, hogy a kommunizmus származású vezetői elsődlegesen az „osztálytudatuk” miatt váltak a bolsevista mozgalom tagjaivá, nem pedig vallási vagy etnikai megfontolásokból.)¹⁴

II HORTHY, 2019, 103–105.

12 U.S. 107.

¹³ HAJDU Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

14 Ennek alátámasztására idézhető a kommunista vezetőjének, Kun Béla külügyi és hadügyi népbiztosnak a Tanácsköztársaságban a parlament szerepével töltött Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 21-én elmondott beszéde, melyben az antiszemita kérdésre téve így szólt: „Én, elvtársak, nem fogom szégyelli ni zsidó letemre ezzel a kérdéssel leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” Kun Béla mondatta bővebben ld. itt: *A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója*. 1919. I. kötet. 205.

1920 májusában Horthy a *Szózat* című radikális jobboldali – késsőbb fajvédő – napilapban arról értekezett, hogy Magyarországon az első világháború idején a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi feszültségeket a harcok sújtotta Galiciából jelentős számban hazánkba menekült, „a magyarságtól és a magyar zsidóságtól is teljesen idegen, alacsonyabb erkölcsi és értelmi színvonalon álló zsidók” élezték ki. Őket okolta az árdrágításokért és a hadiszállításokkal kapcsolatos visszaélések miatt is. Amellett érvelt, hogy ezen „idegenből beszámazott, megbízhatlan sőpredék-zsidóság” soraiból került aztán ki a világháborús vereséget, illetve az annak nyomában járó összeomlást kihasználva a „túlnyomórészt idegen és nem magyar zsidókból alakult kommunista kormány” is.¹⁵

Mivel Horthynak meggyőződése volt, hogy a két baloldali forradalom, különösképpen a Tanácsköztársaság römlésbe tasztítja az országot, ezért az emlékirata szerint 1919 májusában örömmel fogadta, hogy szinte egy időben kereste fel őt vidéki birtokán gróf Károlyi Gyula aradi ellenkormányának megbízottja, illetve a Bécsben Bethlen István vezetésével megalakult ellenforradalmi szervezet, az Antibolsevista Comité küldöttje. Mindketten arról kívánták meggyőzni, hogy vállalja el az ellenkormány hadügymiszteri tisztségét, s azzal együtt az új Nemzeti Hadsereg felállításának és megszervezésének feladatát. Boroviczény Aladár visszaemlékezése szerint Horthy kinevezése Bethlen István elhatározása volt, aki ez ügyben levelet intézett gróf Teleki Pálhoz, az ellenkormány külügyminiszteréhez, arra kérve őt, hogy „[...] Horthynak juttasson fontos pozíciót, tekintettel a világháborúban szerzett népszerűségére”.¹⁶

Az időközben Aradról a francia megszállás alatt álló Szegedre költöző ellenkormánynál Horthy 1919. május 30-án jelent meg egyeztetésen, majd egy hét gondolkodási időt követően – amikor gondoskodott családja biztonságáról – ismételten a Tisza-parti városba utazott, ahol

15 Horthy Miklós kormányzó a fehérterrorról és a zsidóüldözésről. *Szózat*, 1920. május 9. 3.

16 BOROVICZÉNY, 1993, 24.

bejelentette, elvállalja a hadügyi tárca vezetését. (Szegedről Kozma Miklós, a Nemzeti Hadsereg propaganda- és védelmi osztályának vezetője úgy fogalmazott akkor, hogy „Szeged sziget, tele a nemzeti érzés hajótöröttjeivel”.)¹⁷ A kortársak szerint ekkor hangzottak el az altengernagy utóbb sokat idézett mondatai: „Nem hallgathatom Kenderesen a fű zúgását, amikor szerencsétlen hazám porban fekszik. Kemény lelke tusa után, de eljöttem. Vállalom. Parancsolatok velem!”¹⁸ Más forrás szerint viszont így fogalmazott: „Kemény lelke tusa után, de eljöttem. Vállalom. Nem hallgathatom a fű növését Kenderesen, midőn Szegeden a magyar géniusz bontja ki szárnyait egy második honfoglaláshoz.”¹⁹

Horthy annak ellenére tett eleget a hadügymiszteri tisztség be töltésére szóló felkérésnek, hogy tisztában volt vele, egykor tengerészkként meglehetősen korlátozottak az ismeretei a szárazföldi hadviselést illetően. A Nemzeti Hadsereg vezérkari főnökének, Shvoy Kálmánnak a naplója szerint a legelső időkben kendőzetlenül számot is adott arról, hogy „[...] én a szárazföldi dolgokhoz annyit értek, mint ez a szék, amelyen ülök”.²⁰ Horthy ebbéli tapasztalatlanságát bíráltá Habsburg József főherceg is, akit még 1918 októberében IV. Károly „homo regius”-szá, azaz a saját teljhatalmú magyarországi megbízottjává nevezett ki. Ő 1919 augusztusában arról értekezett a naplójában, hogy az addigra már a Nemzeti Hadsereg fővezéri posztján lévő Horthynak „halvány sejtelme sincsen a szárazföldi hadsereg milétéről és szabályairól, még kevésbé a vezetéséről”. A főherceg a kezdetektől fogva nehezteléssel fogadta, hogy Horthy vezénylete alá került a katonaság, holott ő a világháború végén tábornagyi rendfokozatban volt, míg az altengernagy fokozat csak altábornagynak felelt meg a szárazföldi haderőnél.²¹

17 KOZMA Miklós: *Az összeomlás, 1918–1919-ben*. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 283. (a továbbiakban: KOZMA, 2019)

18 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Szerk. PERNEKI Mihály. Budapest, Kossuth, 1983. 50. (a továbbiakban: SHVOY, 1983)

19 KOZMA, 2019, 227.

20 SHVOY, 1983, 50.

21 NÁNAY Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924*. Budapest, Unicus, 2018. 224–225. (a továbbiakban: NÁNAY, 2018)

Horthy a MOVE július 5-én, Szegeden rendezett díszközgyűlésén tartott beszédében szólt arról, hogy a szárazföldi hadvezetésben meglévő hiányosságai dacára miért vállalta el végül mégis a hadügymiszteri pozíciót. Úgy fogalmazott, hogy „nem beszélni, hanem cselekedni” jött, minekutána elfogadhatatlanná vált számára, hogy „politikai kalandorok” kísérleteztek az 1918 ősze óta „agyongyötört” „édes Hazánk tetsén”. A „nemzeti eszme” követésére buzdította hallgatóságát, amely egy jelen lévő helyi újságíró tudósítása szerint „felejthetetlen lelkesedéssel, tombolással” ünnepelte Horthyt.²²

A cselekvés jegyében Horthy még június folyamán Teleki Pál külügyminiszter kíséretében Belgrádbá utazott, hogy szerb kormánytagokkal és az antant képviselőivel tárgyaljanak a szegedi ellenkormány lehetséges támogatásáról. Útközben Pancsován éjszakázta, ahol a szállodájukban másutt hely nem lévén, a biliárdszobában aludtak szalmazsákokon.²³ Teleki elképzelése az volt, hogy az ellenkormánynak a szerbekkel szorosra kell fűznie a kapcsolatait, mivel – ahogyan azt Louis de Fontenay francia követnek kifejtette – egrészt velük szemben a hazai közvélemény semmilyen haragot nem táplál, másrészt pedig Magyarország rájuk lesz kényszerülve gazdaságilag a háborús összeomlás miatt. A románokat illetően azonban a magyarság hosszabb ideig semmilyen megaláztatást nem hajlandó eltűrni, már csak Teleki személyes világháborús fronttápasztalatai alapján sem. Ő ugyanis akként értékelte, hogy egy százas fokú skálán harciasság, katonai szellem és becsület dolgában a szerbek 95 pontot kapnának, az olaszok 25-öt, a románok pedig 15-öt. A két kormányférfit nagyon szívélyesen fogadták a szerb fővárosban; ahol az ottani külügyminiszter helyettese beleegyezett abba, hogy az ellenkormány állandó összekötőt küldhessen Belgrádba, ám abba már nem, hogy a Nemzeti Hadsereg alakulatai elfoglalhassák a Baja–Báta-szék-vonalat. Az antantképviselőkkel ugyanakkor

Horthynak és Telekinek már nem volt szerencséjük. Ők a két politikust a „régi rend híveinek” tekintették, és még a vörösterror szörnyűségeiről szóló beszámolójukat is kétkedéssel hallgatták.²⁴

Nem sokkal a belgrádi út után, július 12-én Szegeden lemondott Károlyi Gyula kormánya. Távozásuk a kabinetet politikai és hadsereg-szervezési téren érdemben nem támogató francia megszállók kíváncsáma volt, akik Károlyiékban jobbára egy németbarát és Habsburg-párti politikai formációt láttak, ami nem is volt alaptalan a miniszterelnök korábbi magatartásának és megnyilatkozásának fényében.²⁵ A változások során Horthy elvesztette a hadügymiszteri pozíciót, ezt Belitska Sándor korábbi császári és királyi vezérőrnagy vette át tőle az új kormányban, amelyet Károlyi Mihály egykor igazságügyi államtitkára, Pattantyús-Ábrahám Dezső vezetett. Az admirális azonban így is fontos posztra került, kinevezték a Nemzeti Hadsereg fővezérévé! Megbízatását július 15-én kapta kézhez a Mars téri laktanyában.²⁶

A Nemzeti Hadsereg felállítása a szegedi ellenkormány egyik sarkalatos célkitűzése volt. Megalakításáról Horthy Miklós június 9-én kibocsátott, 40/1919. számú hadügymiszteri rendelete határozott. Az intézkedés szövege szerint a „vörösterror leküzdésére, valamint a törvényes rend és biztonság helyreállítása céljából” hívták életre a haderőt. Nehezítette a hadseregszervezést a francia megszállók bizalmatlansága, akik egrészt csak 1300 katona hadrendbe állításához járultak hozzá (később engedékenyebbnél bizonyultak, aminek nyomán augusztus elejére 3300-ra emelkedett a létszám), másrészt Szeged elfoglalását követően az ott található fegyverek jelentős részét lefoglalták. Utóbbit miatt a Károlyi-kabinetnek nem volt fegyvere, de pénze sem a Nemzeti Hadsereg alakulatainak felszerelésére. A proletárdiktatúra 100 ezer főt is meghaladó – illetve csempészett olasz fegyverekkel is megtámadott – Vörös Hadseregezéhez képest ezért kezdetben a szegedi

22 A MOVE díszközgyűléséről szóló tudósítást idézi TURBUZC Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1945*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 56–57.

23 KELEMEN Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*. (1919) (Naplójegyzetek és okiratok.) Szeged, magánkiadás, 1923. 286.

24 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005. 144–145.

25 PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciája*. Károlyi Gyula (1871–1947).

Pécs-Budapest, Kronosz, 2016. 43–45.

26 SIPOS, 2017, 146–147.

ellenkormány hadereje nem jelentett komoly riválist, sem létszámban, sem felszereltségében. Vonzereje azután nőtt meg, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság felső vezetése az 1919. május–júliusa között sikeresen megvívott felvidéki hadjáratot követően lemondott a viszszafoglalt északi területekről azért, hogy a tanácskormányt meghívják az első világháborút lezáró párizsi békekongresszusra. Számos közkattonára és tisztre demoralizálónak hatott a felismerés, hogy a kommunálpolitikai célkitűzései között nem szerepelt a történelmi magyar államhatárok visszaállítása, s emiatt a szolgálat alól kivonva magukat, Szeged felé vették útjukat. A Tisza-parti városban már Belitska Sándor hadügymínisztersége alatt született meg az az utasítás, melynek alapján a településre érkezett tisztek személyazonosságát, továbbá politikai megbízhatóságát egy igazolóbizottság vizsgálta át. Röviddel ezt követően egy újabb hadügymíniszteri rendelet pedig mindenmű politizálást betiltott a tisztek körében. A Nemzeti Hadsereg tagjai a haderő „nemzeti” jellegét hangsúlyozandó Bocskai-süveget viseltek, amelyre – a Vörös Hadsereg vörös színének ellentételezéseként – fehér színű darutollat tűztek.²⁷

A Magyarországi Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jén a román katonai sikerek hatására összeomlott, bár a jeles szlovákiai magyar történész-könyvtáros, Fogarassy László szerint a bukás már akkor megindult, amikor – a Vörös Hadsereg harci kedvét lerombolva – feladták az északi hadjárat eredményeit, ugyanis annak „[...] erkölcsi következményei már is felértek egy elvesztett háborúval”.²⁸ A proletárdiktatúra szétesésének hírére a franciak engedélyt adtak Horthynak, hogy katonáival a román megszállás által (még) nem érintett Dunántúlra vonuljon. Miközben hadserege átkelt a Tiszán, Horthy még néhány napig Szegeden maradt, és végleg szakított az ellenkormánnal. Augusztus

9-én közölte, hogy a hadsereg-fővezérség kiválik a hadügymíniszterium kötelékéből, s önálló parancsnokságként működik tovább. Augusztus 12-én a kormányzóként fellépő József főherceg Horthy „az összes magyar haderők főnökévé” nevezte ki.²⁹ A főparancsnok másnap repülőgéppel Szegedről Siófokra távozott, a balatoni városban rendezve be főhadiszállását. A helységválasztást az indokolta, hogy Siófokon székelt a Vörös Hadsereg II. hadtestjének parancsnoksága, amelyik jól kiépített telefon- és távírókapcsolatban állt Budapesttel.³⁰ Augusztus 14-én Horthy – altengernagy minőségen aláírva – kiáltványt bocsátott ki, amelyben „hazafias érzésem egész melegével” üdvözölte a „magyar nemzeti lobogó által gyülekezett összes tiszteket és legénységet”, reményét fejezte ki, hogy „[...] nagy ügyünk érdekében mindenki a legjobb tudása szerint támogatni fog engem”.³¹

A Nemzeti Hadsereg alakulatainak nagy többsége fegyelmezetten vonult át a Dunántúlra. Bizonyos tiszti különítmények – a legismertebbeket Héjjas Iván, Ostenburg-Moravek Gyula és Prónay Pál vezették – viszont rövid idő alatt hírhedtté váltak az útjukba eső településeken a kommunál helyi tisztségviselőivel, vélt vagy valós szimpatizánsaival, valamint sok esetben a bűnbakokká kikiáltott – számos alkalommal zsidó származású – személyekkel szembeni gyilkosságokról és kegyetlenkedésekéről. A Bödök Gergely nevéhez köthető legújabb történeti kutatások eredménye szerint a fehérterror hozzávetőlegesen 1100–1200 áldozata közül eleddig körülbelül 400 személy esetében lehet bizonyítani, hogy minden kétséget kizárában a Nemzeti Hadsereghez köthető tiszti különítményesek felelősek a halálukért. A többi áldozat esetében is bizonyosan a községeken átvonuló tiszti századok hajtották végre a gyilkosságokat – nemegyszer spontán „népítéleteknek” álcázott kivégzések és egyéni bosszúk formájában –, a hiányos dokumentáció ugyanakkor megnehezíti a történtek precíz rekonstruálását, noha a helyi halotti

27 SZAKÁLY Sándor: Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg létrejötte, 1919–1920. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. MIKLÓS Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010. 307–312.

28 FOGARASSY László: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. *Történelmi Szemle*, 1981/1. 20.

29 Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 12. I.

30 SIPOS, 2017, 150.

31 Horthy Miklós altengernagy proklamációja. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 14. I.

anyakönyvi kivonatok aprólékos feldolgozásával elérhetővé válhat az áldozatok számának pontosítása.³²

Horthy tudott ezekről az atrocitásokról, s emlékiratában maga is elismerte: „Semmi okom sincs rá, hogy szépítgessem azokat az igazságatlanságokat és kegyetlenségeket, amelyek valóban megtörténtek abban az időben, amikor csak acélseprű tiszttíthatta meg az országot.”³³ Azt, hogy kezdetben nem lépett fel erényesen a tiszti különítményesekkel szemben, azzal indokolta, hogy a Tanácsköztársaság összeomlását követő általános felfordulás, illetve a proletárdiktatúra vörösterrorja nyomán erős kézzel kellett „rendteremtésbe” fogni. Visszaemlékezésében a személyéről életrajzi könyvet jegyző német író-újságíróna, Edgar von Schmidt-Paulira hivatkozott, aki azt az álláspontot képviselte, hogy: „A Földön elszabadult poklot nem lehet angyalszárnyakkal helyreigazítani, és nem is volt minden ellenforradalmár maga Szent György. Hogy a vörös ördög ellen nemcsak makulátlan lovagok, hanem részben fehér zsoldosok is bejutottak az arénába, az nagyon sajnálatraméltó, de az emberiség történelmében egy automatikus biztonsággal ismétlődő folyamat.”³⁴

1919 augusztusától azonban Horthy már számos fővezéri parancsában rendelkezett a tiszti túlkapások megfélezéséről. Részben azért, mert azok a jövőbeni politikai, szerepvállalására rossz fényt vethettek volna, részben pedig mert Bethlen István meggyőzte őt arról, hogy külügyi szempontból nagyon károsak az országra nézve a kilengések, így azoknak mielőbb gátat kell szabni. Parancsait ugyanakkor még így is néhányan figyelmen kívül hagyták. Fonyódon példának okáért augusztus utolsó napjaiban a különítményesek annak ellenére hajtottak végre kivégzéseket, hogy Horthy egyértelműen arra adott utasítást, hogy a letartóztatottaknak ne essék bajuk.³⁵ A fővezér a közállapotok

normalizálódásának céljából 1919. szeptember 22-én – egy időben azzal, hogy az antant a Dunántúl kiürítésére szólította fel a románokat – elrendelte a Nemzeti Hadsereg katonái számára, hogy olyan „fellépést és magatartást” kell tanúsítaniuk, hogy az általuk [...] felszabadított területek lakosságában tényleg a felszabadulás érzését váltsa ki”.³⁶ 1919 őszén pedig József főherceg állítása szerint Horthy saját kezűleg írta bele a királyi herceg naplójába, hogy a fehérterror pogromjai „felelőtlen elemeknek a bűnei”, akikkel szemben ellentmondást nem tűrően szüksegeltetik fellépni, és a felekezeti üldözést, valamint az „egyéni akciókat” a fővezér szavai szerint „kérlelhetetlen szigorral kell elnyomni”.³⁷

A proletárdiktatúra bukása után egészen Győrig előrenyomuló és az országot módszeresen kifosztó románok 1919 októberében az antant nyomására fogtak hozzá a visszavonuláshoz. Ez megnyitotta Horthy Miklós útját Budapest felé. A fővárosba történő bevonulás előtt a fővezér igyekezett elnyerni egyrészt az antanthatalmak hazánkba küldött megbízottjának, Sir George Clerknek, másrészt pedig a honi kisgazda, liberális és szociáldemokrata politikusoknak a bizalmát. November 5-én Clerk budapesti lakásában ezért nemcsak a brit diplomával, hanem utóbbiak képviselőivel is találkozott. A megbeszélésen írásba adta (s ezt a másnap lapok lehozták),³⁸ hogy Budapestre érvé nem fog katonai diktatúrát bevezetni, elisméri a Clerk segítségével, az antant kíváncsalainak megfelelően létrejövő koncentrációs – vagy ahogyan napjainkban mondanák: koalíciós – kormányt, továbbá garantálja a polgári jogegyenlőség érvényesülését, miközben „kérlelhetetlenül elfojtja a bolsevizmust csírájában is”. E nyilatkozat némiképp megnyugtatta a baloldali liberális politikai vezetőket, s mellettük novemberre Horthy már a magyarországi Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság jóindulatát is bírta. Harry Hill Bandholtz tábornok, aki e testületben az Amerikai Egyesült Államok képviselője volt, november derekán azt jegyezte fel

32 BÖDÖK Gergely: Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon, 1919–1921. Kommentár, 2011/3. 23–28.

33 HORTHY, 2019, 117.

34 SCHMIDT-PAULI, Edgar von: Horthy Miklós. Tengernagy, népi hős és kormányzó. Budapest, magánkiadás, 2019. 143.

35 VARGA István: Adalékok a zsidóság fonyói történetéhez. Veszprém, Agenda Natura, 2005. 51–59.

36 Horthy Miklós hadparancsát idézi TURBUCZ, 2014, 79.

37 József főherceg beszéde a zsidóüldözésekről és a zsidó katonákról. Múlt és Jövő, 1919. november 1. i–2.

38 Fordulat a politikai helyzetben. Budapesti Hírlap, 1919. november 6. 3.

a naplójában, hogy a fővezért egy „patriotizmussal átitatott, vitathatatlanul egyenes és becsületes tisztként” ismerte meg, „aki teljes erejével azon lesz, hogy minden üget mérsékettel és méltósággal kezeljenek”.³⁹ Horthy Miklós ilyen előzmények után 1919. november 16-án vonult be fehér lova hátán és darutollas katonái élén Budapestre, ahonnan az antantnak engedelmeskedő románok röviddel azelőtt több lépcsőben távoztak. Horthy sem a románokkal, sem pedig a Vörös Hadsereggel nem bocsátkozott harcba a Szegedről a fővárosig vezető útja során, s ezért amerikai biográfusa, Thomas Sakmyster találóan állapította meg róla, hogy ő volt az első világháborút követően „az egyetlen fehér vezér, aki sohasem ütközött meg a vörösökkel”, mégis sikeresen tudta megalapozni későbbi pályafutását a kommunizmus elleni küzdelmekben szerzett érdemeivel.⁴⁰ A Gellért Szálló előtt aztán a fővezér egy máig sokat idézett beszédében „hívta tetemre” az „ezeréves múltját” megtagadó, „vörös rongyokba öltözöködött” fővárost, melynek kész volt megbocsátani; amennyiben „a megtévelkedett város visszatér megint hazájához”.⁴¹

November 20-án a Gellért Szállóban berendezett főhadiszállásán tisztelgett Horthynál a Magyar Zsidók Országos Szövetségének küldöttsége, akiknek a fővezér kijelentette, hogy „[...] a hazafias érzésű zsidók tragikumát látja abban, hogy a bolsevista vezérek legnagyobb része az ő felekezetükön került ki”. Őszinte megelégedéssel fogadta ugyanakkor, hogy a delegáció arról biztosította, hogy a magyar zsidóság „[...] a nemzeti újjászületés munkájában hazafias szellemben kíván közreműködni”. Horthy a megjelenteknek ígéretet tett arra, hogy a Nemzeti Hadsereg a jövőben „[...] csírájában fog elfojtani minden nemzetellenes, felforgató irányzatot, vasszigorával fogja helyreállítani és megvédeni a közrendet, s oltalmazni fogja mindeneket, akik tisztességes munkával, becsületben és hazafias szellemben szolgálják a nemzet érdekeit”.⁴²

39 SAKMYSTER, 2001, 41–45.

40 Uo. 48.

41 A Nemzeti Hadsereg Budapestén. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 18. 2–3.

42 A Magyar Zsidó Szövetség tisztelgése Horthy fővezérrel. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 21. 5.

A továbbiakban Horthy megfigyelőként jelen volt a koncentrációs kabinet megalakításáról kezdődő tárgyalásokon. A megbeszéléseket az elejétől meglehetősen türelmetlenül viselte. Az őt személyesen ismerő ifjabb gróf Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra november 20-án az alábbiakat jegyezte fel naplójában: „[...] Horthy már veszíti türelmét. Ha ma estig nem jön létre koncentráció, letartóztatja az egész társaságot, és kinevez olyan kormányt, mellyel hajlandó tárgyalni az entente.”⁴³ A fővezér végül senkit sem vetett börtönbe, november 24-én pedig az addigi vallás- és közoktatásiügyi miniszter, Huszár Károly vezetésével létrejött a többpárti kabinet. A fővezér tisztában volt azzal, hogy a világháborút lezáró békeszerződés aláírásának előfeltétele az antant részéről e kormány megszületése. 1919. decemberében mégis olyan memorandumot intézett Bandholtz tábornokhoz, amelyben amellett érvelt, hogy Magyarország „[...] jelenleg emberi hibák, valamint az osztályok iránti gyűlölettről szóló gátlástalan agitáció miatt kaotikus állapotban van, és alapvető újjászületésre van szüksége. [...] Nem érzem magam kompetensnek részletes javaslat előterjesztésére, de úgy vélem, megemlíthettem azt, hogy véleményem szerint csak egyetlen megoldás van: katonai diktatúra, amely az antanthatalmak autoritása alatt áll, de máskülönben az illetékes magyar hatóságok vezetik. E katonai diktatúra semleges védelme alatt az új alkotmány és a gazdasági újjáépítés megszerzése osztálygyűlöttől és pártharcoktól mentesen mehetne végbe.” Röviddel ezt követően a fővezér hasonló ügyben felkereste Budapesten Reginald Gorton brit generálist is, aki előtt azt tagalta, hogy „nagyon nem szeretné elvállalni a diktátori pozíciót”, amit a kormány alkalmatlanságát felismerve egyre többen javasolnak neki, ám tisztában van vele, hogy a következő választáson olyan parlamenti patkó alakulhat majd, melyben a nagybirtokok felosztásának hívei erős pozíciókkal rendelkezhetnek, s ez vélhetően tönkretenné hazánkat, mivel érvélese szerint a latifundiumoktól „az ország prosperitása függ”.⁴⁴

43 Ifjabb gróf ANDRÁSSY Gyuláné ZICHY Eleonóra: *Napló, 1917–1922*. Budapest, Szépműves Könyvek, 2018. 239–240.

44 PRITZ Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle*, 2011/1. 134–137.

Az antant a katonai közigazgatás hatalomba segítését nem támogatta, ellentében Horthy államfővé választásával. A fővezér esélyeit a cím elnyerésére nagyban növelte, hogy az antant a Habsburg-dinaszia restaurációját tiltotta, így a tisztség betöltésére még rajta kívül szóba jöhető József főhercegnek vissza kellett lépnie. A királyi herceg igen rosszul viselte Horthy gyors felemelkedését. 1919. december 1-i naplóbejegyzése szerint a viszonyukat tisztázandó felkereste az admirálist a Gellért Szállóban. Ott figyelmeztette a burkolt vádra, miszerint nem lehet király, mivel IV. Károly nem mondott le, hanem csak visszavonult az államügyek vitelétől, ezért továbbra is ő a törvényes uralkodó, akit megfelelő időben újra a magyar trónra kell ültetni, független nemzeti királyként. A fővezér válaszul odavetette neki: „Köpjön fenséged arcomba, ha valaha a Szent Korona után nyúlnék, vagy elfogadnám azt!”⁴⁵ Horthynak ez kedvelt szavajárása lehetett, mivel 1920 őszén állítólag gróf Sigray Antálnak, a legitimisták egyik vezéralakjának is leszögezte: „Az arcomba köphetsz, ha egyszer valami más leszek, mint élkötelezetted legitimista.”⁴⁶

Horthy nem király kívánt lenni, hanem sokkal inkább kormányzó, hiszen világosan láta, hogy őt, egy kálvinista dzsentrit nem támogatná a döntően katolikus magyar aristokrácia. Államfővé jelöléséről a két kormányzó párt, az Országos Kisgazda- és Földműves Párt, illetve a Kereszteny Nemzeti Egyesülés Pártja 1920 februárjának közepén döntött. Az „államfői teendők ideiglenes ellátására” az 1920. február 16-án összeültő Nemzetgyűlés az 1920. évi I. törvénycikkel hozta létre a kormányzói intézményt. A jogszabály értelmében az államfőt elviekin a királyi hatalomban foglalt jogok teljessége illette meg, viszont azokat csak a törvényben tételesen rögzített korlátozások mellett gyakorolhatta. A Nemzetgyűlés által megszavazott jogszabályokat hatvan napon belül ki kellett hirdetnie, esetleg egy alkalommal visszaküldhette a törvényhozásnak, de csak úgy, hogy annak újabb tárgyalásá meg beleférjen a testület működési idejébe. A Nemzetgyűlést nem napolhatta

el, feloszlatni pedig csak annak tartós munkaképtelensége esetén volt lehetősége. Főkegyírú joggal nem rendelkezett, valamint nemességet sem adományozhatott. Végrehajtó hatalmát miniszteri ellenjegyzéssel gyakorolta, viszont a hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozó jogai ez alól kivételt képeztek. Nem köthetett békét, és nem vezényelhette a hadsereget az ország határain túlra, csak a parlament jóváhagyásával. Alkotmány- vagy törvénysértés esetén felelős volt a Nemzetgyűlésnek.⁴⁷

Egy nappal a törvényhozás összeülését követően, 1920. február 17-én Ostenburg-Moravek Gyula és különítményesei meggyilkolták Somogyi Bélát, a Népszava nevű szociáldemokrata napilap szerkesztőjét, továbbá a lap újságíróját, Bacsó Bélát. Sokan Horthyt gyanúsítottákazzal, hogy parancsot adott a két zsurnaliszt megölésére, mivel korábban a tisztjei a Gellért Szállóban arról beszéltek, hogy a „Dunába kellene tenni” a fehérterről rendszeresen hírt adó Népszava munkatársait. Horthy ekkor állítólag azzal bontott asztalt, hogy „nem beszélni kell itt, hanem cselekedni”. Paksa Rudolf történész ugyanakkor meggyőzően érvelt amellett, hogy a politikai pályára készülő Horthynál – aki számára akkorra már tehertével volt a különítmények kiszámíthatatlansága – a „cselekvés” a politikai életben való részvételt jelentette, míg a tiszték azt „különítményes akcióként” értelmezték félre. Mindenesetre a két újságíró február 22-i temetésén megjelent százezres tömeg azt az üzenetet nyomatékosította a hatalom irányába, hogy mihamarabb szavatolni kell az ígért rendet és közbiztonságot, visszafogva a különítményeseket.⁴⁸

A Nemzeti Hadsereg fővezérének kormányzóvá választására 1920. március 1-jén került sor. A Nemzetgyűlés aznap az előzetes politikai egyeztetések eredményeként, titkos szavazással emelte államfővé Horthyt. A 141 szavazatból 131-et kapott az admirális, hetet gróf Apponyi

47 OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 102–108.

48 PAKSA Rudolf: A fehérterror „logikája”. Események, olvasatok; kontextusok. In: *Terror, 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Szerk. MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor – TULIPÁN Éva. Budapest, Jaffa, 2019. 224–225.

45 NÁNAV, 2018, 235–248.

46 LEHÁR Antal: Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. *História*, 1993/11. 21.

Albert, egy szavazólap üres volt, két voksz pedig megoszlott.⁴⁹ A régebbi történeti irodalom gyakran hivatkozott arra, hogy az Országház épületét aznap Horthyhoz hű katonaság szállta meg a döntés kikényszerítése érdekében, ám annak fényében, hogy addigra már gyakorlatilag eldöntött tény volt a fővezér államfősége, jelenlétéük inkább egyfajta gesztus volt Horthy részéről feljük az érte tett szolgálataikért.⁵⁰ Ahogyan Horthy ifjú életrajzírója, Turbucz Dávid összefoglalóan megállapítja, a fővezért végső soron „[...] az 1919-es ellenforradalomban való részvétele, a győztes hatalmak támogatása és saját ambíciója” emelte kormányzói tisztségebe.⁵¹

„Bekövetkezett az, amit mindig el akartam kerülni: belesodródtam a politikába” – ezzel a megjegyzéssel nyitotta Horthy Miklós az emlékiratában az államfővé választásáról szóló fejezetet.⁵² Amikor március 1-jén a Prohászka Ottokár katolikus püspök vezette küldöttség tájékoztatta őt a képviselők határozatáról, még nem sejthette, hogy e politikai pálya meddig tart majd, s hogy onnantól kezdve negyedszázadon, egy utóbb róla elnevezett korszakon keresztül áll majd Magyarország élén.

49. *Nemzetgyűlési napló*, 1920. I. kötet. 105.

50 ORMOS Mária: 1920. március 1. Horthy Miklós kormányzóvá választása. *Rubicon*, 2013/9-10. 12-13.

51 TURBUCZ, 2014, 87.

52 HORTHY, 2019, II9.

Revizionista képeslap a Horthy-korszakból
(Az Országgyűlési Könyvtár tulajdona)

„...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”

Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról

A versailles-i Nagy-Trianon-palotában 1920. június 4-én aláírt békeszerződés történelünk egyik legnagyobb sorstragédiája. Az évszázadonk át fennálló régi Magyarország minden össze néhány tollvonással elvesztette területének és lakosságának mintegy kétharmadát, miközben több mint hárommillió magyar került kisebbségi sorba, az újonnan meghúzott határvonalakon túlra. Annak, hogy a trianoni trauma száz év alatt sem vált a Jan Assmann-i értelemben vett „hűség emlékezetté”,¹ elsősorban a mindenkor egyfajta emlékezethelyként is értelmezhető határon túli magyar kisebbségi közösségek az okai, másodsorban pedig a hivatalos statisztikai adatok szerint az a 350 ezer – egyes utólagos számítások szerint viszont inkább 400–450 ezer – ember, aki az első világháború utáni megszállások, valamint a trianoni béké következtében menekült az elszakított területekről az anyaországba. Rajtuk kívül a rendszerváltoztatást közvetlenül megelőző évektől napjainkig további mintegy negyedmillió magyar települt át a szomszédos államokból Magyarországra.²

A párizsi békekonferencia katasztrofális döntésére az elmúlt évtizedekben magyarázatok sora született, korszakuktól, politikai berendezkedésekktől vagy éppenséggel az értelmezést nyújtó személyek világnézeti beállítódásától függően. Voltak, akik a veszteségre, az országcsónkítás borzalmaira helyezték a hangsúlyt, míg mások arra kerestek válaszokat, hogy miként lehetne a békediktátum ütötte sebet gyógyítani vagy meghaladni. Írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy a Kommentár folyóirat olvasótáborát alkotó konzervatív kulturális közösséget utóbbiak

¹ ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2018. 69–71.

² PÉTI Márton – SZABÓ Balázs: A Kárpát-medence országaiból Magyarországra áttelepült népesség területi mintázata. *Területi Statisztika*, 2017/3. 316.

véleményeivel ismertessük meg. Egy százéves gondolkodási folyamatot kívánunk nyomon követni, melynek képviselőit összeköti, hogy pozitív programmal próbálták orvosolni Trianon sokkját, felelősséget éreztek a határon túli magyarság sorsa iránt – hiszen nem egy esetben maguk is az elcsatolt területeken éltek, vagy onnan származtak –, továbbá a Trianon felé vezető utat lehetőség szerint elfogultságuktól mentesen igyekeztek bemutatni; szintetizálva egy szellemi hagyományt, amely száz esztendővel a békeszerződés megkötését követően is iránytű lehet számunkra a Trianon meghaladásáról szóló diskurzusban.

A két világháború között

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békekongresszus 1919 januárjában nyitotta meg kapuit. A konferencián a győztesek méltánytalán módon a veszteseket kizárvá hajtották végre a békeszerződések előkészítését. Magyarország esetében a határok kérdéséről – leszámítva az osztrák-magyar határ viszonylatát, melyről 1919 júliusában határoztak – május-júniusig lefolytatták az érdemi vitákat, így a gróf Apponyi Albert vezetésével 1920 januárjában megérkező magyar békéküldöttiséget már eldöntött tények fogadták. A békediktátum végső változata a következő hetekben, hónapokban ismertté vált a honi közvélemény előtt, így nem meglepő módon annak kérdése foglalkoztatta a Magyar Tudományos Akadémia 1920. május 9-én összeülő közgyűlését is.

Az eseményen a megnyitót az MTA előn 1905 óta álló Berzeviczy Albert tartotta, aki korábban vallás- és közoktatásügyi miniszter (1903–1905), illetve képviselőházi elnök (1910–1911) volt. Beszédében az aláírásra váró békediktátumot a tatárjárással, a 150 éves török uralommal, valamint az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutista időkkel állította párhuzamba. Szavai szerint a magyarság reményét és jövő iránti bizalmát nemzeti erejének tudatára kell, hogy építse, ami „csakis a szellemi téren áll majdnem csonkítatlannál” a rendelkezésére. A határon túli magyarokat nem engedhetjük „szellemileg elszakadni”, mivel az elcsatolt területeket a magyar „kultúrfélény”

segíthet majd nekünk visszaszerezni. Arra az állápontra helyezkedett, hogy „[...] csak szellemi fölénnye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elveszett nagysága magaslatára”. S mivel Magyarország modern kori történelmében fegyveres hódító háborút sosem vívott, ezért „[...] ezentúl kötelességünk hódító hadjáratot indítani a szellem fegyvereivel”. E téren a tudomány, illetve az irodalom művelőinek szánt korszakos feladatot, ám az állam és a társadalom részéről is fontosnak érezte, hogy a továbbiakban az intellektuális teljesítményt jobban megbecsülje, annak eredményeit bel- és külföldön egyaránt széles körben terjessze.³

Az Akadémia elnöke a két világháború között szilárdan kitartott abbéli meggyőződése mellett, hogy „[...] mi a trianoni határok között is élünk és élni fogunk, mégpedig sokkal tovább, mint a trianoni mű”.⁴ Ennek zálogát abban látta, hogy „[...] azt a szellemi birtokot, amelyet az összeomlás előtti nagy Magyarországtól átvettünk, a maga teljességében kell megőrnunk és megbecsülnünk, és – amennyire azt ellen séges szomszédaink féltékenysége megengedi – arra kell igyekeznünk, hogy tőlünk elszakított magyar testvéreink is velünk benső közösségen bírják és ápolják ezt a szellemi birtokot”.⁵ A határon túli magyarság védelmében Berzeviczy (akinek a Felvidéken található szülőfaluját és birtokait is elcsatolták 1920-ban) minden fórumon megkísérelt kiállni: 1921 és 1934 között az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának első embereként rendre felszólalt a szervezet ülésein az érdekuében. A Kisfaludy Társaság elnökeként pedig szorgalmazta, hogy a magyarországi irodalom jó viszonyt alakítson ki a határon túli irodalommal, már csak azért is, mert meglátásai szerint a kisebbségi magyarság az utódállamok jogfosztásai ellenére is „csodálatra méltó erélyvel és szívősséggel küzd a maga nemzeti kultúrája megtartásáért”.⁶

3 BERZEVICZY Albert: Nemzeti katastropháink. In: *Akadémiai Értesítő*. XXXI. kötet. Szerk. HEINRICH Gusztáv. Budapest, MTA, 1920. 174–179.

4 Uő.: Legitimizmus és irredentizmus. *Budapesti Hírlap*, 1926. augusztus 29. 2.

5 Uő.: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. In: *Budapesti Szemle*. CCVIII. kötet. Szerk. VOINOVICH Géza. Budapest, Franklin Társulat, 1928. 430.

6 Uő.: Egységes magyar irodalom. In: *A Kisfaludy Társaság Évnaplajai*. LVIII. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1932. 244.

Láthatjuk tehát, hogy a versailles-i békerendszer „kultúrfölényen” alapuló meghaladásának elképzélése már Berzeviczy Albertnél megjelent, noha azt a szélesebb közvélemény inkább ahhoz a gróf Klebelsberg Kunóhoz kötötte, aki ról Ravasz László református püspök úgy tartotta, hogy a „legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor alegnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus” volt.⁷ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot 1922-től 1931-ig vezető Klebelsberg felismerte, hogy hazánknak – a rá nézve kedvező kulturális mutatók megőrzésével – amolyan „első az egyenlők között” szerepet kell játszania a Kárpát-medence országai között, s ennek elérése érdekében hitte és vallotta, hogy a szakpolitikai ágak közül a kultúrpolitikának szükséges elsőbbséget élveznie.⁸ Már beiktatása napján, 1922. június 19-én kijelentette a kultusztárca tisztselőihez intézett beszédében, hogy „[...] a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tárthatja meg, és teheti ismét nagy”.⁹ A gróf a követendő kultúrpolitikai elgondolásait legtömörebben talán az 1925. február 20-án tartott nemzetgyűlési felszólalásában foglalta össze, amikor is amellett tört lándzsát, hogy „[...] a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországban a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művölés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell minden újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős, és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság.”¹⁰ A szellemi honvédelem jegyében kezdett Klebelsberg tömeges népiskola-építési programba, fejlesztette az egyetemeket, továbbá hozott létre külföldön kollégiumokat a tehetséges fiatalok magas színvonalú képzésére.

7. RAVASZ László: Mátyás király hagyatéka. In: *Budapesti Szemle*. CCXXIX. kötet. Szerk. VOINOVICH Géza. Budapest, Franklin Társulat, 1933. 237.

8. UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs-Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014. 95.

9. Beköszöntőbeszéd. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926. Budapest, Athenaeum, 1927. 604.

10. Nemzetgyűlési napló, 1922. XXX. kötet. 155.

A „kultúrfölény” ideáján túl a gróf törekvéseinek eszmei talapzatát még az általa alkotott „neonacionalizmus” fogalma fémjelezte. Értelmezése szerint az 1920-at megelőző négyszáz év magyar nacionalizmusának két fő célkitűzése volt: a Habsburgok központosító és németesítő törekvéseivel szembeni küzdelem, valamint az egységes magyar állam-eszme gondolatának elfogadtatása a magyarországi nemzetiségekkel. Trianon után azonban, amikor elszakadtunk Ausztriától, az ország pedig szinte homogén nemzetállammá vált, az új magyar nacionalizmus, a neonacionalizmus elé új célokat kell állítani. Méghozzá a nemzeti műveltség minél szélesebb körben történő kiterjesztését, melynek segítségével az alsóbb néprétegek számára kulturális és gazdasági értelemben is megnyílhatna a felemelkedés lehetősége. Az elérődő végső cél tehát az, hogy a magyarság művelt és jómódú nép legyen, Klebelsberg szavai szerint „[...] fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek”.¹¹

A trianoni békedenktárum sokkjára nem csupán az anyaországiaiak, hanem a határon túli magyar gondolkodók is igyekeztek választ találni. Ennek egyik lehetséges formája volt Erdély esetében a transzilvanizmus, melynek gyökerei a 19. század második feléig nyúltak vissza. Az irodalmi és politikai síkon is létező, sokrétű eszmerendszer a történelmi Erdély szabadelvű hagyományait idézte meg, annak gondozását, valamint a sajátos erdélyi tudat kialakítását tekintette feladatának.¹² Jeles képviselői közé tartozott a neves építész és író, Kós Károly, aki már 1918 előtt „ótranszilvanistának” számított, a két világháború között pedig fontos politikai és kultúraszervezői munkásságot fejtett ki. Kós 1921-ben – Zágoni István és Paál Árpád publicistákkal karoltva – Kiáltó szó címmel bocsátott ki röpiratot, amelyben a Romániához csatolt magyarságot a megváltozott politikai realitásokkal számot vetve szólította fel cselekvésre. Szavai szerint lejárt az imádkozás, az átkozódás, majd az álmodozás ideje; most ki kell vívnai a kisebbségi autonómiát:

11. GRÓF KLEBELSBERG Kuno: A magyar neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 1. 1–2.

12. K. LENGYEL Zsolt: A kompromisszum keresése. *Tanulmányok a 20. századi transzsilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007. 217–263.

„Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”¹³ Az autonómiatörékvések elérése érdekében Kós vezetésével 1921-ben alakult meg az első romániai magyar párt, az Erdélyi Néppárt – később Magyar Néppárt –, de tevékeny részt vállalt a kisebbségi kultúrát megtartó Erdélyi Szépműves Céh könyvkiadó társaság, illetőleg az erdélyi magyar írókat és költőket tömörítő helikon köztösség létrehozásában is. Szilárdan kitartott a különálló erdélyi lélek és sors víziója mellett, a régióra sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységek tekintett. Az 1929-ben megjelent *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlatának” végén is hitet tett amellett, hogy „[...] Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot, és építették azt külön erdélyi eszükkel.”¹⁴

Kós Károly mellett a transzilván gondolat – többek között – másik kiemelkedő alakja Makkai Sándor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke (1926–1936) volt. Makkai azt vallotta, hogy földrajzi-jogi politikai szétszakítottságunk miatt az anyanyelvre alapozva „[...] magunk elé kell állítanunk azt, ami örök magyar: a lelkei nemzetet”. Lélekben ugyanis mi, magyarok „örökre egyek vagyunk mindenkel, ami magyar érték”.¹⁵ Egyházi emberként úgy vélte, hogy szellemi és leksi tényezők szükségesek egy kisebbségi közösség megmaradásához, hovatávabb felelőskedéséhez: „[...] kicsiny nemzetek és nemzeti kisebbségek egyetlen fölfelé vivő útja a lelkei egyensúlyozottság, a szellemi értékeség, a kultúrnagyság. Jövendőnk kiválóan szellemi és erkölcsi feltételektől függ, s sorsunk azon fordul meg, mennyire tudjuk bebizonyítani az egyetemes európai kultúrába kapcsolódva saját magyar értékeinkkel azt, hogy világrelációban is magasrendű életünk van.”¹⁶

13 Kós Károly: Kiáltó szó. In: *Kós Károly publicisztikája*. Szerk. Sas Péter. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2014. 97–100.

14 Uő.: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Budapest, Helikon, 2015. 127.

15 MAKKAI Sándor: *A magunk revíziója*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 79–80.

16 Uő.: *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépműves Céh, 1932. 131.

Transzilvanistaként maga is hitt az erdélyiség különállóságában és egyediségében, amit református püspökként olykor spirituális konnotációval ruházott fel. Egy helyütt például ekképpen fogalmazott: „Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. [...] A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik, és izzani kezd. Szenvedélyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajatos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtozik, s ennél fogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnak egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az csak még erősebben és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időleg ez a hite önálmításnak látszik.”¹⁷

Élete során Makkai több történeti regényt jegyzett, melyek közül a Bethlen Gáborról szóló művében történetpolitikai alátámasztását adta transzilvanizmusának. A könyv megírására az után vállalkozott, hogy 1929-ben, a fejedelem halálának 300. évfordulóján, Szekfű Gyula egy olyan hangvételű kötetet jelentetett meg Bethlenről, amelyről Németh László méltán jegyezte meg: „[...] példája annak, hogy kell egy nagy történeti alakról legkevesebb rosszat mondással a legrosszabbat gondoltatni.”¹⁸ A püspök ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fejedelemben „a halárlájtélt magyar nemzet életösztöne testesült meg”, aki törekedett rá, hogy „szellemi fölénybe jusson ellenségei fölött”. Uralkodói nagyságát a független és sikeres Erdély létrehozása igazolta, noha „[...] az erdélyi szuverénitás megteremtésével Erdélyen túl utaló, az egész magyar nemzetre irányuló figyelmeztetést tett”.¹⁹

„Izsonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elveszett Erdély nem csak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fe-

17 Uő.: Kós Károly. *Erdélyi Helikon*, 1933/10. 675.

18 NÉMETH László: *Szekfű Gyula*. H. n. [Budapest], Bolyai Akadémia, é. n. [1940]. 75.

19 MAKKAI Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelke arca*. Marosvásárhely, Mentor, 2017. 24–99.

jeztük be a meghódítását, s mi eresztettük ki a kezünkbelől, amit meghódítottunk belőle.”²⁰ E sorokat Németh László, a magyar népi gondolat kimagasló képviselője vetette papírra 1935-ben, miután nagy hatású beszámolót jelentetett meg romániai útjáról. Németh tézise az volt, hogy Erdélyt – illetőleg a történelmi Magyarország más elszakított területeit – elsődlegesen a nemzetiségi kérdés rendezetlensége következtében veszítették el. Meglátása szerint a 18. század végére az Erdélyi-medencében románok kezdték benépesíteni a korábban magyarok által lakott vidékeket, ennek nyomán pedig „[...] másról sem tettünk Erdélytel egy század óta, csak adtuk és adtuk, és májban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalom, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint férfi a nőt. Erdély a legkülönből nő volt, aivel a magyarságnak itt Európában dolga akadt, s a kései utazó, aki komoly zöld szemei előtt járt heteken át, a méltatlanságban, legkülönből párrát elvesztett hím szomorúságát érezhette: ezután a nő után már csak lefelé lehetetek.”²¹

Németh Lászlónak meggyőződése volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát egyrészt a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben álló modern nacionalizmusok megjelenése, másrészt az utóbbi ösztönzésére megfogalmazódott – Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 elején meghirdetett, végül azonban figyelmen kívül hagyott – népek önkéndelkezési joga „[...] dobta szét; mihelyt nemzetiségeinket ez a 19. századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenység éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség”.²²

A népi író elképzelései között Trianonra két ellenszer létezett. Az egyik, hogy az államközpontú megközelítést a jövőben nemzetközpontúval kell felváltani: „Az ötfelé hasadt országtest fölé győzesen csap ki az új ideál: a magyar fajt géniusz, a határok nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság magyar állam helyett. [...] Az integer Magyarországnál van

20 NÉMETH László: Magyarok Romániában. *Tanú*, 1935/3–4. 146.

21 Uo. 147.

22 Uő.: A magyar élet antinomiái. *Válasz*, 1934/2. 130.

egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság.”²³ A másik, a határrevízió helyett a Duna-gondolat, a dunai népek együvé tartozásának és sorsközösségenek hangsúlyozása volt, akiket „tejtestvéreknek” tekintett, és 1932-ben javaslatot is megfogalmazott, miszerint „[...] mi, Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségen, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismérjük testvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.”²⁴ Közép-Európa-koncepciójában a magyarság játszott (volna) vezető szerepet, ezért tehát amikor az 1930-as évek elején egy új Közép-Európa létrejöttet szorgalmazta, akkor amellett érvelt, hogy a „[...] történelem súlypontja itt van most. Körünk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi, magyarok szétszórt, népekből épített nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői. Itt a hivatásunk, itt a revízióink.”²⁵

Az államszocialista időszakban

Az 1939-ben kirobbant második világháború, melyből Magyarország 1945-ben a veszesek oldalán került ki, elsőpörte Németh László Közép-Európa-tervezetét (akárcsak Márai Sándor azon 1942-es vízióját, amely azzal számolt, hogy a világégés után megújuló kontinens nyugati felében Franciaország, míg Délkelet-Európában Magyarország töltethet be vezető pozíciót).²⁶ A világháborút követően Bibó István²⁷ vagy éppen Szekfű Gyula²⁸ tollából születtek ugyan olyan művek, melyek kísérletet tettek a Horthy-korszak s annak részeként a Trianon-

23 Uő.: Új reformkor elő. *Napkelet*, 1928/7. 537–539.

24 Uő.: Tejtestvérek. *Tanú*, 1932–1933. 130.

25 Uő.: Új nyelvtanokra. Uo. 128.

26 MÁRAI Sándor: *Európa elrablása. Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, Helikon, 2008. 182.

27 BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Új Magyarország*, 1946. május 28. – július 16.

28 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947.

kérdéskör értékelésére, ám a számvetés folyamatát derékba törte, hogy 1947–1948 folyamán az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatását élvező Magyar Kommunista Párt ragadta magához a hatalmat. A békedenktárum problematikája innentől fogva sokáig kikerült a (politikai) közbeszédből, hiszen azt feszegetve előkerülhetett volna a nemzeti szuverenitás ügye. Ennek kapcsán pedig felvetődhettek volna a kérdés, hogy mit keresnek még hazánkban azok a szovjet katonák, akik a propagandisták szerint az egyik kezükben csokoládéval, a másikban géppisztollyal, a harmadikban kenyérrel, a negyedikkel meg mindenkit a keblükre ölelke „szabadítottak fel” minket 1944–1945-ben.

Trianon problémakörét az 1960-as évektől a történettudomány kezdte el ismét tematizálni, például Galántai József²⁹ és L. Nagy Zsuzsa³⁰ révén. A közvélekedésben ennek nyomán indult erjedésnek a békészerződésről, valamint a határon túli magyarság helyzetéről szóló diskurzus, melynek egyik leképződési formája volt az 1972-ben induló, identitáshordozó szereppel bíró táncázmozgalom, de itt említhetők a szintén az 1970-es évektől kezdődő Erdély-járások is, amelyet a hatalom korábban csak szűkebb körnek engedélyezett.

Határon túli magyar értelmiségiek is gyakrabban fordultak meg innentől Magyarországon, úgymint Kányádi Sándor író, aki 1977 novemberében felkereste budai otthoniában a magyar népiség nagy alakját, Illyés Gyulát, és beszámolt neki a „nemzeti kisebbségi sors igazi átkairól Erdélyben.”³¹ (Illyés régóta érzékeny volt sorskérdéseink iránt: 1938-ban írt *Haza a magasban* című versében például a trianoni határon átívelő kultúrnemzeti koncepció alapjára helyezkedett, a nemzeti emlékezet és nemzeti kultúra megtartó erejét hirdetve szétszakítottságunkban.) Eszmecseréjük komoly szerepet játszott abban, hogy Illyés 1977–78 fordulóján a *Magyar Nemzetben* két részletben közölte a Válasz Herdernek és Adynak címet viselő híres esszéjét, amely nagy felhábor-

29. GALÁNTAI JÓZSEF: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest, Gondolat, 1964.

30. L. NAGY ZSUZSA: *A párizsi békékonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Budapest, Kossuth, 1965.

31. ILLÉS Gyula: Naplójegyzetek, 1977. Kortárs, 1991/5. 7.

dást váltott ki az önmagát „a Kárpátok géniuszának” neveztető Nicolae Ceaușescu román kommunista diktatúrájában.

A két cikk közül különösképpen a második lehetett húsba vágó a románok számára, mivel abban Illyés keményen szót emelt a megfogalmazása szerint „már-már apartheid sorsban” elő határon túli magyar kisebbségek védelmében, melyek jelentős része az anyaország határainak közelében él, „[...] úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja”. A közvéleményt arra figyelmeztette, hogy a „kisebbséggötörő türelmetlenségek ellénében sok helyt hatástan az a humanizmus is, melyet a szocializmus hirdet”, sürgetve a kisebbségek jogainak nemzetközi garantálását. (Noha Románia is aláírta az 1975-ös ún. helsinki záróokmányt, aminek elvieiben szavatolnia kellett volna a magyar kisebbségek védelmét.) Kikelt az ellen, hogy a határon túli általános iskolákban a magyar diákoknak őseikről „mint barbár betolakodókról, alacsonyabb rendű pusztítókról” kell tanulniuk, de a milliós lélekszámú magyar kisebbségnek sehol sincs anyanyelvű egyeteme, azt a magyar fiatalt pedig, aki diplomát szerez, sok esetben a szülőhelyétől távol, más nyelvterületen helyezik el hivatalban.³² Aggasztotta az utódállamok magyarságának fokozatos demográfiai térveszítése, ám úgy vélte, hogy 1920 óta a „[...] számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrófálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.”³³

A nemzetiségi-nemzeti ügyet a 20. század legnagyobb, legfontosabb kérdésfelvetésének tartotta, amellett érvelve, hogy „világprobléma” a magyar kisebbségeket érő „beolvasztási, népelnyomási, népnyelvpusztítási áramlat”.³⁴ Azzal szemben, hogy a magyar nyelv áldozatául essék e homogenizáló törekvéseknek, többek között úgy próbált fellépni, hogy tevékeny kapcsolatokat ápolt határon túli magyar írótársival, fogadta őket Budán, illetve legendás tihanyi (sajkodi) nyaralójában, amely nyaranta az irodalmi élet egyik központja volt. Hozzá köthető

32. UÖ.: Válasz Herdernek és Adynak II. *Magyar Nemzet*, 1978. január 1. 9.

33. UÖ.: Válasz Herdernek és Adynak I. *Magyar Nemzet*, 1977. december 25. 13.

34. UÖ.: Lehet még nemzedék? *Forrás*, 1979/9. 117–118.

az a metafora, miszerint irodalmunk egy összehangolatlan „öttagú síp”,³⁵ amivel arra utalt, hogy az anyaországi mellett a felvidéki, erdélyi, vajdasági és kárpátaljai irodalom összessége alkotja az egyetemes magyar irodalmat.³⁶

Illyés Gyula írt előszót Janics Kálmán felvidéki orvos és történetíró 1979-ben megjelent, *A hontalanság évei* című igen fontos munkájához³⁷ is, amely a csehszlovák államhatalom 1945–48 közötti magyarellenes politikáját taglalta. Északi szomszédunk kisebbségpolitikájának árnyoldalait rajta kívül más szerzők is láttatták, például Fábry Zoltán szlovákiai magyar író-irodálomkritikus az 1968-ban kiadott, *A vádlott megszólal* című esszéjében.³⁸ A legismertebb alkotás azonban e téma-ban talán az eredetileg geológus Duray Miklós *Kutyaszorító* címmel először 1983-ban, New Yorkban, Püski Sándor emigráns kiadója által közzétett könyve lett. A műben Duray a saját önéletrajzán át mutatta be a csehszlovákiai kisebbségi lét nehézségeit. Ő a néhai Nógrád vármegyéhez tartozó Losoncon született, és a második világháború utáni csehszlovák-magyar lakosságcseré során majdnem Nógrád megyébe telepítették át. Apja egy zsák csemépzett brazil kávéért már meg is vásárolta házukat a határ menti Balassagyarmaton. A család végül mégis csak maradhatott Losoncon, Duray viszont előbb az oktatási rendszeren keresztül, majd fiatal értelmiségiként a munkahelyein szembesült a központi államhatalom asszimilációs kísérleteivel, melyeket a *Kutyaszorító*ban dokumentált. Az 1960-as években a Csemadok, azaz a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének keretein belül kezdett politizálni, mélyen elítélve a „baráti szocialista országok” 1968-as prágai beavatkozását. Ekkor fogalmazódott meg benne az a felismerés,

35 A közgondolkodásba ugyanakkor pontatlannul „ötágú síp” alakban épült be a metafora.

36 ILLYÉS Gyula: Hidas Antal és a többiek. *Kortárs*, 1967/4. 574.

37 JANICS Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után (1945–1948)*. Bern–München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

38 Az eredetileg 1946-ban született kézirat megjelent: FÁBRY Zoltán: *Stószi délelőttök*. Pozsony, Madách, 1968. 371–431.

hogy „[...] az atomizált Közép-Európa védhetetlen. Az egymás ellen szíttott érdekek fáziseltolódásokat idéznek elő mind a történelmi tudatban, mind a történelem napi megvalósulásában, melyek nehezen áthidalható szakadékokkal határolják az egyes, nemzeti államok keretébe fogott különnemű konglomerátumokat. Ennek eredménye, egyebek között, a magyarországi 56 tragédiája és a csehszlovák 68 augusztusa, illetve a »konszolidáció« tíz éve, mely hosszan tartó utóvádharcokra kényszerítette a demokráciát. Az első világháború végétől ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy három közép-európai történelmi nemzet, a lengyelek, csehek és magyarok eljussanak a történelmi tudat és tapasztalatok hasonló szintjére.”³⁹

Duray kapcsolatban állt magyarországi ellenzéki csoportosulásokkal, ezért a *Kutyaszorító* előszavát Csoóri Sándor író-költő, a népi-nemzeti ellenzék vezető egyénisége jegyezte. Ebben a Kádár-rendszer legitimítását kétsége vonva arról értekezett, hogy a kisebbségi jogok csakis demokratikus berendezkedésű országokban biztosíthatók, a diktatórikus felépítésű államszocialista blokkon belül ugyanakkor nem. Ennek három alapvető oka van: 1. versengő többpártrendserek esetében legalább az egyik pártnak fel kell vállalnia a kisebbségek képviseletét, hogy szavazótáborukat megnyerje a hatalomért vívott harcban; 2. a magabíró tulajdonos parasztságot, még ha kisebbségi sorból származott is, védte a magántulajdon szentsége, valamint az azt tiszteletben tartó ország államérdeke, ám mindez megszűnt a magántulajdon felszámolásával/korlátozásával; 3. az egyházak megroppantása komoly csapást jelentett, mivel azok általában a kisebbségek lelk-i-morális-nyelvi támaszai.⁴⁰

A Kádár-rezsim a számára rendkívül kényelmetlen előszóért szilenciumra ítélte Csoórit, de Aczél Györgynek, az MSZMP KB kulturális titkárának sugallatára Hajdú János televíziós újságíró az *Élet és Irodalom*ban a tények nem ismeretével, hovatovább meghamisításával is megvádolta az írót.⁴¹ Hajdú a cikkében leszögezte, hogy Csoóri Sándor

39 DURAY Miklós: *Kutyaszorító (Önéletrajz és beszélgetések önmagammal)*. New York, Püski, 1983. 97–98.

40 Uo. 17.

41 HAJDÚ János: Utószó egy előszóhoz. *Élet és Irodalom*, 1983. szeptember 16. 3.

szándéka, miszerint „megalapozott kisebbségi érdekvédelemként hitesítse Duray Miklós fellépései kísérletét a csehszlovák realitások ellen”, nem volt előzmények nélküli. Ebbén kétségkívül igaza is volt, hiszen a határon túli magyarság helyzete vagy éppen Trianon kérdésköre már korábban a támadott író érdeklődésének homlokterében állt. 1980 januárjában például azt vetette papírra a naplójában, hogy ha „[...] a Trianon óta eltelt idő mérlegét elkészítjük, kiderül, hogy az utódállamok számáján jóval több bűn van, mint amiért mi Trianont kaptuk a nyakunkba”. Legaggasztóbbnak a környező országok beolvasztási törekvéseit tartotta. Úgy vélte, hogy az „[...] asszimiláció egyetlen ellenszere a műveltség. Ez abból is látszik, hogy a többségi népek először a nyelvtől akarják megfosztani a területen élő nemzetiségeket. Így a kétnyelvűség helyett inkább a félnyelvűség állapotába szeretnék taszítani őket.”⁴²

Öt esztendővel később, 1985 nyarán, az ellenzéki értelmiségek monori találkozóján Csoóri *Eltemetetlen gondok a Duna-tájon* címmel tartott előadást. Nagyívű beszédében nemcsak az utódállamok magyar kisebbségekkel szembeni jogfosztó politikáját ostromozta, hanem az arról nem, vagy csak hiányosan tájékoztató honi sajtót is, továbbá a proletár internacionalizmus jegyében a nemzeti ügetet „ravasz, átteles és megbocsáthatatlan” módon elfojtó kádárista stratégiát, amely a szemében igazolását nyújtotta annak, hogy „[...] a kádári konszolidáció is csak politikai természetű, s nem pedig nemzeti konszolidáció lehetett”.⁴³ Csoóri tisztában volt vele, hogy a területi revízió elképzelhetetlen, ezért amellett szállt síkra, hogy a határon túli magyarságot erkölcsi revízióban kell részesíteni. Szorgalmazta, hogy „[...] a világ hatalmi erői s kormányai vizsgáljanak fölül minden olyan nemzetközi megállapodást, amelyből kimaradt a kisebbségek joga. A létünket s fönnmaradásunkat egyedül biztosító közösségi jog alkotmányerejű törvénye. Ennek az erkölcsi revíziónak első számú föltétele, hogy a gyakorlását kinek-kinek önmagán kell elkezdenie.”⁴⁴

42 Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold (1955–1989). Naplójegyzetek, töredékek*. H. n. [Szentendre–Budapest], Erdélyi Szalon – IAT, 2018. 155.

43 Uő.: *Eltemetetlen gondok a Duna-tájon*. Alföld, 1990/3. 13–23.

44 Uő.: Erkölcsi revíziót! *Liget*, 1988/2. 20–24.

A rendszerváltoztatás után

Az 1985-ös monori gyűlés, melyen a népi-nemzeti, valamint az urbánus-emberjogi ellenzék tagjai is részt vettek, a rendszerváltoztatás felé vezető út egyik fontos állomása volt. A kádári diktatúrával szembehelyezkedő két irányzat azonban a közöttük eredendően is meglévő világnezeti, illetve személyi feszültségek miatt a továbbiakban távolodni kezdett egymástól. Ebből kifolyólag utóbbiak képviselői közül már csak néhányan kaptak meghívást az 1987-es lakiteleki találkozóra, ahol Lezsák Sándor költő udvarán, egy kölcsönzői lakodalmas sátorban – egyelőre amilyan szellemi és politikai mozgalomként, mert az akkor törvények nem adtak lehetőséget a pártalapításra – megalakult a Magyar Demokrata Fórum. Az összejövetel szervezésében Csoóri Sándor is szerepet vállalt, bár az eseményen nem volt jelen, mivel akkor éppen a tengerentúlon tartózkodott. Az egy évvel később megrendezett második lakiteleki találkozón viszont már ott volt, ahol elfogadták az MDF alapítólevelét és alapszabályzatát. E zászlóbontást röviddel megelőzően, 1988 júniusában hatalmas tömegdemonstrációra került sor a budapesti Hősök terén, tiltakozásul a hivatalosan településszisztematizálásnak nevezett, valójában kisebbségellenes éssel megindított romániai falurombolások ellen. A térré az erdélyi menekültek nagyobb csoportját Csoóri kísérte be, akit aztán hangos tiszteletnyilvánítással fogadtak a tüntetők. Ezen esemény a rendszerváltoztatás folyamatának mérföldköve volt.

Közéleti tevékenységét Csoóri Sándor a megszálló szovjet csapatok kivonulását és hazánk demokratikus átalakulását követően is folytatta. 1991-ben a Magyarok Világszövetségének elnökévé választották, s ebbéli tisztségében javasolta egy olyan televíziócsatorna létrehozását, amely szavai szerint a részeire szakított „mozaiknemzetet egyben látta-tó nagy eszköz”. Hasonlata szerint ugyanis a világ magyarsága egy mozaik, melynek „minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többeivel együtt teljes”.⁴⁵ Erőfeszítéseit sikeresen koronázta, hiszen 1992-ben útjára

45 Uő.: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In: Uő.: *Szálla alá poklokra*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1997. 90.

indult a Duna Televízió, amely alapítása óta kiemelt feladatának tekinti az egyetemes magyar szellemi és kulturális értékek közvetítését, határainkon innen és túl.⁴⁶ Csoóri egészen 2000-ig állt a Magyarok Világszövetsége élén. Ez idő alatt a szervezetben aktív szerepet játszott Duray Miklós, aki többek között választmányi tag, továbbá a stratégiai bizottság elnöke is volt. Duray emellett 1990-től 1998-ig az Együttélés Politikai Mozgalom nevű szlovákiai magyar párt élén állt. Az Együttélés 1998-ban szövetségre lépett a Magyar Polgári Párttal és a Magyar Keresztenydemokrata Mozgalommal, megalakítva ezzel a Magyar Közösség Pártját, melynek tiszteletbeli elnökévé őt választották. A pártegyesülés egybevágott a geológus és író korábbi elképzéléivel, akinek a rendszerváltoztatás óta az volt a véleménye, hogy „[...] a Felvidéken egy magyar pártnak kell léteznie. Mindaddig ugyanis, amíg az ott élő magyarság közigazgatásilag nem egy területi autonómiának a része, nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy többpárti rendszerbe szerveződjön.”⁴⁷ 2002-ben elhangzott szavai napjainkra igen időszerűvé váltak, amikor is a 2020-as szlovákiai országgyűlési választásokon egyetlen magyar párt sem jutott be a pozsonyi parlamentbe.

Duray Miklóst kisebbségi politikusként élénken foglalkoztatták a szlovákiai magyarság megmaradásának kérdései. Úgy vélte, hogy ahhoz, hogy a kisebbségi közösségek a többségi társadalomba való „partneri beilleszkedési lehetősége” megvalósulhasson, három feltételenek szükséges teljesülnie: 1. olyan jogi és gazdasági környezet kialakítása, mely a szülőföldjükön segíti boldogulni a határon túli magyarat; 2. mindenütt létre kell hozni az elszakított magyarság művelődési műhelyeit és felsőoktatási intézményeit; 3. megszüntetni, de legalábbis mérsékelní a határon túli magyarok magyarországi jogi „idegenséget”.⁴⁸ Utóbbi 2010-ben, a kettős állampolgárságról szóló törvény elfogadásával realitássá vált. Trianon meghaladása a felvidéki politikus sze-

46 DURAY Miklós: A modern nemzetpolitika szemben áll a kommunista hagyományokkal. In: Uő.: *Hazától a nemzetig*. Somorja, Méry Ratio, 2004. 591.

47 Uő.: Az egészet látva értük a részleteket. In: Uo. 485.

rint a kisebbségek helyzetteremtő politizálása, illetőleg egy új nemzeteszme megfogalmazása révén lehetséges, melynek alapját a magyarság kulturális egyetemesége adja. Ha mindenki teljesülne, úgy megnyílhatna az út „a különböző politikai közegekben élő nemzetrészek föderalisztikus egymásba kapcsolódása” irányába. Ugyanakkor ennek a nemzettszerkezetnek előfeltétele, hogy Magyarország „[...] védő-hatalmi státust szerezzen a szomszédos államokban élő magyar közösségek fölött”.⁴⁹

Durayn és Csoórin kívül a Magyarok Világszövetségében vállalt posztot Sütő András író-drámaíró is, aki 1992 és 1996 között a szervezet tiszteletbeli elnöke volt. A romániai magyar alkotó művei már a rendszerváltoztatás előtt komoly elismertségnek örvendtek hazánkban: a kritikusok az 1970-ben kiadták, *Anyám könnyű álmot Igér* című önéletrajzi ihletésű könyvét⁵⁰ a határon túli széppróza egyik remekműveként üdvözölték, az *Advent a Hargitán* címet viselő drámájának⁵¹ ősbemutatójára pedig 1986 januárjában a csordultig telt Nemzeti Színházban került sor. Utóbbi esetében a megkülönböztetett figyelem nemcsak a darabnak szolt, hanem a magyar közönség tüntetése is volt amiatt, hogy 1985. október-novemberében Budapesten rendezték még az Európai Kulturális Fórumot, ahol a románok felléptek az ellen, hogy az értekezlet végén egy olyan záródokumentumot írjanak alá, amely szavatolni kívánta volna a nemzeti kisebbségek kulturális jogait.

Az 1990-es marosvásárhelyi magyarellenés pogromban a bal szeme világát elveszítő Sütő a 20. századot „sorompós századnak” nevezte, miután gyermekként beléivódott az 1940-es második bécsi döntés után Észak- és Dél-Erdélyt elválasztó határsorompók emléke.⁵² Felnőtt fejjel az erdélyi magyarság autonómiájának egyik fő szószólójává vált, a szülöföldön maradást és kitartást hangsúlyozva: „Maradunk, ahol eddig

48 Uő.: Trianonban kezdődött Közép-Európa új történelmi időszámítása. In: Uo. 255.

49 SÜTŐ András: *Anyám könnyű álmot Igér*. Bukarest, Kriterion, 1970.

50 Uő.: Advent a Hargitán (színjáték két részben). *Tisztáj*, 1985/12. 3–31.

51 Uő.: Sorompós századunk. *Hitel*, 2007/6. 31–35.

voltunk, és leszünk, ahol vagyunk – ezerszáz éves szülőföldünkön.”⁵² Számos megnyilatkozásában amellett történt lándzsát, hogy az erdélyi magyarság fennmaradásának szempontjából kulcsértékű a magyar tan-nyelvű oktatás biztosítása, annak részeként Romániában működő önál-ló magyar egyetemmel.⁵³ Két okból érezte mindezt elengedhetetlennek. Először is azért, mert a kisebbségi kultúra alapját a nyelv képezte, így ő az anyanyelvre a közösség túlélésének egyik zálogaként tekintett. Nem véletlen, hogy több művében is érintette a(z anya)nyelv kérdését, arra a megállapításra jutva, hogy: „Nyelvéről kiesve: létenek céljából is ki-esik az ember.”⁵⁴ Másodsorban pedig a kisebbségi társadalmakban fon-tos szerepet betöltő értelmiségi rétegek utánpótłása okán is lényegesnek ítélté a magyar tannyelvű oktatás meglétét. Különösképpen azért, mert egyfajta hivatásszerepet tulajdonított az értelmiségnek. Ahogyan a *Csillag a máglyán* című drámájában – Máté evangéliumát idézve – fogal-mazott: „Gyertyát nem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsék, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék, és fényt vesse mindenkorra, kik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejt-hető el a hegyen épített város.”⁵⁵

A különböző Trianon-recepciókat bemutató összefoglalásunk vé-gére egy olyan történész gondolatainak áttekintését hagyuk, akinek – noha magyar származású volt – munkássága Magyarországon széles-sebb körű ismertségre csak a rendszerváltoztatást követően tett szert. Ő az önmagát következetesen „reakciósnak”, a letűnő polgári kor kép-viselőjének tartó Lukács János, ismertebb nevén John Lukacs.

Lukacs még a kommunista hatalomátvétel előtt, 1946-ban hagyta el hazánkat, viszont az Amerikai Egyesült Államokban új otthonra

52 Uő.: Maradunk, ahol voltunk, és leszünk, ahol vagyunk. *Hitel*, 1991/23. 2.

53 MIKSA Lajos: „A romániai magyar oktatás követelményeit a román államnak kell megoldania”. Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással. *Köznevelés*, 1992/26. 3–5.

54 SÜTŐ András: *Engedétek hozzám jönni a szavakat. Jegyzetek hómezőn és porban*. Bukarest, Kriterion, 1977. 163.

55 Uő.: Csillag a máglyán (Dráma, III. felvonás). *Igaz Szó*, 1975/7. 42.

lelke is foglalkoztatták őt történelmünk kérdései, melyekről számos írá-sa született. Úgy vélte, hogy Trianon „[...] igazságtalan; rossz, de Nagy-Magyarországot megtartani lehetetlen volt”⁵⁶ Meglátását arra alapozta, hogy a népesedési viszonyok tekintetében a magyarság a történelmi Magyarországon már a reformkorban sem alkotott többséget. S noha a dualizmus idején különböző magyarosító törekvések hatására a ma-gyar anyanyelvűek száma növekedett, a nemzetiségi lakosság aránya még úgy is jelentős volt. A nemzetiségek, illetve azok elitcsoportjai pedig anyánemzeteikhez akartak csatlakozni, bármit is kínált fel nekik a ha-talom. Úgy vélte, hogy ha az általa „magyar katasztrófának” nevezett első világháború „[...] előtt (és alatt) a magyarok és hatóságaik a nem magyar lakossággal jobban bántak volna, 1918-ban a nemzetiségek leg-nagyobb része, szószólóikkal együtt, akkor is kívánta, követelte volna a Magyarországtól való elszakadásukat”⁵⁷.

Súlyosbított ezen, hogy a világéget közvetlenül követő összeomlás idején az a megítélése szerint „szélsőliberális”⁵⁸ gróf Károlyi Mihály ala-kíthatott kormányt, akinek kabinetjében „felületes, illuszórikus” embe-rek is helyet kaptak. Károlyi nem ismerte fel, hogy a pacifista-wilsonista külpolitikai irányvonal tévűt, s azzal, hogy (kezdetben) nem támogatta a fegyveres honvédelmet, az őszirózsás forradalom idején megindult „[...] Magyarország végkiárusítása, szétdarabolása”. A gróf lemondása után Kun Béla vezetésével hatalomra jutott kommunisták „kicsiny, ám annál hangosabb csoportja” által irányított proletárdiktatúra pedig csak rontott a helyzeten. Ilyen előzmények után került sor a békediiktatum aláírására, melyről a történész ekképpen vélekedett: „Hasonló csonkításra, talán Lengyelország második felosztásának kivételével, nem akad

56 MARTON Éva: Válaszol John Lukacs történész. *HVG*, 2015. június 20. 28–29.

57 LUKACS, John: A magyar katasztrófa: az első világháború. In: *Az első világháború és következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 37–41.

58 SZILVAY Gergely: John Lukacs: Egy igazi katolikus nem lehet nacionalista. *Magyar Kurír online*, 2013. május 27. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/john-lukacs-egy-igazi-katolikus-nem-lehet-nationalista> (letöltve: 2022. április 12. 10:17)

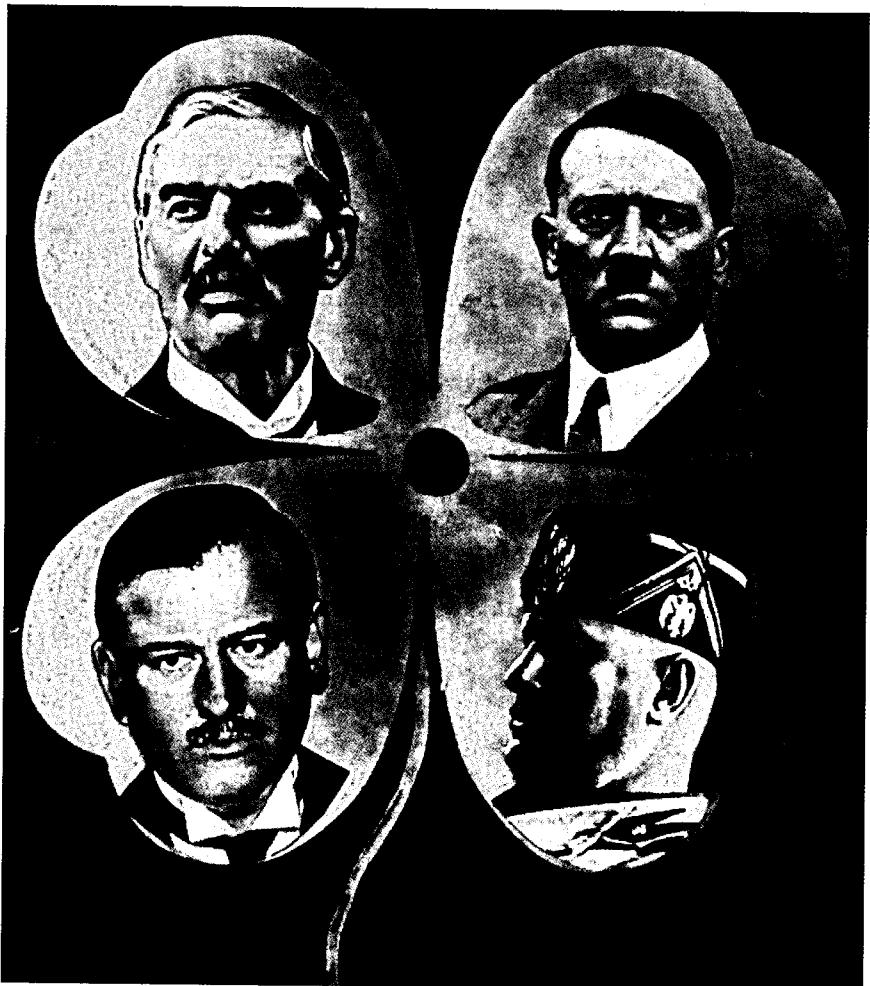
példa Európa történetében.”⁵⁹ John Lukacs szerint a soknemzetiségű, történelmi magyar állam sorsa a kétközpontú Ausztria–Magyarország lététől függött, s amikor „[...] a nyugati nagyhatalmak a háború vége felé beleegyeztek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásába, ezzel Nagy-Magyarország fölött is meghúzták a lélekharangot”.⁶⁰

Írásunk összegzéseként elmondhatjuk, hogy minden nemzet történelmében vannak olyan események, melyeknek árnyéka igen hosszú. Kiemelt fordulópontok, amelyeket a franciak azzal a jelzővel illettek, hogy „passé qui ne passe pas”, azaz „az el nem múló múlt”.⁶¹ Nekünk, magyaroknak ilyen Trianon. Noha a fentebb idézett szerzők alapvetően arra a megállapításra jutottak, hogy a régi Magyarország több okból sem maradhatott fenn, bizonyítását nyújtották annak, hogy az elmúlt száz esztendőben is léteztek pozitív programjavaslatok a békediktátum okozta tragédia gyógyítására, és voltak olyan személyek, akik felelősséget vállaltak nemcsak a határainkon inneni, de az azokon túlra szakított magyarságért is. Szavaik, írásaik és tetteik fogódzókat jelenthetnek számunkra a trianoni trauma meghaladásáról szóló gondolkodásban. Nemzeti múltunk egy fejezetét lezárrva, a sikeres jövő lehetőségét megalapozva.

⁵⁹ LUKACS, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, Európa, 2014. 272–274.

⁶⁰ Uő.: Hozzászólások a legújabb kori magyar történelemhez. In: Uő.: *Fél évszázad magyar írásai*. Budapest, Európa, 2015. 211.

⁶¹ CONAN, Éric – Rousso, Henry: *Vichy, un passé qui ne passe pas*. Paris, Fayard, 1994.

Montázs az 1938-as müncheni egyezmény aláíróiról
(Tolnai Világlapja, 1938. október 5. 1. oldal)

Olaszország és a magyar revíziós politika (1920–1939)

Az első világháború 1914 nyarán történt kirobbanásakor az Olasz Királyság a kontinens egyik legfiatalabb államának számított, hiszen az ún. *Risorgimento*, azaz az egységes Itália meghozatala érdekében vívott küzdelem csak 1870-ben zárult le, amikor II. Viktor Emánuel olasz király csapatai bekebeleztek a Pápai Államot és annak részeként Rómát.¹ Az ország ezt követően ha lassan is, de elindult a modern gazdasági fejlődés útján, ami megteremtette az esélyt annak, hogy Olaszország a kontinens egyik nagyhatalmává emelkedhessen: 1914-re az egy főre jutó nemzeti jövedelem kétharmadával volt magasabb, mint 1861-ben, a királyság kikiáltásának évében.²

Az egységes Olaszország létrejötte után az olasz imperializmus természetes terjeszkedési övezete a Mediterráneum lett, melyre a római külpolitika tágabb összefüggésben, a Földközi-tenger medencéjének északi hátországával egyetemben tekintett. Amikor Olaszország 1882-ben csatlakozott Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia kettős szövetségéhez, hármasá bővítve azt, időlegesen feladta az Ausztria–Magyarországhoz tartozó Dél-Tirol, Trieszt és Dalmácia megszerzésére irányuló törekvéseit, viszont a földközi-tengeri, valamint afrikai ambícióról nem mondott le.³ Ez szövetségkötés nem gátolta meg az olaszokat

¹ Az olasz egysékgüldelmeket tárgyaló újabb szakirodalomból ld. RYALL, Lucy: *Risorgimento. The History of Italy from Napoleon to Nation State*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009; 150 éves az olasz egység. Szerk. MOLNÁR Anna – ANDREI-DES Gábor. Budapest, Brozsek, 2011.

² PETE László: *Itáliai Olaszországig. A Risorgimento és az olasz egyesítés*. Budapest, Gondolat, 2018. 237.

³ ROMSICS Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. *Valóság*, 1993/6. 61. (a továbbiakban: ROMSICS, 1993)

abban, hogy a mediterráneumi *status quo* fenntartása érdekében előbb Nagy-Britanniával állapodjanak meg 1887-ben, majd 1902-ben a titokban aláírt Barrère-Prinetti-paktumban Franciaországot a semlegessé-gükől biztosításak francia támadás esetén egy esetleges francia-német háborúban.⁴ Hét esztendővel később pedig a Torino melletti Racconigi városában olasz-orosz egyezmény született arról, hogy Róma szabad kezet kap Tripoliban, amelyért cserébe a támogatásáról biztosítja Szentpétervárt a stratégiai jelentőségű Boszporusz és Dardanellák kérdésében.⁵ Mindezek fényében találónan állapította meg a Német Császárság követeként 1893 és 1897 között az olasz fővárosban szolgáló Bernhard von Bülow, hogy Olaszország a hármas szövetségre amolyan „nyitott házasságként” tekintett, amelyben nem volt tilos a szövetségen kívüli vagy azzal szemben álló országokkal történő „valcerezés”.⁶

Az 1882-ben megkötött háromhatalmi megállapodás rögzítette, hogy „a másik két magas szerződő fél köteles szövetségesével szemben jóindulatú semlegességet vállalni” abban az esetben, ha a szerződő felek bármelyike hadat üzenne egy hármatik államnak.⁷ Róma a „jóindulatú semlegességhez” tartotta is magát, miután 1914. július 28-án az Osztrák-Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának, kirobbantva ezzel az első világégést. A dualista állam déli tartományaira szemet vető Olaszország a központi hatalmak és az antant képviselőivel is egyeztetéseket folytatott a hadba lépésről. Ausztria-Magyarország csupán kényeszerből, német nyomásra ült tárgyalóasztalhoz, és 1915. április közepéig minden össze arra tett ígéretet, hogy a háború befejeztével területeket ad át a Salurni-szorosig, azaz a dél-tiroli olasz-német nyelvhatárig, továbbá

4 Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 1994. 193–212.

5 ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Budapest, Osiris, 2003. 200. (a továbbiakban: ORMOS-MAJOROS, 2003)

6 HORVÁTH Jenő: Fordulat az olasz-német kapcsolatok történetében, 1914–1916. In: *Tanulmányok a 70 éves Németh István tiszteletére*. Szerk. Kiss László. Eger, Liceum, 2015. 106.

7 SZABÓ László: Olaszország 1915. évi hadba lépésének előzményei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1976/4. 653.

kilátásba helyezte a határ eltolását az Isonzó folyó vonaláig. A „háború végével” megkötés ugyanakkor kevésnek bizonyult az olaszok bizalmának elnyeréséhez, akik 1915. április 26-án a londoni titkos szerződésben az antant oldalán kötelezték el magukat, s május 23-án hadat üzentek a Monarchiának.⁸

A világháború – mint minden hadviselő féltől – Olaszországtól is súlyos anyagi, valamint emberáldozatot követelt. S bár 1918 őszén az olaszok győztesen kerültek ki a konfliktusból, az 1919 januárjában összeült Párizs környéki békekonferencia mégis a remétnél jóval csekélyebb területi gyarapodást ítélt meg Rómának, hiszen azok ütköztek a nagyobb fajsúlyal bíró, ténylegesen döntő nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Amerikai Egyesült Államok) szándékaival. Az olaszok ezért a háborút követő rendezést saját szempontjukból a „vittoria mutilata”, azaz „megcsonkított győzelem” jelzővel illették.⁹

Magyarország, hogy diplomáciai elszigeteltsége ellenére a békekongresszuson támogatót keressen, igyekezett partneri kapcsolatokat építeni az olaszokkal, akiknek szemében hazánk a dunai régióban elfoglalt központi geopolitikai helyzetének köszönhetően fontossá vált. Ezt jelzi például, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja alatt az antant gazdasági blokádja dacára is számos jelentős olasz cégt kötött szerződést a Forradalmi Kormányzótanáccsal, és szállított az országba iparcikket, élelmiszeret, esetleg utóbbi közé rejte fegyvert is.¹⁰ Jórészt függetlenül a különféle magyar–olasz együttműködésektől, az olasz delegátusok a békétárgyalások során többnyire jóindulattal viseltettek a magyar határok kérdésében, és a lehetőségeikhez mérten megpróbálták az etnikailag igazságos(abb) határvonalak meghúzását

8 Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békészerződés előkészítéséről, 1919–1920. Szerk. JUHÁSZ Balázs. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 14–19.

9 E kérdéskörről bővebben ld. JUHÁSZ Balázs: Az első világháború emlékezete Olaszországban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/3. 715–724.

10 L. NAGY Zsuzsa: Itália és Magyarország a párizsi békékonferencia idején, 1919. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 84–89.

elérni.¹¹ Francesco Nitti olasz miniszterelnök például a Kormányfők Tanácsának 1920. március 3-án, Londonban megrendezett értekezletén amellett tört lándzsát, hogy: „Jelenleg a magyarok hatalmas tömegei élnek saját hazájukon kívül, és a Tanácsnak nem szabad elfelejtenie, hogy még a legyőzött nemzeteknek is joguk van igazságos bánásmódhoz. [...] Magyarország nemzeti egységet alkot, amely több mint ezer éve jött létre Európában, és az elismeréshez való jogát nem lehet teljes mértékig figyelmen kívül hagyni. Véleményem szerint tehát a magyarok könyörgését meg kell hallgatni, még ha jelentős ellenérzésekkel is táplálunk velük szemben a háborúban betöltött szerepük okán.”¹² Nitti emellett a röviddel a világháború után magyarul is megjelent *Nincs béke Európában* címet viselő könyvében így fogalmazott: „A számok, amelyeket Magyarország előterjesztett, semmi kétséget sem hagytak, Magyarország szétdarabolásáról van szó, és Magyarország három és fél milliónyi magyar és német nemzetiségű lakosságának feláldozásáról jóval tudatlanabb és inferiórabb népek kedvéért.” Erre a felismerésre azután jutott, hogy gróf Apponyi Albertnek a békekongresszuson 1920. január 16-án elmondott beszéde – melyben a magyar békedelegáció vezetője történeti, földrajzi és gazdasági tényekre hivatkozva érvelt a történelmi magyar állam egyben tartása védelmében – meggyőzte őt erről.¹³

A kontinentális középhatalomnak számító Olaszország a fentiek fényében sem volt képes érdemben befolyásolni az új magyar határok kijelölését, amelynek nyomán az 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon-palotában aláírt békékötatum egyetlen tollvonással megfosztotta a régi Magyarországot területének és lakosságának mintegy kétharmadától, miközben 3,2 millió magyart kényszerített az utódállamokban kisebbségi sorba.

Geopolitikai szempontból Róma számára az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása igen kedvező volt, hiszen az által egy olyan államhatalom túnt el a térképről, amely 1914 előtt a 676 ezer négyzetkiló-

11 ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 155–205.

12 ROMSICS Ignác: *A trianoni békészerződés*. Budapest, Osiris, 2007. 179–181.

13 NITTI, Francesco: *Nincs béke Európában*. Budapest, Pallas, 1923. 130–131.

méter kiterjedésű területével a cári Oroszország után a második legnagyobb európai országnak számított, lakossága pedig megközelítette az 51,4 millió főt.¹⁴ A két központú birodalom megszűnése azonban nem jelentette magától értetődően azt, hogy Olaszország megszerezheti a Duna-medence feletti hegemoniát, mivel 1918. december 1-jén létrejött a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia), amely Ausztria-Magyarország azon régi délszláv vidékeit is magában foglalta, melyek az olasz expanziós célkitűzések között szerepeltek. Az Olaszország és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság között területi kérdésekben fennálló feszültséget ideiglenesen az 1920. november 12-én aláírt rapallói egyezmény rendezte, melyben Istrria nagyobb részéért cserébe a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság lemondott Triesztről, Záráról, valamint néhány sziget kivételével egész Dalmáciáról, továbbá hozzájárult Fiume szabad állammá nyilvánításához, amielyet 1919 óta Carnarói Olasz Kormányzóság néven a szabadcsapataival megszállás alatt tartott Gabriele d'Annunzio olasz költő és forradalmár.¹⁵ E megállapodásnak kimondottan hazánkkal kapcsolatos vonatkozása volt, hogy a szerződő felek kötelezték egymást az Ausztriával és Magyarországgal aláírt békészerződések betartatására, illetőleg a Habsburg-ház restaurációs törekvéseivel szembeni fellépésre.¹⁶

Az 1920-as évek elején – látni Magyarország elszigeteltségét és a kisantant körvonalazódását – az olasz diplomácia délszláv irányultságú volt. Ebben az időben a Magyarországtól történő olasz elfordulás tetten érhető volt abban is, hogy 1921 nyarán rajtuk múlott hazánk népszövetségi felvételének elnapolása. Brit külügyi jelentések szerint ugyanis a római diplomaták úgy ítélték meg, hogy a felvétel Magyarország őrvidéki magatartása miatt „botránnyos lenne”, s veszélyeztetné a régió stabilitását. Az olaszok kezdetben nem támogatták a nyugat-magyarországi konfliktus kompromisszumos megoldását sem. Párizsban és London-

14 ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Budapest, Osiris/2000, 1998. 336.

15 ORMOS Mária: *Mussolini*. Budapest, Kossuth, 2019. 129–136.

16 ÁDÁM Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle*, 1977/3–4.

482.

ban a területek Ausztriának való átadása álláspontját képviselték, míg Bécsben és Budapesten a megegyezésre biztatták az érdekeltek feleket. Végül presztízsokokból – hogy a megállapodás ne az akaratuk ellenében, főképpen pedig ne Csehszlovákia közvetítésével jöjjön létre – vállalták el a közreműködést a határhiba kezelésében, aminek nyomán az 1921. október 11–13-án megrendezett velencei konferencián döntés született arról, hogy Sopron, valamint a várost övező nyolc falu hovatartozásáról népszavazás határozzon.¹⁷ Mint ismeretes, az 1921. december 14. és 16. között lezajló voksolás után a régió Magyarország része maradt, Sopron pedig a következő esztendőben az Országgyűléstől megkapta a Civitas Fidelissima, azaz a Leghűségebb Város kitüntető címet.

Olaszország dunai politikája kezdetben Benito Mussolini 1922-es hatalomra jutása után is érvényben maradt. A fasiszta politikus már 1922 végén jelezte gróf Bethlen István magyar miniszterelnök felé, hogy Róma – miután abban közvetlenül is érdekkelt – ragaszkodik a magyar első világháborús jóvátételi kifizetések további folyósításához, függetlenül az ország nehéz pénzügyi és gazdasági helyzetétől. A Duce nem mutatott különösebb jóindulatot irányunkban 1923–1924 folyamán a népszövetségi kölcsön megszerzése ügyében sem. Az olasz diplomácia kisantant-orientációja pedig – Fiume 1923-ban bekövetkező annektálása ellenére is – éppen regnálása első éveire érte el a tetőpontját: 1924-ben Olaszország előbb a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal, majd Csehszlovákiával írt alá kölcsönös barátsági és együttműködési szerződéseket. Célja ezzel a kisantant államokat érő francia külügyi befolyás ellensúlyozása volt.¹⁸

A délszláv–olasz kapcsolatokban ezután viszont vágányátállítás következett be. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ugyanis a szomszédjaival területi problémák miatt terhelt volt a viszonya. Magyarországgal az 1920-ban elcsatolt országrészek miatt, Romániával a Báñát megosztottsága ügyében, Bulgáriával Macedonia kérdésében, Olaszországgal pedig Fiume, az Adria, illetőleg a Balkán-félsziget felet-

¹⁷ ROMSICS, 1993, 76–77.

¹⁸ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 223–256.

ti befolyás képezte az összeütközés lehetőségének alapját.¹⁹ 1926 nyarán Belgrád barátsági és együttműködési szerződést kötött Athénnal, amit Rómában – érthető okokból – olaszellenes lépések tekintettek. Az olaszok válaszul 1926 novemberében Albániával írtak alá barátsági és biztonsági megállapodást. E tény kiváltotta hazánk déli szomszédjának rosszallását, hiszen Albániában 1925 elején Ahmed Zogu hathatós jugoszláv támogatással került hatalomra, s emiatt nem néztek jó szemmel a közeledését Olaszország irányába.²⁰ Az olasz biztonsági övezet részévé vált Albániában Zogu 1928-ban királyá kiáltotta ki magát, s amikor tíz évvel később Tiranában feleségül vette a magyar Apponyi Géraldine grófnőt, a vőlegény tanúja gróf Galeazzo Ciano, Mussolini külügyminisztere és veje volt.²¹

Benito Mussolini 1926 végére tehát szakított azzal a külügyi vonalvezetéssel, amely a balkáni olasz hegemonia megteremtését a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság római befolyás alá vonásától remélte, és visszatért ahhoz a jugoszlávellenes irányvonalhoz, melynek az alapját a már 1918-ban körvonalazódó ún. Badoglio-terv jelentette. Ezen elképzélés Pietro Badoglio tábornokról kapta a nevét, és a délszláv állam bekerítését, belső ellenállását, valamint belülről történő bomlásztását célozta.²² A Duce 1926 őszétől kezdett konkrét lépéseket tenni a Badoglio-terv kivitelezésére, s onnantól kezdve fokozatosan törekedett arra, hogy hazánkat valamiképpen bevonja a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság szétbomlásztására irányuló törekvéseihez. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az utódállamok közül a magyaroknak a déli szomszédjukkal szemben volt a legkevesebb területi követelésük: összességében a Muravidék, a Muraköz és a Dunától keletre meghúzott határvonallal voltak elégédetlenek, miközben a horvát és szlavón terü-

¹⁹ JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988. 99. (a továbbiakban: JUHÁSZ, 1988)

²⁰ PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 460–464.

²¹ Ciano gróf tanú lesz az albán király esküvőjén. *Budapesti Hírlap*, 1938. április 5. 9.

²² HAMERLI Petra: *Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai (1927–1934)*. Budapest, Fakultás, 2018. 36. (a továbbiakban: HAMERLI, 2018)

letek elcsatolását tulajdonképpen valamennyi kormányunk elfogadta, Károlyi Mihálytól Bárdossy Lászlóig.²³ A jugoszlávokhoz való viszonyulásunkat jól szemléltették gróf Teleki Pál 1919-es mondatai, aki a szegeedi ellenforradalmi kormány külügyminisztereként kifejtette Louis de Fontenay francia követnek, hogy a kabinet a szerbekkel mindenképpen szorosabbra kívánja fűzni a kapcsolatait, mivel egyszerűen velük szemben a közvélemény semmilyen haragot nem táplál, másrészt pedig Magyarország rájuk lesz szorulva gazdaságilag az összeomlás után. A románokat illetően azonban a magyarság hosszabb ideig semmilyen megalázatást nem hajlandó eltérni, már csak Teleki személyes világháborús fronttapsztalatai szerint sem. Ő ugyanis akként értékelte, hogy egy százas fokú skálán harciasság, katonai szellem és becsület dolgában a szerbek 95 pontot kapnának, az olaszok 25-öt, a románok pedig 15-öt.²⁴

A magyar-jugoszláv jó kapcsolatok fontosságát igyekezett hangsúlyozni Horthy Miklós, Magyarország kormányzója is 1926. augusztus 30-án, Mohácson, a gyászos emlékezetű mohácsi csata 400. évfordulóján elmondott beszédében. Az államfő Hüsrev Gerede budapesti török követ jelenlétében megelégedettségének adott hangot, amiért az egykoron ellenségnak tekintett török népből végül „jóbarát lett”, majd a szerbekre tévre így fogalmazott: „Attól a jóbaráttól viszont, akitől oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb sajnos mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.”²⁵

A kormányzó beszédével jugoszláv újságírók és politikusok is foglalkoztak. Ők közel sem egységesen értelmezték annak mondanivalóját. Egyesek üdvözölték, hogy Horthy békülékeny hangot ütött meg, mások viszont inkább arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az expozió mögött valójában a magyar külpolitika kisantant felbomlasztani

kívánó szándéka áll.²⁶ Az olasz kormánykörök kiemelt figyelemmel kísérték a mohácsi beszéd jugoszláv fogadtatását, és egy külügyminiszteriumi jelentéstevő úgy vélte: „Az ideig Magyarország Olaszországra támaszkodott külpolitikájában, azonban a nemrégiben elhangzott beszéd azt jelenti, hogy Magyarország mostantól önálló külpolitikai lépéseket kíván tenni.” Mussolini figyelmét is felkeltették Horthy szavai, aki a beszéd nyilvánosságra kerülése után rögvest a budapesti olasz követségtől informálódott, ahonnan azt a választ kapta, hogy megemlékező felszólalásában Horthy a Magyarország és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság közötti kapcsolatok szorosabbá fűzését hangsúlyozta. Másik szálról ugyanakkor egy olyan távirat is befutott Rómába, amely szerint a Mussolini nagyrabecsülését élvező és minden megfontoltan politizáló Bethlen István sohasem mondana le a trianoni határok revízójáról.²⁷

A Badoglio-tervezet visszatérő Mussolini el akarta kerülni a magyar-jugoszláv közeledést. Ennek érdekében fogódzókat keresett, melyivel Magyarországot maga mellé állíthatja. Az olasz fél előbb a kulturális együttműködés és a kultúrdiplomácia erősítésére helyezte a hangsúlyt, majd politikai tárgyalások is indultak, melyek megkoronázásaként Mussolini meghívására Bethlen István az olasz fővárosba utazott, ahol 1927. április 5-én olasz-magyar barátsági szerződést írt alá. Hazánk ekkorra már túl volt azon, hogy a Népszövetség 1926-ban enyhített az ország gazdasági ellenőrzésén, a nagyhatalmak pedig egy évvel később feloldották az 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletet is. Innentől fogva a Párizs környéki békékkal szintén elégedetlen olaszok lettek Magyarország első számú külpolitikai partnerei, élükön Benito Mussolinivel, aki az 1930-as évek elejéig a határrevízióval egybekötött európai újrarendezésért vívott harc vezéralakja volt. A magyar miniszterelnök pedig egy nagyhatalom támogatását elnyerve elérkezettnek érezte az időt arra, hogy az erőgyűjtés korszakát lezárja, és egy tevéke-

23 A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941. Szerk. HORNYÁK Árpád. Pécs–Budapest, Kronosz – MTA BTK TTI, 2016. 25.

24 ABLONCZY Balázs: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 145.

25 A kormányzó beszéde. Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 4.

26 Vizi László Tamás: „Hiszem és remélem, hogy... hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények, 2013/4. 18–21.

27 HAMERLI, 2018, 40–41.

nyebb szakaszt nyisson meg a magyar külügyekben. Innentől nyíltan vállalta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a békerevíziót.²⁸

Bő két hónappal az olasz–magyar barátsági kontraktus megkötése után, 1927. június 21-én az egyik legolvasottabb brit napilapban, a *Daily Mail*ben a lap tulajdonosa, Lord Rothermere brit sajtómágnás (polgári nevén Harold Sidney Harmsworth) *Hungary's Place in the Sun. Safety for Central Europe* (Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának) címmel közölt vezércikket. Az arisztokrata ebben abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy „ézszerű határkiigazítások” keretében orvosolni kellene a „nyilvánvaló tévedéseket és igazságtalan-ságokat tartalmazó” trianoni békeszerződést, valamint azokat a hibás határokat, melyeket a Párizs környéki békékben húztak meg a döntés-hozók, s amelyekkel „egy eljövendő háború magvát” hintették el. Lord Rothermere baljóslatúan arra figyelmeztette az olvasót, hogy: „Egy szálig ki kellene tépnünk a trianoni békeszerződés század füvet és holt rönkjét, mielőtt egy véletlen szikra lángra lobbantja őket. Ha a tűzvész kitör, már késő lesz.”²⁹ A Magyarországon igen komoly visszhangot kiváltó írás megszületése előtt a brit médiáknál Mussolininál járt Rómában, s nem kizárt, hogy a Duce győzte meg őt arról, hogy a saját lapjában publikáljon e kérdésről.³⁰ Mindenesetre az olasz kormányfő és a *Daily Mail* közti együttműködés a későbbiekbén is fennmaradt, hiszen Mussolini 1928 márciusában interjút adott az újságnak, melyben így fogalmazott: „A magyarok lovagias nemzet, és mi, olaszok nagyra becsüljük őket. A háborúban ellenünk harcoltak, azonban ez nem akadályozhat meg bennünket kiváló tulajdonságaik elismerésében és nagyrabecsülésében. Most Magyarország és Olaszország között őszinte barátság uralkodik. Nem áll Európa békéjének érdekében, hogy ilyen nemzetet nyilvánvaló igazságtalanság fenntartásával keserítsenek el. A szerződések szentsé-

gét fenn kell tartani, de ez az elv nem akadályozhatja meg a szerződés egyes részleteinek módosítását, ha azt álapos megfontolás kívánatosnak mutatja. Egy szerződés nem sírbolt. A világtörténelem sohasem ismert örökké tartó szerződéseket.”³¹ Az olasz politikai vezető kijelentése arról, hogy „egy szerződés nem sírbolt”, rövid idő alatt szállóiégévé vált a megcsonkított Magyarországon, de az egész interjú igen pozitív fogadtatást nyert hazánkban. Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter például néhány nappal később lelkendezve írta a *Pesti Napló* nevű konzervatív liberális napilapban: „A magyar nemzet ezeket a szavakat belevési emlékezetének márványtáblájába. A nagy katasztrófa után a tizedik húsvét végre meghozza nekünk a feltámadás szózatát.”³²

Mussolini magyarországi népszerűségét tovább növelte a római szenátusban 1928. június 5-én tett felszólalásá, amelyben ismételten elkötelezte magát a magyar határok felülvizsgálata mellett. Megfogalmazása szerint: „Magyarország számíthat Olaszország barátságára. El kell ismerni, hogy a trianoni szerződés területi rendelkezései túlságo-san elevenbe vágtak. Ehhez hozzá lehet fűzni azt, hogy Magyarország a Duna medencéjében ezer esztendeje igen fontos történelmi missziót töltött be. A magyar nemzet, amely lángoló hazafisággal van eltelve, és amely tudatában van békébeli hatalmas munkaerejének, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános méltányosság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is kívánatos, hogy a magyar nemzetnek ez a jobb sorsa bekövetkezzék.”³³

Olaszország azonban nemcsak a propaganda szintjén támogatta a magyar revíziós célokat, hanem fegyverszállítással is. Az 1927-es római szerződés aláírásának másnapján ugyanis Bethlen és Mussolini megállapodtak abban, hogy az aktív külpolitika egyik előfeltétele a magyar haderő (újra)felfegyverzése. Ennek részeként az olasz fél ígéretet tett arra, hogy az első világháboróból náluk maradt jelentősebb oszt-

28 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 237.

29 ROTHERMERE LORD: Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának (1927. június 21.) In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2008. 458–463.

30 HAMERLI, 2018, 77.

31 A nemzetközi szerződések szentsége nem lehet akadálya a magyar revíziónek – mondta Mussolini Rothermere-nek. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 28. 1–2.

32 GRÓF KLEBELSBERG Kunó: Trianon nem sírbolt! *Pesti Napló*, 1928. április 8. 3–4.

33 Mussolini békerevíziós beszéde mindenütt mély hatást keltett. *Magyarság*, 1928. június 7. 3.

rák-magyar fegyverkészletet titokban hazánk rendelkezésére bocsátja. A két ország közti fegyverüzletet bizalmasan kellett kezelni, mivel a trianoni békeszerződés tiltotta hadianyagok be- és kivitelét Magyarországról. Az első fegyverszállítmány ezért gépalkatrésznek álcázva érte el 1928. január 1-jén Szentgotthárdnál a magyar határt. Az ellenőrzést végző osztrák vámőröknek azonban feltűnt, hogy a Veronában feladott és a fuvarlevél szerint Csehszlovákián át Lengyelországba irányuló transzport valójában fegyvertartozékokat tartalmaz. Nyilvánosságra hozták az ügyet, s néhány héten belül nemzetközi botrány kerekedett belőle. A kisantant országai szigorú vizsgálatot követeltek, továbbá hazánk elmarasztalását indítványozták.³⁴ A magyar kormány ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy a küldemény rendeltetési helye Varsó volt, miközben a lengyelek diplomáciai úton a kisantant és a nagyhatalmak tudtára hozták, hogy ez az állítás nem fedi a valóságot.³⁵

A fegyverbotrány keltette hullámok még el sem csedesedtek, amikor 1928 áprilisának első napjaiban gróf Bethlen István Milánóba utazott, ahol a színfalak mögött egyezségre jutott Mussolinival annak kapcsán, hogy a jövőben óvatosabbak lesznek a harci eszközök szállítását illetően, valamint a fegyverkereskedelem zavartalanabbá tétele érdekében elsődlegesen békés eszközökkel megkísérlik elősegíteni Ausztriában egy jobboldali kormány hatalomra jutását, melynek érdekében – főképpen anyagilag – támogatni fogják a helyi paramilitáris szerveket tömörítő Heimwehr mozgalmat. 1929-ban viszont a jobboldali konzervatív Johann Schober lett Ausztria kancellára, akinek mérsékeltebb irányvonalát Rómában szalonképesebbnek ítélték a Heimwehr radikalabb eszközeinél, így ez utóbbi magyar közvetítéssel történő olasz anyagi segélyezése rövidesen véget is ért.³⁶ Olaszország dunai politikájában Ausztriának Magyarország mellett kitüntetett szerepe volt ez idő tájt, hiszen ahogyan a Duce 1933-ban éppen egy Heimwehr-vezetőnek

34 ZSIGA Tibor: A szentgotthárdi fegyverbotrány. 80 éve történt. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2008/1. 14–23.

35 Császár Ildikó: A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja. *Vasi Szemle*, 2014/6. 686.

36 HAMERLI, 2018, 129–141.

megfogalmazta: „A Duna-medence a mi hálországunk. Ha lemondunk rólunk, akkor egy, Európa szélén lévő jelentéktelen félsziget szerepére károkoztatjuk magunkat. Ezzel magyarázható a nagy érdeklődésem minden iránt, ami Ausztriában és Magyarországon történik.”³⁷

Alig egy hónappal Johann Schober 1929. szeptemberi kormányfővé választása után az Amerikai Egyesült Államokban a túltermelés miatt gazdasági válság robbant ki, amely világméretűvé duzzadt, és 1931-re hazánkat is elérte a nemzetközi pénzügyi és hitelrendszer összeomlása. A krízis kezelésébe belebukott Bethlen István kabinetje, de a kialakult helyzetben az utód, gróf Károlyi Gyula és kormánya sem tudott úrrá lenni.³⁸ Károlyi grófot a határozott programmal fellépő Gömbös Gyula követte a miniszterelnöki básonyszékben, akinek a kinevezését örömmel nyugtálták Rómában, már csak azért is, mert Mussolini tekintette egyik politikai idoljának (s emiatt a korabeli gúnyneve „Gömbölini” volt). Gömbös folytatni kívánta az olasz orientációjú külpolitikát, melynek elsődleges célja a területi revízió elérése volt. Elődjéitől eltérően azonban ennek véghezvitelében már számolt a világháborút követő rendezéssel úgyszintén elégedetlen Németország támogatásával is. Mint ismeretes, ő volt az első az állam- és kormányfők közül, aki látogatást tett Adolf Hitlernél 1933 júniusában. Eltökélt szándéka volt a Berlin–Róma–tengely megvalósításának elősegítése. Igaz, a német kancellár közel sem szímpatizált annyira a magyar miniszterelnökkel, mint Mussolini.³⁹

A Gömbös Gyula által is remélt, illetve a két világháború közötti magyar külpolitika egyik sarokkövének tekintett területi revízió mértekről és módjáról többféle elképzelés született a korabeli Magyarországon. A közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzésében reménykedett.

37 STARHEMBERG, Ernst Rüdiger von: *Between Hitler and Mussolini*. London, Hodder & Stoughton, 1942. 236.

38 PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciája: Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2016. 55–86.

39 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 296–301.

Az úgynevezett nagyrevízió észméje mellett létezett az etnikai elvű határkiigazítás programja, amelyet elsősorban az ellenzékben lévő liberalis demokrata csoportok képviseltek. Voltak hívei a köztes területi megoldásoknak is, mint például a népi mozgalom, melynek politikai gondolkodói szerint a határok légiessítésére és a dunai népek együttműködésére volna szükség.⁴⁰

Mussolini felhívására Gömbös 1934 őszére egy részletes emlékíratot készítetett a magyar revíziós célokról. A memorandumot az 1934 novemberében tett római útja során nyújtotta át a Ducénak, közölve vele, hogy a térképen az a területi igényeinket jelző határvonal van feltüntetve, melyet „[...] a magyar hivatalos körök revíziós határul elfogadnak; és amelyek megvonásánál néprajzi, földrajzi, valamint gazdasági okok voltak a méravadók, valamint a lengyel-magyar közös határ kíváncsalmá.” E tervezet értelmében hazánk területe nagyjából 195 ezer négyzetkilométerre nőtt volna, lakossága pedig 6,7 millió fővel gyarapodott volna, ám ebből csak 1,65 millió lett volna magyar nemzetiségű. Gömbös Csehszlovákiával szemben a határt az Északnyugati-Kárpátokban rajzolta meg, Romániával szemben a magyar követelések a történeti Erdély határáig húzódtak (nem számolva Kolozs, Torda-Aranyos, Maros-Torda és a Székelyföld magyarságának visszacsatolásával, ellentétben az egykori Partium jelentős román tömegeivel), míg Jugoszláviával szemben a Délvidék legnagyobb részére, illetve legfontosabb városaira tartott számot. A térkép átadásakor a magyar kormányfő hozzájárult ahhoz, hogy Mussolini Pierre Laval francia külügyminiszter várható római látogatásakor előtárja a magyar igényeket, s egy másfél hónappal később kelt levélben arra is emlékeztette az olasz politikust, hogy „[...] Excellenciád fel van hatalmazva, hogy a magyar revízió kérdésében közvetlenül tárgyaljon Franciaországgal és más hatalmakkal”.⁴¹

Franciaországgal és Nagy-Britanniával azonban 1935-től kezdve elhüdéültek Olaszország kapcsolatai. Ennek oka az volt, hogy Róma

megtámadta – az 1895-ös első olasz-etióp háború keretében már egyszer sikertelenül meghódítani próbált – Etiópiát, és egy évvel később be is kebelezte a kelet-afrikai államot. Párizs és London agresszornak minősítette az olaszokat, ezt követően felgyorsult Olaszország közeledése a versailles-i békemű erőszakos átrendezésére törekvő német-szocialista Németország felé. Ennek folyományaként a két ország 1936. október 25-én megállapodást kötött, amelyben Adolf Hitler német cancellár elismerte az olaszok földközi-tengeri fennhatóságát, cserébe viszont Mussolini fokozatosan teret engedett neki a Duna-medencében.⁴² E szakaszos német tényérésre utalva találónan állapította meg Ormos Mária, hogy „Olaszország Abesszíniában vesztette el a dunai csatát”.⁴³ 1936 őszével tehát létrejött az ún. Berlin-Róma-tengely. E kifejezést Mussolini először az 1936. november 1-jén elmondott milánói beszédében használta, ahol elismerően szolt Németországról, s ismételten síkra szállt a magyar területi revízió ügye mellett: „Mindaddig, amíg Magyarországnak nem szolgáltatnak igazságot, a Duna-medence kérését nem lehet végelesen rendezni. A háború igazi megcsonkította Magyarország. Négymillió magyar él a mostani határokon túl.”⁴⁴ Az olasz kormányfő persze mindig is hangsúlyozta – amivel egyébként a magyar politikai vezetés is tisztában volt –, hogy Budapest ne számítson arra, hogy minden elcsatolt területet sikerül visszakapnia. Hasonlóan vélekedtek a németek is, akiknek a római nagykövete, Hans Georg von Mackensen – aki 1933 és 1937 között a magyar fővárosban teljesített szolgálatot⁴⁵ – egy alkalommal megjegyezte: „Magyarországnak tisztában kell lennie azzal, hogy hatalmi helyzete imperialista

42 Réti György: *Budapest-Róma Berlin árnyékában. Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok, 1932-1940*. Budapest, ELTE Eötvös, 1998. 77-88. (a továbbiakban: Réti, 1998)

43 ORMOS Mária: *Franciaország és a keleti biztonság, 1931-1936*. Budapest, Akadémiai, 1969. 387.

44 Mussolini beszéde. *Budapesti Hírlap*, 1936. november 3. 1-2.

45 Hans Georg von Mackensen a legidősebb fia volt a nagyszerű első világháborús német táborknoknak, August von Mackensennek. Budapesti követsége idején, 1935-ben az édesapja látogatást is tett hazánkban. Utóbbiról bővebben ld. LIGETI Dávid: August von Mackensen tábornagy 1935. évi magyarországi útja. *Közép-Európai Közlemények*, 2018/4. 210-215.

40 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009. 81-90.

41 Uő.: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920-1953*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 1998. 77-84.

politika folytatásához nem elég. Ragaszkodásuk a Szent István-i birodalom határainak gondolatához végül is nem egyéb, mintha Olaszország Pozsonyt követelné magának, mivel az egykor az Imperium Romanumhoz tartozott.⁴⁶

A kontinentális egyeduralomra törő Hitler a Párizs környéki békék leszerelési utasításait figyelmen kívül hagyva 1935-ben bevezette az általános hadkötelezettséget. Nem sokkal korábban sikerült elérnie, hogy népszavazás révén az 1920 óta népszövetségi igazgatás alá vont Saar-vidék visszakerüljön Németországhoz. 1936 márciusában aztán a német hadsereg bevonult az 1919-ben demilitarizált övezetté nyilvánított Rajna-vidékre. Az egyre agresszívabbá vált német külpolitikai irányvonallal szemben Nagy-Britannia és Franciaország az újabb nagy kontinentális háború elkerülése érdekében nem konfrontálódott, míg a Szovjetunió egyszerűt a japánok támadásától tartva inkább a Távol-Keletre koncentrált, másrészt az európai színtéren Németországhoz hasonlóan revisionista célokat dédelgetett, méghozzá az első világháborúban elvesztett cári birodalmi területek visszafoglalását. A nagyhatalmak tétlenségét gátlástalanul kihasználó Hitler 1938 márciusában tovább folytatta terjeszkedését. Az osztrák nemzetiszocialisták által előidézett válságot kihasználva bekebelezte Ausztriát, dacára annak, hogy az Anschlusst, azaz a két német ajkú állam egyesülését megtiltották az első világháborút lezáró békeszerződések.⁴⁷

Németország déli szomszédjának megszerzése után következő áldozatául Csehszlovákiát szemelte ki a német kancellár. A berlini diplomácia tudta, hogy Magyarország revíziós céljait Németország expanziós törekvéseinek szolgálatába lehet állítani, ezért szerették volna elérni, hogy egykor felvidéki területeiért cserébe hazánk fegyveres támadást

46 Mackensen római német nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Szerk. RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Loránt – JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 355–356. (a továbbiakban: RÁNKI–PAMLÉNYI–TILKOVSKY–JUHÁSZ, 1968)

47 ORMOS-MAJOROS, 2003, 367–393.

intézzen Prága ellen, magára vállalva a háború kirobbantásának ódiumát. A magyar kormánykörök viszont honvédségünk felkészületlensége, valamint Csehszlovákiának a Szovjetunióval és Franciaország gal fennálló segítségnyújtási szerződési miatt nem bíztak a katonai megoldás sikereiben. Helyette inkább 1938 augusztusában a mai Szlovéniához tartozó Bled városában megállapodást kötöttek a kisantant képviselőivel, amelynek értelmében hazánk lemondott az utódállamokkal szembeni erőszak alkalmazásáról, a magyar kisebbségek jogainak garantálása, valamint fegyverkezési egyenjogúságunk elismerése fejében.⁴⁸ Az egyezmény megkötéséről tudósító sajtóközlemény éppen akkor látott napvilágot, amikor Horthy Miklós magyar kormánytagok kíséretében Németországból tárgyalta. A Führer e hírrre haragra gerjedt, és Imrédy Béla magyar miniszterelnöknek kijelentette: „[...] aki velünk akar étkezni, annak a főzésben is segítenie kell.”⁴⁹ A budapesti kormánydelegáció távozása után Hitler bizalmas körben meglehetősen lebecsmérlően nyilatkozott a magyarokról: szerinte képtelenek rászanni magukat a cselekvésre, s helyette inkább csak otthon ücsörögnek, és „cigányzenét hallgatnak”⁵⁰.

A magyar haderő beavatkozásának hiányában Hitlernek meg kellett elégednie azzal, hogy tárgyalás útján megserezze Csehszlovákiá erősen német többségű peremterületét, a Szudéta-vidéket. Ez volt az 1938. szeptember 30-án megkötött müncheni négyhatalmi (brit, francia, német, olasz) egyezmény. A megállapodás szövegéhez Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter közbenjárására egy kiegészítő nyilatkozatot is csatoltak, amelyben az állt, hogy a csehszlovák államnak három hónapon belül rendeznie kell a magyar és a lengyel kisebbségei ügyeit

48 ROMSICS Ignác: *Magyar sorsfordulók, 1920–1989*. Budapest, Osiris, 2012. 56–59.

49 Weizsäcker külügyi államtitkár feljegyzése Ribbentrop külügyminiszter, Imrédy miniszterelnök és Kánya külügyminiszter megbeszéléséről. In: RÁNKI–PAMLÉNYI–TILKOVSKY–JUHÁSZ, 1968, 287–288.

50 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovón. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, Helikon, 2001. 203.

az illetékes kormányokkal. Amennyiben ez nem sikerülne, úgy a négy nagyhatalom egy újabb közös tanácskozáson dönt mindenről.⁵¹

Lengyelország kész helyzet elő állította a csehszlovákokat azáltal, hogy október elején csapataival megszálta a két ország közti ellentétek tárgyat képező Teschen városát és annak környékét. Magyarország viszont a lengyelekkel szemben békés úton kívánta visszaszerezni a közel két évtizeddel korábban elszakított felvidéki területeit. Ezért a magyar és csehszlovák küldöttek 1938. október 9-én tárgyalásztal mellé ültek Komáromban. Olaszország több, hazánkat támogató gesztust is tett ezekben a napokban. Diplomatáik számos esetben bírálták a csehszlovák területi engedmények elégtségét, továbbá sürgették északi szomszédunkat az egyeztetések mihamarabbi lezárására. A két félnek ennek dacára sem sikerült közös nevezőre jutnia, s ezért nemzetközi döntőbírákról hárult a kérdés rendezése. Franciaország és Nagy-Britannia érdektelenséget mutatott az ügyben, amely így a németekre és az olaszokra maradt. A történelemben első bécsi döntés néven bevonult szerződést végül 1938. november 2-án írta alá Galeazzo Ciano és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter a bécsi Belvedere aranytermében. Kettejük határozata nyomán az 1920-ban megcsonkított Magyarországhoz 11 927 négyzetkilométernyi terület tért vissza, 1 millió 62 ezer lakossal.⁵²

Az első bécsi döntés keretében Kárpátalja egy szelete is visszakerült Magyarországhoz, ám a budapesti kormánykörök a régió teljes visszaszerzését tervézték. Hitler kezdetben a terület egészének bekebelezése és a magyar-lengyel közös határ létrejötte ellen foglalt állást, mivel az ellentétben állt hódító elképzéléivel. Nem úgy az olaszok, akiknek oldaláról Ciano már 1938. októberében bizalmasan jelezte Villani Frigyes római követ felé, hogy „[...] erről eszmecserét fog folytatni a németekkel, és hogy Olaszország részéről teljes támogatásra számíthatunk a közöshatár-kérdésben”.⁵³

51 SALLAI Gergely: „A határ megindul...” A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében. Pozsony, Kaligram, 2009. 103–106.

52 Uo. 113–160.

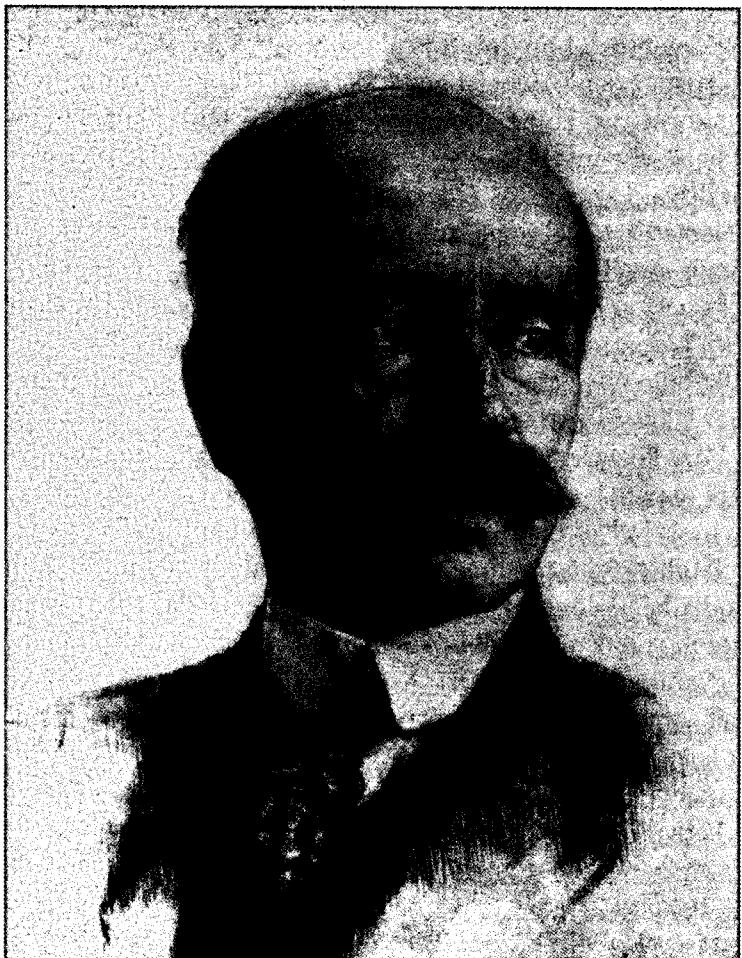
53 RÉTI, 1998, 136.

A végnapjait élő Csehszlovákiában berlini támogatással szerveződött a szlovák szeparatista mozgalom. 1939. március 14-én a szlovák parlamentben kinyilvánították az önálló Szlovákia megszületését, s még aznap hasonló döntést hozott Kárpáti Ukrajna Avgusztin Volosin vezette kormánya is. Az események sorában Hitler – látva a magyar politikusok elszántságát, elsődlegesen pedig értesülve a Szovjetunió Kárpátaljával kapcsolatos érdeknyilvánításáról – közölte Budapesttel, hogy Németország el fogja ismerni Szlovákia függetlenségét, ellenben Kárpátalja esetében 24 órája van a cselekvésre Magyarországnak. A sebtében összetrombitált magyar alakulatok március 14-én lépték át a határt, és a kárpátukránon ellenállását leküzdve március 18-ra befejezték a terület teljes visszafoglalását. Hazánk 12 061 négyzetkilométerrel és 694 ezer lakossal gyarapodott.⁵⁴

A honi közvélemény mindenkit revíziós sikert örömmámorban ünnepelte. 1941 márciusában úgy tűnt, hogy beérett az 1927 óta tartó, többnyire szívélyes olasz–magyar diplomáciai, kulturális és gazdasági kapcsolatok gyümölcse, amely aztán 1940. augusztus 30-án, immáron a második bécsi döntés keretében – ahol a németek mellett ismételten az olaszok voltak a döntőbírók – Észak-Erdély vonatkozásában újabb országgyarapodáshoz vezetett. Az eupória közepette még csak kevesen sejtették, amit Juhász Gyula történész sok évvel később oly szemléletesen írt le az elkövetkezendő baljós történelmi események ismeretében: „[...] a nagy világégés fellobbanó lángjánál kiderült, hogy Olaszország csak a két világháború közötti európai erőviszonyok torz tükrében látott komoly hatalmi tényezőnek, hogy Mussolini ereje nem volt több, mint a cirkusz artistáé, aki tömör acélnak látszó papírmásé súlyzók emelgetésével szédítő közönségét.”⁵⁵

54 FEDINEC Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja”, 1938–1944. Budapest, Jaffa, 2015. 77–88.

55 JUHÁSZ, 1988, 108.

Lühnsdorf Károly rajza Bethlen Istvánról
(Pesti Napló Képes Műmelléklet, 1931. április 5. 5. oldal)

Bethlen István eszmei arcéle

Bethleni gróf Bethlen István (1874–1946) a 20. századi magyar politika egyik legjelentősebb és a nemzeti konzervatív magyar politikai gondolkodás utolsó nagy alakja volt. Ahogyan életrajzírója fogalmazott: a hazánk élén 1921 és 1931 között kormányfőként álló gróf a szó konkrétabb, történeti értelmében, de a kifejezés legtágabb, metafizikai vonatkozásában is konzervatívnak számított. Általában a már meglévőt részesítette előnyben; de ha valamilyen téren mégis változtatni akart, akkor azt „[...] sohasem rádikálisan, hanem minden lassan, óvatosan, a történelmi fejlődés során »szervesen« keletkezett intézményeket megtartva vagy azokból kiindulva tette”.¹ Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy megfessük e nagy konzervatív államférfi eszmei arcélét, elsőlegesen a miniszterelnökségének időszakára összpontosítva.

Konzervatív kormányzati politika

Bethlen István azt vallotta, hogy „[...] a konzervatív politika nem program, hanem egy metódus”. A józan konzervatív politika „a haladást fokról fokra igyekezik megvalósítani”, és nézete szerint az az ország a legboldogabb, amelyik „a liberális programokat józan és becsületes konzervatív pártok útján valósítja meg”.² Az általa vezetett nagy kormányzó párról, amely közismertebb formájában az Egységes Párt nevet viselte,

¹ ROMSICS Ignác: Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. *Társadalmi Szemle*, 1992/8–9. 136.

² A miniszterelnök a politikai békéről s a választójogról. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 13. 6.

úgy nyilatkozott, hogy az „[...] a megfontolt haladásnak a híve. Mondhatnám konzervatív párt, de nem olyan értelemben, hogy a megcsontosodott konzervativizmust hirdetné, hanem hogy azon a nemzeti alapon haladva, amelyet a történelmi tradíciók és intézmények mutatnak, modern alapon akar oly mértékben és ütemben berendezkedni, ahogy azt a nemzet érdeke kívánja, és ahogy azt a tapasztalatok lehetővé teszik.”³

Az 1922 elején létrejött Egységes Párt megalakítását Bethlen kezdeményezte, mivel az volt a szándéka, hogy az 1920-as nemzetgyűlési választásokat követően közösen kormányt alakító Országos Kisgazdasági Földmívespártból, valamint a Kereszteny Nemzeti Egyesülés Pártjából – kiegészülve a két pártból kivált ún. „disszidensek” csoportjával – a belpolitikai helyzet megszilárdítása érdekében egy nagy kormányzó pártot hozzon létre. A tekintélyes parlamenti súlytalálmányú Egységes Párt felállítását Magyarország gazdasági érdekei is motiválták, mivel a hazánkat hitelező külföldi tőkéscsoportok a stabil belügyi viszonyok kialakításában voltak érdekeltek.⁴ A gazdasági megfontolások mellett Bethlen egy 1921 végi programbeszédében arra is hivatkozott, hogy csak egy erős, egységes kormányzó párt képes kihúzni az ország szekerét abból a kátyóból, melybe az első világháborús összeomlás, az 1918–1919-es baloldali forradalmak, valamint a trianoni országcsongorítás tasztították. Ezzel szemben nem képezhettek kormányképes alternatívát azok a széttörédezett ellenzéki pártok, melyekben a „[...] teljesen külön világnezeti alapon álló legitimisták és októristák zárt falanxban vonulnak fel a liberális blokkban, és együtt látjuk gyülekezni ebben a táborban a bal- és jobboldali forradalmárok”.⁵

Azt követően, hogy az 1922-es nemzetgyűlési választáson Bethlen István a pártjával főlényes diadalt aratott, hozzájárult a korlátozott polgári parlamentarizmus talaján álló konszolidációs politikája végrehajtásához. A választást azon új választójogi törvény alapján bonyolít-

3 Bethlen gróf első beszéde az új egységes pártban. *Budapesti Hírlap*, 1927. január 25. 3.

4 SIPOS József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzó párttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2020. 24–89.

5 Bethlen István miniszterelnök programot adott. *Pesti Hírlap*, 1921. november 27. 1.

tották le, amelyet a gróf röviddel azelőtt rendeleti úton léptetett életbe, és Budapesten, illétéve a főváros környékén, továbbá a törvényhatósági jogú városok kivételével visszaállította a dualizmus kori nyílt voksolas rendszerét, valamint több szempontból is szűkítette a szavazásra jogosultak körét.⁶ Bethlen ugyanis nem volt a tömegdemokráciák híve, az általános választójog kérdéséhez mindvégig fenntartásokkal viszonyult. Meglátása alapján a „[...] demokrácia nemcsak szabadság, hanem egyúttal népnevelés is. Aki azt hiszi, hogy a szabadságjogoknak törvényes dekretálásával demokráciát csinál, az nagyon tévedhet. Ehhez még az szükséges, hogy azok a néprétegek, amelyek ezen az úton határolmhoz jutnak, a közügyek intézésébe beleszólási jogot kapnak, ezek kultúrában, erkölcsben, fegyelmetzettségen, felelősségérzetben és áldozatkészségen kellő színvonalra emelkedjenek, nehogy csupán önző célokból gyakorolják a nekik adott jogokat.”⁷ A miniszterelnök arra törekedett, hogy a politikai vezető szerep a történelmi elit, az arisztokratia, illetve a birtokos nemesség kezében maradjon, akitnek műveltsége és vagyonai helyzete biztosíthatja azt, hogy felelős döntéseket hozzanak. Szávai szerint „[...] egy nemzetnek szüksége van azokra az intelligens vezető osztályokra, amely intelligens vezető osztályok nemzeti érzésük, tradíciójuk, tudásuk, tapasztalatuk, hazafiasságuk folytán predesztinált vezetői a nemzetnek. Egy nemzet életében a független vagyoni léttel bíró intelligens osztályok nem nélkülözhetők.”⁸

Bethlen István ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy politikája számára a középső és alsóbb társadalmi rétegeket is meg kell nyernie vagy legalábbis semlegesítenie, ezért kormányfősége idején a modern szociálpolitika számos elemét magáévá tette. Az 1920-as években kiiterjesztették a kötelező betegségi és baleseti biztosítást a munkásságra, kötelezővé vált az öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvásági ellátás, de a korábbiakhoz képest komolyabb mértékben növekedett az ingye-

6 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 211–213.

7 Elrendelésével, megparancsolásával. (latin)

8 A miniszterelnök programbeszéde Debrecenben. *Budapesti Hírlap*, 1926. november 30. 4.

9 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXXVI. kötet. 371.

nes gyógykezelés és a táppénz időtartama is, míg a parasztság számára mérsékelt földreformot hajtottak végre.¹⁰ Mindezek fényében a gróf több kortársa, például báró Madarassy-Beck Gyula is úgy látta, hogy hatalma csúcsán „tényleg Bethlen-párti volt az országnak igen tekintélyes többsége”, és vélhetően még egy „[...] titkos és széles körű választás is Bethlen Istvánnak biztosított volna majoritást a parlamentben”.¹¹

Kereszteny politika és zsidókérdez

Bethlen István számos megnyilatkozásában hivatkozott arra, hogy politikáját a kereszteny vallásérkölcsiség alapjaira kívánja felépíteni. 1922 őszén a Nemzetgyűlésben például amellett tört lándzsát, hogy „[...] én igenis, kereszteny politikát kívánok folytatni, de ezen kereszteny politika alatt sohasem értettem és most sem értek antiszemizmust, hanem értettem a kereszteny világfelfogásnak és világnézetnek érvényesítését a közélet terén.”¹² Meggyőződése volt, hogy „[...] a kereszteny politika nem az üldözés és a gyűlölet politikája, hanem a felebaráti szeretet, a méltányosság, a kibékítési szellem és a szociális érzék felébresztésének a politikája. [...] A kereszteny politika a vallásérkölcsi alapoknak a közintézményekbe való visszavitelében, a vallásos nevelés kifejlesztésében és a kereszteny magyar gazdaság erősítésében kell, hogy kielégülést keressen.”¹³

1922 tavaszán, amikor egy szegedi kampánybeszédében az Egységes Párt létrehozása mellett érvelt, úgy fogalmazott, hogy „[...] mi világnezeti alapon kívánjuk ezt a pártot létesíteni. És ez a világnezet, amelyet követünk, és a cél, amelyet el akarunk érni, az, hogy ebben az országban kereszteny nemzeti demokrácia létesüljön.”¹⁴ A kormányfő azon az ál-

lásponton volt, hogy „a hatalom csak addig ér valamit, s addig bír jogcímmel, amíg morális alapon, a jog és az igazság alapján áll”, az Egységes Párt képviselőit pedig arra figyelezte, hogy pártjuk „[...] nem ura, hanem szolgája a nemzetnek, legyen becsületes és hű szolgája a nemzetnek a közérdekért”.¹⁵ Az általa vezetett kabinetről 1927-ben az volt a véleménye, hogy „[...] kereszteny alapon álló kormány, amely a konstruktív kereszteny világnezet alapján áll, és konstruktív politikát folytat ebben az irányban. Hangsúlyozottan mondtam ezt a szót, mert kereszteny politikát lehet más irányban is csinálni.”¹⁶

A „más irányban” alatt a miniszterelnök azokra a radikális jobboldali, illetve fajvédő politikai csoportosulásokra utalt, akiknek kirekesztő nyelvi eszköztárában a „kereszteny” valójában a „nem zsidó” szinonimája volt. Velük szemben a gróf úgy vélte, hogy a kereszteny politikának „egy nagy ellensége van, és ez a meggondolatlan antiszemita politika”.¹⁷ Noha többször is arra hivatkozott, hogy a kereszteny politika egyik végcélja a kereszteny középosztály gazdasági és kulturális megerősítése, minden hozzátette, hogy ez nem járhat együtt a zsidó középrétegek jogfosztásával. Már csak azért sem, mert nyilvánvaló volt számára, hogy a zsidó származású nagytőkések támogatása nélkül lehetetlen lenne az ország gazdasági konszolidációja. 1921 októberében, a Pécssett elmondott hosszabb programbeszédében is úgy fogalmazott, hogy „[...] életképessé kell tennünk és hatalomhoz kell juttatnunk a magyar kereszteny intelligenciát. Így kell szolgálnunk a kereszteny világnezetet, amelynek értelmében nem a gyűlölködés, hanem a kereszteny intelligencia vezető szerepének biztosítása legyen a gondunk. Ápolnunk kell ebben a szellemben a felekezeti békét és türelmet, elsősorban a kereszteny felekeztek közt, és lehetetlenné kell tennünk minden zsidóüldözést, amely nem méltó kultúránkhoz, és árt a nemzet presztízsének.”¹⁸

¹⁰ EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939*. Budapest, Napvilág, 2008. 21–282.

¹¹ MADARASSY-BECK Gyula: *Quo vadis domine Bethlen*. Budapest, Magyar Cobden Szövetség, 1929. 14.

¹² Nemzetgyűlési napló, 1922. V. kötet. 47.

¹³ Nemzetgyűlési napló, 1920. XIII. kötet. 205.

¹⁴ Bethlen a jóvájtélről és a királykérđsről. *Budapesti Hírlap*, 1922. március 28. 3.

¹⁵ Bethlen gróf első beszéde az új egységes pártban. *Budapesti Hírlap*, 1927. január 25. 2.

¹⁶ Vass József ünneplése a Kereszteny Gazdasági Párt lakomáján. *Budapesti Hírlap*, 1925. május 12. 5.

¹⁷ Nemzetgyűlési napló, 1922. V. kötet. 48.

¹⁸ Bethlen zászlóbontása Pécssett. *Budapesti Hírlap*, 1921. október 22. 2.

Négy esztendővel később világosan leszögezte, hogy számára „[...] a zsidókérédés nem világnézeti kérdés. Én nem ismerhetem el azt, hogy az én keresztény világnézetem üldözést parancsoljon bármivel szemben. [...] Az én keresztény világnézetem csak egyet tilt: azt, hogy érdem nélkül jutalmazzak embereket, hogy fölemelek üresfejű embereket. Ha zsidók követik el a bűnöket, meg kell figyelmezni őket, de nem azért, mert zsidók, hanem azért, mert bűnöket követték el. És ha keresztények követik el a bűnöket, akkor nem szabad fölmenteni őket azért, mert keresztények és semmi egyebek.”¹⁹

Bethlen István miniszterelnökségének idején, 1928 tavaszán került sor az 1920. évi XXV. törvénycikk, azaz az ún. *numerus clausus* módosítására. Az 1920 őszén, még gróf Teleki Pál miniszterelnöksége idején elfogadott jogszabály oly módon szabta meg az egyetemekre és jogakadémiaikra felvezető diákok számát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni. A rendelkezés legsúlyosabban a többségében városlakó és az iskolázásra általában nagyobb hangsúlyt fektető magyar zsidóságot érintette (akiket a törvény a dualizmus korának gyakorlatával szakítva nem vallásként, hanem etnikumként határozott meg), mivel a törvény a felvezető izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott arányuk a felsőoktatásban az első világháború előtt 30 százalék körül mozgott.²⁰ Nemzetközi fórumokon (Nemzetek Szövetsége, Interparlamentáris Unió) zsidó szervezetek a törvény eltörlése, de legalábbis módosítása mellett szálltak síkra, mivel értelmezésük szerint az ellentében állt a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek biztosították a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Az utódállamok is rendre a *numerus clausus*ra hivatkoztak, ami-

kor a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett diszkriminatív politikájukat próbálták védelmezni. Idővel aztán már a nemzetközi színtéren mozgó magyar diplomataik is a jogszabály rendelkezéseinek enyhítését sürgették, hogy hazánk tárgyalási pozíciói javuljanak. Példának okáért, amikor 1925 novemberében Lukács György egykor kultuszminiszter (1905–1906) hazaérkezett a független államok parlamentjeinek szövetségeként működő Interparlamentáris Unió New York-i értekezletéről, arról számolt be, hogy a „[...] *numerus clausus* ügyét kénytelén vagyok egyébként elítélni, mert mindaddig, amíg ez a törvény fennáll, nem tudunk kellőképp fellépni az elszakított területeken élő magyar kisebbségek érdekelben”.²¹ Alapos reálpolitikai megfontolások nyomán tehát Bethlen István keresztülvitte a *numerus clausus* módosítását, amely az 1928. évi XIV. törvénycikk formájában öltött testet, melyben a korábban heves viták tárgyat képező „népfajok és nemzetiségek” kitélt foglalkozási kvótával váltották fel.

A gróf osztotta azt a nézetet, miszerint „[...] 1918-ban lelki szakadék keletkezett a keresztények és a zsidóság között, ama szerep folytán, amelyet 1918-ban a forradalomban töltött be a zsidóságnak az a része, amely nem asszimilálódott a magyar nemzeti érzéssel”.²² Ez a toposz arra alapozódott, hogy az 1918-as őszirózsás forradalom során, de főképpen az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején a baloldali értelmiségek, illetve a munkásmozgalmi vezetők társadalmi összetételeből adódóan elsősorban a felső vezetés szintjén jelentős volt a zsidó vagy zsidóként azonosíthatók aránya. Hajdu Tibor történész számításai szerint például a proletárdiktatúra kormányaként működő Forradalmi Kormányzótanácsban a számuk 54 és 67,6 százalék között mozgott a kommün különböző időszakaiban.²³ Fontos leszögeznünk azonban, hogy a közel félmilliós hazai zsidóság nem tehető felelőssé a Tanácsköztársaságért, mivel abban csak elenyésző részük kompromittálta magát.

19 Lukács György v. b. t. t. nyilatkozata amerikai útjáról. *Újság*, 1925. november 7. 8.

20 UJVÁRY Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. Uő. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 8.

21 Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

A tanácskormánynak a magántulajdon felszámolására tett kísérleteitőket is sújtották, a vörösterror borzalmai pedig az ő köreikből is áldozatokat követeltek. A kommunista izraelita származású vezetői ráadásul nem is vallási vagy etnikai megfontolásokból csatlakoztak a bolsevista mozgalomhoz, hanem elsődlegesen az „osztálytudatuk” miatt.²⁴

Bethlen István sem általánosított, hanem többnyire úgy fogalmazott, hogy a zsidóságnak csak „egy bizonyos része” vállalt szerepet a forradalmakban.²⁵ Konzervatív liberális, kereszteny meggyőződésével ellentétesnek tartotta a jogfosztó rendelkezések megalkotását, s emiatt az 1930-as évek végétől határozottan és egyértelműen fellépett a zsidótörvények elfogadásával szemben. 1938 áprilisában például, amikor az első zsidótörvény javaslatáról folytattak vitát a Képviselőház egyesített bizottságában, világosan kijelentette: „[...] a jogegyenlőséget bántani nem szabad. [...] a jogegyenlőség a magyar alkotmány egy integráns része. A magyar alkotmánynak ez az alapja, mert a magyar alkotmány a politikai és polgári szabadság és egyenlőség megvalósításának foglalata. [...] A jogegyenlőség nagy nemzedékek hosszas küzdelmének az eredménye. [...] a magyar alkotmány institúciójává tenni a jogegyenlőséget forradalom nélkül olyan rövidlátás, amelyet nézetem szerint ezzel az állammal elkövettek nem szabad. Nézetem szerint az, amit a kormány tesz, szegénységi bizonyítvány ennek a nemzetnek a részére.”²⁶

Az egykori kormányfő viszont nem csak a szavak szintjén tiltakozott a zsidótörvények ellen. Amíg 1939 közepéig a Képviselőház tagja maradt, egyik elfogadását sem szavazta meg. Nem járult hozzá egyik jogfosztó intézkedés meghozatalához sem.

24 Ezt támasztja alá a proletárdiktatúra tényleges vezetőjének, Kun Béla külügyi népbiztosnak a kommunista idején a parlament szerepét betöltő Tanácsok Országos Gyűlésében 1919. június 21-én elmondott beszéde is, amelyben az antiszemitizmus kérdésére térvé így szólt: „Én, elvtársak, nem fogom szégyellni zsidó létre ezzel a kérdéssel leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” Kun Béla szavait ld. A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. 1919. I. kötet. 205.

25 Nemzetgyűlési napló, 1920. XIII. kötet. 205.

26 Gróf Bethlen István beszéde a zsidókérés rendezéséről szóló javaslat vitájában. Pesti Hírlap, 1938. április 24. 3.

Forradalom- és radikalizmusellenesség

Bethlen István gondolatvilágának meghatározó eleme volt a forradalomellenesség, továbbá a bal- és jobboldali radikalizmus elutasítása. Amellett tört lándzsát, hogy „[...] az ezeréves magyar tradíciók alapján állok az alkotmányos fejlődés alapján, s nem kérek sem valamilyen nyakló nélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de semmiféle diktatúrából sem”.²⁷ 1925-ben tett egyik észrevétele szerint „[...] a radikalizmuss gyermeké a liberalizmusnak, de még Kronos a gyermeket falta fel, ebben az esetben azonban a radikalizmus, a gyermek, az apát falta fel. [...] Van egy liberális program, amelynek nyakára hágott az utolsó évtizedben egész Európában a radikalizmus. Ezzel szemben áll egy józan konzervatív politika.”²⁸

Ha végigtekintjük Bethlennék az 1925-öt megelőző tíz évben be-futott politikai pályáját, láthatjuk, hogy bár kezdetben ő is támogatta az őszirózsás forradalom nyomán hatalomra került gróf Károlyi Mihályt, idővel kiábrándult belőle, és 1919 februárjában Németi Egyesülés Pártja néven már saját jobboldali konzervatív, a fennálló kormányzattal szembehelyezkedő pártot alapított, amely a társadalmi és állami rend helyreállítását, valamint a nemzeti politika átalakításával a nemzet újraegyesítését tűzte zászlajára.²⁹ Az 1919. március 21-én lezajló bolsevista államcsíny okán e párt nem volt hosszú életű, ám a gróf a proletárdiktatúra idején is folytatta szervezkedését. Immáron Bécsben, ahol a vezetésével emigráns magyar politikusok egy csoportja megalakította az Antibolsevista Comité nevű ellenforradalmi szervezetet.

A két baloldali forradalom késerű tapasztalatai nyomán Bethlen amellett foglalt állást, hogy „ebben az országban többé nemzetköziséget

27 Bethlen István politikai és gazdasági kérdésekről nyilatkozott debreceni beszámolójában. Pesti Hírlap, 1934. január 30. 4.

28 A miniszterelnök a politikai békéről s a választójogról. Budapesti Hírlap, 1925. január 13. 6.

29 Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). Főszerk. VIDA István. Budapest, Gondolat–MTA–ELTE, 2011. 91.

hirdetni nem lehet, mert ennek a hirdetésével tették tönkre a lelkeket és szívekben a magyar hazafiságot”.³⁰ Károlyi Mihály sokáig naivan valott antantbarátságára, valamint a Tanácsköztársaság Szovjet-Oroszország felé orientálódó külpolitikájára metsző bírálattal tekintett, melyekkel ellentétben abbéli véleményének adott hangot, hogy „[...] nemzeti demokráciára van szükségünk, mert a nemzetköziségből elég volt. Döntő pillanatokban láthatta minden társadalmi osztály, hogy mit érnek azok a nemzetközi kapcsolatok. Láthatjuk, hogy egy államot a nemzetközi kapcsolatokra fölépíteni nem lehet. Amíg ezen a világon nemzetek vannak, amíg ez a világ nemzetekre oszolva törekszik embe-ri föladatait teljesíteni, addig nemzeti politikát kell csinálnunk, mert e nélkül elveszítjük azt a biztos talajt, amelyen saját létünk és jövőnk föl-épül. Kereszteny demokráciát akarunk. Kereszteny demokráciát azért, mert elég volt a materialista tanokból.”³¹

Még két évtizeddel az őszirózsás forradalom kitörése után is kár-hoztatta azt, hogy Károlyiék az aktív honvédelem helyett nagyon sokáig pacifista-wilsonista, az antant jóindulatában reménykedő külügyi vonalvezetést folytattak, mert az zsákutcába torkollott. Úgy vélte, „[...] ahelyett, hogy saját erőinkre támaszkodtunk volna, lelkiismeretlen emberek elhitették a nemzettel, hogy csak bizonyos külföldi érők se-gítségében bízva, azoknak magunkat teljesen alávetve menthetjük meg az országot. Az lett az eredmény, hogy az utca sőpredéke vált úrrá fe-leltünk, és egy züllött forradalom diadalmaskodott a nemzeti tradíciók, a nemzeti összefogás, a nemzeti erőfeszítés felett, és Trianonban minden elvesztettünk.” Ezen tévűttel szemben az üdvözítő irányt az alábbiakban jelölte meg: „[...] egyedül és kizárolag a legjobbak össze-tartása, a rendnek, ha kell, könyörtelen eszközökkel való fenntartása, a saját erőnkben való bizalom, az összes társadalmi rétegek összefogása és az a nemzeti áldozatkézség, amely nélkül nincs nagyság, nincs siker senkinek a számára.”³²

30 Bethlen István gróf programbeszéde. 8 Órai Újság, 1920. szeptember 21. 2.

31 Bethlen a jóvátételeről és a királykérdesről. Budapesti Hírlap, 1922. március 28. 3.

32 Ngy. S.: Gróf Bethlen István: „Ütött az utolsó óra”. 8 Órai Újság; 1938. április 10. 2.

Bethlen a baloldali radikálisok mellett előtérbe állt viszonyult a jobboldali szélsőségesekhez is. 1922 késő őszén a hódmezővásárhelyi vá-lasztóihoz intézett beszédében arról értekezett, hogy az ország kon-szolidációjához társadalmi békére, illetve munkaképes parlamentre van szükség, nem pedig kemény rendszabályokra, leszögezve: „Nincs itt szükség semmiféle fasizmusra!”³³ A bethleni koniszolidációs politika lényegi eleme lett a kormányfő részéről a szélsőjobboldal elszigetelése. Ennek részeként hiába volt 1922-től a kormánypárt ügyvezető alelnöke Gömbös Gyula, a fajvédő nézeteket valló politikusnak 1923 nyarán Bethlen nyomására távoznia kellett a posztjáról, mert nem volt hajlandó fajvédő elveit feladva alárendelni magát a párt hivatalos irányvonalá-nak. Gömbös aztán a pártból is kilépett, és 1924-ben bejelentette a Faj-védő Párt megalakulását. Az Egységes Pártba csak azt követően térhe-tett vissza 1928-ban, miután nyíltan elismerte, hogy „teljes egészében elfogadja” Bethlent és az általa képviselt politikát. A gróf 1935 tavaszán szakított végleg az akkor már a miniszterelnöki székben ülő Gömbössel – s még a kormánypártot is otthagya –, mert a kormányfő – aki a ka-binettel addigra már több, Bethlen Istvánhoz lojális politikust leváltott – az exminiszterelnök tudta nélkül elérte Horthy Miklós kormányzónál a parlamenti felosztatását és új választások kiírását.³⁴

Noha külpolitikai téren Bethlen egyetértett Gömbössel abban, hogy az igazságtalan trianoni békeszerződés revíziója érdekében hazánk-nak szüksége van a versailles-i békérendszerrel ugyancsak elégedetlen Olaszország és Németország rokonszenvének elnyerésére, azt azonban Gömböstől eltérően már nem támogatta, hogy belpolitikai tekintetben ennek a két országnak az államberendezkedése lenne a követendő minta. 1936 nyarán egy interjújában megvetéssel beszélt azokról – félre-érthetetlenül utalva Gömbösre –, akik a honi belpolitikában „a nem-zetiszocializmus silány és rosszul felfogott utánzataival” próbálkoztak, hiszen ezen ideológiai irányzat „utánzási kísérletei” a meglátása szerint

33 Bethlen István gróf Hódmezővásárhelyen. Budapesti Hírlap, 1922. november 21. 2.

34 VONYÓ József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Pécs, Kronosz, 2018. 186–408.

„[...] azt a félelmet kelthették nálunk, hogy eltávolodhatunk ezeréves történelmünk és alkotmányunk tradícióitól csak azért, hogy egy hatalmasabb államban talán bevált, de nálunk semmi esetre sem alkalmazható berendezkedést leutánozzunk és magunkévé tegyünk”.³⁵ Bethlen komoly fenntartásokkal viszonyult a magyar belpolitika 1930-as években Gömbössel meginduló, egyre határozottabb jobbra tolódásához. Amikor 1938. november 23-án a második Imrédy-kormány bemutatkozására került sor a Képviselőházban, akkor az Imrédy Béla politikájával szembeni tiltakozása jeléül (a miniszterelnök ti. bő két hónappal korábban a kaposvári beszédében hirdette meg, hogy „csodás forradalmat” tervez véghez vinni, melynek keretében német és olasz minták alapján szervezné át az államot) a kormánypártból korábban kilépő konzervatív politikusok egyike, Sztranyavszky Sándor ezt a megjegyzést tette: a „[...] jobboldaliság körül itt ma már olyan verseny folyik, hogy nemsokára egyik kétségebe vonja a másik, a másik a harmadik, a harmadik pedig a negyedik jobboldaliságát és annak őszinteségét”.³⁶ Az ülésen jelen lévő Bethlen István sajtóhírek szerint erre azzal az elmés közbevetéssel reagált, miszerint: „Addig mennek jobbra, míg baloldalra kerülnek!”³⁷

Hasonló szellemben nyilatkozott a gróf egy 1941 februárjában tartott előadásában is, melyben az alábbiak mellett szállt síkra: „Sokan azt hiszik, hogy a nemzetiszocialista doktrína a kommunizmussal áll legerősebb ellentétben. Genesít tekintve ez igaz, tartalmát tekintve ez csak részben áll meg.” Véleménye szerint e két diktatórikus irányzat

35 Gróf Bethlen István nyilatkozat a német-osztrák megegyezés örvendetés jelentőségről Közép-Európa és Magyarország szempontjából. 8 Órai Újság, 1936. július 24. 2.

36 Képviselőházi napló, 1935. XX. kötet. 286.

37 A nagy politikai harc a Ház mai ülésén. Az Est, 1938. november 24. 3. (A Képviselőházi naplóban Bethlen ezen közbevetése nem szerepelt. Számos nagyobb sajtóorgánum – Az Est, Magyar Nemzet, Népszava, Pesti Napló stb. – viszont egyetértőleg idézte. Az exkormányfő e felszólalásával kapcsolatban terjedt el napjainkra az a tévhít, miszerint Bethlen a parlamentben nyilas képviselőknek azt felelte volna: „Az urak azt hiszik, hogy jobbra mennek, de a valóságban körbejárnak, és addig mennek jobbra, amíg megérkeznek a szélsőbalra.”)

1918-at követően azért erősödhetett meg, mert a demokrácia zsákutcába jutott. Méghozzá „a liberális demokráciának a háború után bekövetkezett elfajulása” nyomán, amire ő a két világháború közötti időszak „főbetegségeként” tekintett. Saját kora uralkodó eszméinek az egymással versengő nácizmust, a kommunizmust, valamint a demokráciát tarolta. E három közül azt tanácsolta – ismételten a tömegdemokráciák határozott bírálatát adva –, hogy „[...] az emberiségnek vissza kell térnie a demokráciához ugyan, de nem ahhoz a beteg és elfajult demokráciához, amely a háború után a nyugtalanságnak és a felforgatásnak vált öröök forrásává, hanem annak olyan új és tisztultabb formájához, amely tanult saját hibájából, tanult ezen hibák következményeiből, az egyes társadalmi osztályok között az osztályharc formájában megnyílt szakadék veszélyeiből. Ezért a demokráciát úgy kell berendezni, hogy a hatalom birtkában a társadalmi osztályok a mainál jobb egyensúlyban legyenek és maradhassanak, aminek következtében a ma egyedül mérvadó többségi elv korrektúrákra szorul.”³⁸

Reálpolitika és erdélyiség

Bethlen István grófot számos kortársa rendkívül ügyesen taktikázó, körmönfont, a különböző érdekcsoportokat különböző arcait mutatva megnyerő reálpolitikusnak tartotta, aki alapos körültekintést követően minden elérhető célokat tűzött ki maga elé. A neves mérsékelt legitimista liberális közgazdász és történetíró, Gratz Gusztáv az általa „konzervatív államférfinek” tekintett Bethlent „minden ízében »reális« politikusnak és kiváló parlamenti taktikusnak” nevezte, aki közvetlen terveibe csak nagyon keveseket avatott be, és szűkszavúsága, valamint rejtelylessége okán „[...] azt mondta róla, hogy Magyarországon nincsen ezer ember, aki az ő személyes ismeretségével dicsekedhetet”.³⁹

38 Gróf Bethlen István székfoglalója a Kisfaludy Társaságban. „Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József”. Pesti Hírlap, 1941. február II. 4.

39 GRATZ Gusztáv: Magyarország a két háború között. Budapest, Osiris, 2001. 128–147.

Utóbbi megállapítást illetően rendkívül hasonlóan vélekedett Habsburg-Tescheni Albrecht főherceg is, aki az 1920-as években azt találta mondani, hogy „[...] két dolgot nem lehet egészen biztosan tudni: hogy mi van a Pick szálámiban... és a Bethlen István fejében”.⁴⁰ Titokzatosságát és ravaszságát többen erdélyi származásából, továbbá az egykoron a Habsburgok és a törökök együttes szorításában egyensúlyozni kénytelen erdélyi politika hagyományainak követéséből eredeztették. Noha egyesek Bethlent előszeretettel hasonlították a korábbi kétszeres (1903–1905 és 1913–1917) miniszterelnökhöz, gróf Tisza Istvánhoz, kettejük között lényegi különbség volt, hogy Bethlen a politikához jóval pragmatikusabban viszonyult, mint a konok, kompromisszumokra nagyon nehezen hajló Tisza. Ahogyan azt Mikszáth Kálmán miskolci főispán, a nagy palóc író fia megfogalmazta: „Tisza vás volt, amelyik tört, de nem hajlott; Bethlen acél volt, amely hajlott, de visszapattant!”⁴¹ Bethlen egyébiránt már az 1921. április 19-én elmondott kormányfői bemutató beszéde elején nyilvánvalóvá tette, hogy „a régi jelszavak elkoptak”, ezért a régi hagyományokra építve új politikai irányvonalat kell szabni, „[...] mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrakezdeni nem lehet”.⁴²

Fél évvel később Pécssett arra szólította fel híveit, hogy „[...] reálpolitikára kell egyesülnünk, nem jelszavak alapján”.⁴³ Azt vallotta, hogy neki és kormányának „[...] meg kell oldanunk a magyar jelen és jövő rejtélyét. Azt hirdetem, hogy ezt csak reálpolitikával lehet megoldani. Végre is szűnjék meg ebben az országban a túzzel való játszás, a jelszavak után való indulás.”⁴⁴ Meggyőződése volt, hogy „[...] az egész világon csak a kiegyenlítés elve alapján lehetséges az országok kormányzása, a becsületes arany középút útján. A középpolitika nem jelent azonban gyengeséget és tehetetlenséget, hanem bölcsességet és belátást, egyúttal tettrekészséget; csak középpolitikával lehet ma országunkat kor-

mányozni.”⁴⁵ Reálpolitikai megfontolásai nemcsak a numerus clausus fentebb ismertetett 1928-as módosításának keresztlüvitelében voltak tetten érhetők, hanem például a királykérés körül kialakított álláspontjában is. Bethlen ugyanis a lelke legmélyén legitimista volt, viszont tisztában volt azzal, hogy a Habsburg-dinasztia restaurációjára az első világháborúban győztes antanthatalmak, valamint a kisantant államok egyértelműen elutasító hozzáállása miatt nincs lehetőség. Ehelyett megalkotta az ún. nemzeti királyság elméletét, amivel belpolitikai szempontból taktikusan megválaszolatlanul hagyta az uralkodó személyének kérdését, s ezt legitimista, illetve szabad királyválasztó szemszögből is értelmezni lehetett.⁴⁶ Miként 1922 tavaszán kifejtette: „[...] mi nem azt mondjuk, hogy legyen király, mert akkor lesz újból ország, hanem mi azt mondjuk, hogy legyen először ország, mert ha lesz ország, akkor majd lesz olyan királya ennek a nemzetnek, mint amilyet követel.”⁴⁷

A gróf az 1922 őszi hódmezővásárhelyi beszámoló beszédében a politikája melletti kiállásra kérte támogatóit, továbbá a kritikusai tudtára adta, hogy „[...] ha azt mondják, hogy a kormány erdélyi politikát követ, vállalom ezt a vádat. Erdélyi vagyok, voltam, maradok, és minden is leszek. Ezzel engem megszégyeníteni nem lehet. És ha azt mondják, hogy erdélyi politikát csinálunk, akkor ezt a politikát két dolog jellemzi. Az egyik dolog az, hogy óvatos és körültekintő volt azokban az ügyekben, amelyekben olyan hatalommal állott szemben a nemzet, amely erősebb volt, mint ő; a másik az, hogy könyörtelenül erős volt a belső rendbontókkal szemben. Ezt a politikát akarom követni, ehhez kérem az önök támogatását.”⁴⁸ Közel egy esztendővel később, Nógrád vármegye akkori székhelyén, Balassagyarmaton pedig ekképpen foglalta össze a politikai hitvallását: „Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom,

40 HORY András: *Bukaresttől Varsóig*. Budapest, Gondolat, 1987. 168.

41 MIKSÁTH Kálmán: Bethlen István. *Essay-vázlat*. *Pesti Napló*, 1939. július 2. 16.

42 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet. 184.

43 Bethlen zászlóbontása Pécssett. *Budapesti Hírlap*, 1921. október 22. 2.

44 A miniszterelnök Balassagyarmaton. *Budapesti Hírlap*, 1923. október 30. 3.

45 Bethlen István gróf a középút politikáját hirdeti. *Budapesti Hírlap*, 1923. május 30. 1.

46 ROMSICS Ignác: A konszolidáló konzervatív. *Világosság*, 1997/9–10. 136.

47 Bethlen zászlóbontása Miskolcon. *Budapesti Hírlap*, 1922. március 12. 4.

48 Bethlen István gróf Hódmezővásárhelyen. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 21. 2.

és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondta, hogy fajvédők vagyunk, és antiszemita politikát csinálunk.⁴⁹ Ma azt mondja, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. A magam részéről eleitől fogva azt mondottam, hogy ezt az országot igenis lehet rekonstruálni, hogy vissza kell tért a nemzeti és a keresztény alapra. Ezt az álláspontot képviselem ma is, és fogom képviselni máskor is. De mindig azt hirdettem, hogy ennek a politikának reálpolitikának kell lennie, és nem érzelmi politikának, még kevésbé pedig olyan politikának, amelyből egyesek előnyt akarnak szerezni. [...] Én nem voltam inkonizkvens, ennek a politikának egy alapja van: nap nap után figyelemmel kísérni a közélet egyes eseményeit és jelenségeit, minden pérben, tekintet nélkül arra az ódiumra, amelyet vállal, tekintet nélkül a népszerűtlenségre, amelyet vállalnia kell, arra az anatémára,⁵⁰ amelyet a szektárius rövidlátó politikusok ellenünk szórnak, minden meg kell tenni a nemzet érdekében, ami megteendő, és ami minden kormánynak kötelessége. Ez a reálpolitika, amelyet kifejtek, és ez a célok tekintetében egy és ugyanaz marad. Természetes, ha a cél ugyanaz is maradt, az eszközök változnak aszerint, ahogy a körülmények azt szükséges teszik. Ami egy évvel ezelőtt jó volt, nem lehet jó ma, ami pedig ma szükséges, az egy évvel ezelőtt még felfordulást idézhetett volna elő. Nem akarom az állatorvosi kart megsérteni, de vannak politikai baromorvosok, akik egyforma receptet találnak mindenféle betegségre. Ezekhez alkalmazkodni nem kívánok. Járok a magam útján, és a népszerűség mellett a népszerűtlenséget is vállalom, de mindig csak az ország érdekében.”⁵¹

Az erdélyi születésű miniszterelnök reálpolitikát folytatott a trianoni békeszerződés revíziójának ügyében is. A határok módosítását szóba hozva 1923-ban a Nemzetgyűlésben arról értekezett, hogy „[...] a politikai előrelátás[nak], a politikai bölcsességnek legelemeibb feladata az, hogy minden nagy kérdést akkor oldjon meg, amikor ezek a kérdések valóban megoldhatók, mikor arra a politikai atmoszféra megvan, mi-

49 Egyházi átok, kiközösítés az egyházból. (görög) *Budapesti Hírlap*, 1923. október 30. 4.

kor nincs az a veszély, hogy az amúgy is nagy számban fennforgó belső ellentétekhez új ellentétek járulnak, amelyek egész más téren és más kérdésekben ézt az előrehaladást méssze visszavetik”⁵²

Ennek szellemében az 1920-as évek első felében, számot vetve a nemzetközi erőviszonyok stabilizálódásával, Magyarország teljes elszigetelődésével és a honi gazdaság nélkülvhetetlen kölcsönszükségeivel, a versailles-i békerendszerbe való beilleszkedésre törekedett. Ezt követően viszont fokozatosan felszámolta külügyi elzártságunkat. 1926-ban a Népszövetség enyhített országunk gazdasági ellenőrzésén, egy évvel később pedig a nagyhatalmak feloldották hazánk 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletét. 1927-ben Rómában Bethlen István magyar–olasz barátsági szerződést írt alá a Benito Mussolinival, aki akkortájt az államhatárok megváltoztatásával egybekötött európai újrarendezésért vívott harc élén állt. Egy nagyhatalom támogatását elnyerve pedig a magyar kormányfő a továbbiakban már nyíltan vállalhatta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a revíziót. Amellett foglalt állást, hogy a Trianonban meghúzott határokra „[...] egy véleges békét felépíteni nem lehet. Ezekre a határokra fel lehet építeni egy börtönt, amelyben mi vagyunk az őrzöttek, és a győzők az őrzők. De messze vagyunk még attól is, hogy megnyíljának ennek a börtönnek az ajtaja!”⁵³ Annak érdekében, hogy e börtön ajtaját felfeszítse, a gróf szerette volna megnyerni az első világháborút lezáró Párizs környéki békékkal úgyiszintén elégedetlen és az olaszoknál hagyományosan jóval komolyabb gazdasági és katonai potenciállal bíró Németország támogatását is. Ezt azonban nem sikerült elérnie, mivel Berlin akkoriban még a Gustav Stresemann külügyminiszter által kijelölt ún. teljesítési politikát követte, melynek keretében vállalta az antanthatalmak által rárótt békéfeltételek végrehajtását.⁵⁴

51 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XV. kötet. 177.

52 Ezekre a határokra végleges békét fölépíteni nem lehet. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 6. 5.

53 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009. 77–126.

Utolsó akkordok Összességében azonban gróf Bethlen Istvánnak az 1921 és 1931 közötti miniszterelnöksége idején belpolitikai és külügyi szempontból is sikeresült konszolidálnia Magyarországot az első világháborús vereségünk, valamint az általa egy helyütt gúnyosan csak „farsangi tréfának”⁵⁴ minősített trianoni országcsontkítás után.

A nagy formátumú református püspök, Rávász László a *Magyar Szemle* folyóiratban igen találóan állapította meg az alábbiakat: „Volt abban valami alig elhordozható tragikum, hogy a legerdényibb lelkű politikus legyen az Erdély nélküli ország gazdája, s olyan politikát csináljon, mintha nem is volna Erdély.”⁵⁵ (E folyóirat Bethlen Istvánhoz tartozott, rendeltetése „a konszolidált bethleni rendszer méravadó értelmiségi köreinek ideológiai irányítása” volt, hasábjain olykor maga a gróf is számot adott társadalmi nézeteiről, politikai felfogásáról.)⁵⁶

Az egykori miniszterelnök elismertségét jelezte, hogy amikor 1939-ben bejelentette, hogy csaknem négy évtizednyi parlamenti pályafutás után nem jelölteti magát az országgyűlési választásokon, akkor még a vele szemben alapvetően kritikus szociáldemokrata napilap, a *Népszava* is így írt róla: „Bethlen Istvántól nem lehet elvitatni kimagasló tehetségét, világos, tiszta látását, osztályérdekeinek gyors fölismérését; nem lehet tőle elvitatni, hogy a háború utáni új Magyarország kimagasló politikusa és államférfin. A magyar uralkodó osztályoknak kevés ilyen nagy tehetségű politikusa maradt az összeomlás után.”⁵⁷

A legszebbben azonban talán Barankovics István, a magyar keresztenyszocializmus kimagasló alakja búcsúzott 1939 nyarán, a Képviselőházat a kevésbé fajsúlyos Felsőházra cserélő gróf Bethlen Istvántól: „A kiemelkedő egyéniség nem egyszerisége, hanem titokzatossága miatt kimeríthetetlen a fogalmak hideg formáival, de egyúttal ugyanezen

okon izgató és nyugtalanító, vonzó vagy taszító külön világ. Korántsem hiszem, hogy a bethleni politikai egyéniség lényegét úgy tudnám megragadni, hogy elemeire bontva megmutathatnám e külön világot egységgé szervező törvényeket. Aki emancipálni képes gondolkodását a bethleni egyéniség ellen föllázadt gyalogszellemek alpári diktatúrája alól, s aki a mai Magyarországot is csak az örökö Magyarország, s a mai nemzetet is csak az örökö magyar nemzet egyik állomásaként szemléli és szereti, az legyőzve a kérészletű kortársi ítélezés indulatosságát, és szémét a sivár politikai homokbuckákról a magányos havasokra emelve föl, Bethlen Istvánban a nagy magyar politikai hegyláncnak utolsó oromzatát fogja látni, azoknak az irányt szabó, sors küldötte magyar nagyoknak egyikét, akikben időről időre szállást vesz magának az örökö Magyarország lelke, akik fajtánk politikai szellemének evangéliistái voltak. A lényeglátó magyar szemet a bethleni egyéniségben a nagy formátumon túl az igézi meg, ami benne nem is bethleni, hanem örökö magyar lényeg, amiben történeti fároszainknak folytatása: az, hogy egyéni életévé éli a magyar sorsot, szinte szétoldódik a történeti időben, a magyar sors inkarnációja, annak az örökö magyar szellemnek 20. századi megjelenítője, amely kiválasztottjainkban folytatja vándorlását a magyar időnek végezetéig.”⁵⁸

54 Bethlen István választói előtt. *Budapesti Hírlap*, 1934. január 30. 7.

55 RÁVÁSZ László: Bethlen István erdélyisége. *Magyar Szemle*, 1934/10. 106.

56 LACKÓ Miklós: Székfű Gyula és kortársai. *Valóság*, 1983/8. 17.

57 Súlyos vadvélez. *Népszava*, 1939. május 10. 1.

58 BARANKOVICS István: Nemzedékünk tanítómesterei. Bethlen István gróf. Az Ország Útja, 1939/7. 387-388.

Hoffmann Géza festménye Bethlen Istvánról
(Képes Krónika, 1931. április 19. 1. oldal)

Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata

A Magyarország élén 1921 és 1931 között miniszterelnökként álló gróf Bethlen István minden bizonnal 1927-ben volt a politikai pályafutása csúcsán. Nagy kormányzó pártja, az általa 1922-re összekovácsolt jobboldali konzervatív Egységes Párt¹ ugyanis az 1926 végén lezajló országgyűlési választásokon foldcsuszamlászerű győzelmet aratott, 172 mandátumot szerezve meg a 245 parlamenti helyből. A sikér mértékét növelte, hogy az Egységes Pártot támogató indulók közül a Kereszteny Gazdasági és Szociális Párt 35, a pártoknávüliek 3, míg a kormányhoz közeledő fajvédők szintén 3 mandátumhoz jutottak.²

A bethleni konszolidáció sikéréit is jelző nagyarányú választási győzelmet követően a gróf méltán remélhette, hogy a politikai hatalom birtoklásán túl a magyar szellemi élet fontosabb pozícióit is felügyelheti. Annak érdekében pedig, hogy a mérvadó intellektuális körökben szélesítse az általa felépített rendszer talapzatát, illetve a jobboldali konzervatív értelmiséget tömörítse, saját kultúrpolitikai kezdeményezéseként 1927-ben az elnöklelővel megalakult a két világháború közötti legrangosabb magyar konzervatív értelmiségi csoportosulás, a Magyar Szemle Társaság, amely 1927 és 1944 között kiadta a *Magyar Szemle* nevet viselő, havonta megjelenő kulturális, világnézeti és politikai folyóiratot.

Miként arra a miniszterelnök életrajzírója, Romsics Ignác rámutatott a grófról írt művében, a kormányhatalmat a kezében tartó konzervatív irányzat akkoriban nem rendelkezett önálló társadalomtu-

1 Teljes nevén Kereszteny-Keresztyén, Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt volt.

2 KENDE János: Egy túlnyert választás – 1926. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Szerk. FÖLDES György – HUBAI László. Budapest, Napvilág, 2010. 128.

dományi orgánummal, az 1908-ban a Magyar Társadalomtudományi Egyesület által indított *Magyar Társadalomtudományi Szemle* és a gróf Tisza István korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) kormányfő által 1911-ben útjára indított *Magyar Figyelő* 1918-ban történt megszűnése óta. A kor ünnepelt írónője, Tormay Cécile révén szerkesztett *Napkelet* ugyanis szépirodalmi-kritikai lap volt, míg a *Protestáns Szemle*, illetve a katolikus *Magyar Kultúra* hangsúlyozottan felekezeti éssel bírtak, és ezért nem tölthették be a *Magyar Figyelő*, valamint a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* régi hivatását. Mindezzel szemben ugyanakkor a szociáldemokraták és a liberálisok, továbbá az 1920-as évek derekától már a kommunisták is saját elméleti folyóiratokkal (*Századunk*, *Szocializmus*, *Új Március*, 100 százalek) rendelkeztek.³

E felismeréstől vezérelve jutott Bethlen arra az elhatározásra, hogy a magyar szellemi élet hozzá közel álló képviselőit felkérje a *Magyar Szemle* elindítására. S bár az igencsak nívós szerkesztőbizottság elnöki tisztségét mindenig az erdélyi származású arisztokrata töltötte be, a lap tényleges szerkesztője 1938-ig Szekfű Gyula történész volt, akit 1939-ben ebben a pozícióban Eckhardt Sándor irodalomtörténész-nyelvész váltott.

Szekfű Gyulának korábbról nem voltak komolyabb lapszerkesztői tapasztalatai. Szőke Domonkos történész meglátása szerint ezért a ki-nevezésének minden bizonnal politikai okai lehettek. Szekfű ugyanis a Horthy-korszak legismertebb és legnagyobb hatású historikusai közé tartozott, akinek az 1920-ban, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* címmel kiadott történetpolitikai műve⁴ a két világháború közötti időszak egyik szellemi alapvetésének számított. A kötetben Magyarország történelmének 1820-tól 1920-ig terjedő szakaszát hanyatlástörténetként határozta meg. Ebben a dekadens korban az általa „konzervatív reformernek” nevezett gróf Széchenyi Istvánt tekintette mintaadó-

3 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 290. (a továbbiakban: ROMSICS, 2005).

4 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.

nak, ami egybecsengett azzal, hogy a bethleni konszolidációs politika előszeretettel hangsúlyozta egy konzervatív színezetű reformpolitika végrehajtásának újbóli szükségességét, amelyet a megvalósítandó társadalmi stabilitás érdekében elengedhetetlen volna véghez vinni.⁵

1927. január 24-i keltezéssel ezért a kormányfő egy „nemzetnevelő” folyóirat szerkesztői feladataira felkérő levelet címzett Szekfű Gyulának. Miként a küldeményében fogalmazott: „[...] egy havonta megjelenő folyóiratra is gondolok, mely megismertetné olvasóival a külpolitika, szociálpolitika, a jogi, művelődési, gazdasági politika feladatait és eseményeit, s ez ismertetésekben igyekeznék belénevelni a lelkeket a történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk és társadalmi állapotunk adta valóság képét, s a teóriáknak és improvizációknak veszélyeit. Az ily szemle a cél természeténél fogva távol állna a pártpolitikától, és a tudományos publicisztika eszközeivel világítaná meg tárgyilagosan, de minden oldalról a felvetendő kérdéseket.”⁶

A miniszterelnök megkeresését a történész elfogadta, és 1927 széptemberében már meg is jelent a *Magyar Szemle* első száma, amelyet még 198 másik követett egészen 1944 márciusáig, hazánk német megszállásáig. A sikerre vitt bethleni konszolidációs politika egyik szellemi termékének számító lap indulásánál a szervezőmunkát Szekfű végezte, nála a kéziratok megjelenése esetén a szűkebben vett tudományos szempontok érvényesültek, míg a miniszterelnöknek az olyan személyek kiválasztásában volt szava, akik politikai vonatkozású dolgozatokat helyeztek el a folyóiratban. A *Magyar Szemle* szervezésekor Szekfű a neves legitimista liberális közgazdász és történetírón, Gratz Gusztávon kezével tartotta a kapcsolatot Bethlennel.⁷ A szerkesztők és publikálók körét illetően Szekfű, ha valakitől személyi ajánlatokat elfogadott, az csakis a kormányfő lehetett. Ezt bizonyítja Bethlen azon 1928 februárjá-

5 Szőke Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez. In: *Magyar történeti tanulmányok*. XV. kötet. Szerk. FEHÉR András. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1982. 55–56. (a továbbiakban: SZŐKE, 1982)

6 ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/1. jelzés, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1927. január 24.

7 SZŐKE, 1982, 59–60.

ban kelt levele, melyben arról tájékoztatta Szekfűt, hogy a kiadvány aktuálpolitikai tartalmú cikkeinek megjelentetéséért felelős személyként a szerkesztőbizottságban ne Darányi Kálmán országgyűlési képviselő – későbbi földművelésügyi miniszter (1935–1939) és miniszterelnök (1936–1938) – foglaljon helyet, hanem a Bethlen-kormányban 1922-től 1926-ig a belügyminiszteri tisztséget betöltő Rakovszky Iván. Ahogyan azt a levelében megfogalmazta: „[...] tájékoztatni kívánjak arról, hogy elsősorban Rakovszky Iván személyére gondolok, és súlyt helyezek rá, hogy az itt szóban forgó politikai cikkek megírására mindenekelőtt ő kérressék fel. Természetesen Darányi Kálmán közreműködését is szívesen látom, ámde mégis Rakovszky Iván az, akit főleg erre a feladatkörre a magam részéről kiszemeltem. Légy kegyes tehát a dolgot a szerkesztőbizottság többi tagjával ily értelemben megbeszálni és engem megbeszéléstek eredményéről minél előbb értesíteni.”⁸ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Darányi Kálmán helyett végül az egykor belügyminiszter került be a lap szerkesztőbizottságába.

A már fentebb idézett Szőke Domonkos szerint a *Magyar Szemlén* el töltött időszak alatt gróf Bethlen István és Szekfű Gyula kapcsolatát mindvégig a politikai lojalitás, a kölcsönösen megnyilvánuló tekintélytisztelet jellemzte. Kettejük viszonya azonban ettől függetlenül nem nélkülözött a szigorúan tekintélyelvű, minden két fél részéről tapasztalható hűvös távolságtartást, és olykor a burkolt szembenállást sem. Utóbbit részben abból fakadt, hogy a történésznek más volt az elképzélése a folyóirat rendeltetését illetően, mint a kormányfőnek. Bethlen ugyanis abban olyan lehetőséget látott, melynek révén a saját társadalmi nézeteit, illetve politikai felfogását mások útján is közvetítheti. Szekfű viszont a lapra olyasféle szellemi műhelyként gondolt, ahol az ellen tétes vélemények szembesítésére is alkalom kínálkozik. Gyakorlatilag a kísérletező magyar reformkonzervativizmus magas szellemi színvonalon megfogalmazódott gondolatait ütközötve ezen a vitaterepen a konszolidációs kormányzati politikával, melynek legfőbb képviselője

a szerkesztőbizottság felett elnöklő gróf volt. minden nézeteltérésük ellenére Bethlen István és Szekfű Gyula együttműködésének alapja a politikai és eszmei síkon értelmezett konzervativizmus volt. Szekfű a konzervativizmusra úgy tekintett, mint ami megtartó és hagyományőrző rendeltetése révén képes lehet megteremteni a társadalmi közmegegyezést. Bethlen ezzel szemben az ideológiához a gyakorlati politika oldaláról közelített. Számára az volt az elsődleges, hogy az 1918–1919-es baloldali forradalmak bukása után berendezkedő és önmagát „ellenforradalminak” nevező jobboldali konzervatív rendszerben a politikai hatalom (többek között a választójog korlátozott voltából kifolyólag) a történelmi vezetőrétegek, azaz az arisztokrácia, valamint a birtokos nemesség kezében maradjon, akiknek – megítélése szerint – a műveltsége és a vagyon helyzete biztosítja azt, hogy az ország sorsát illetően felelős döntéseket hozhassanak.⁹

Maga a *Magyar Szemle* is alapvetően konzervatív beállítottságú folyóirat volt, ezen belül azonban liberális jegyeket is felvonultatott: Fennállása során mindenkor magas intellektuális nívót képviselt, méltán érdemelte ki, hogy a Horthy-korszak egyik legnagyobb példányszámban kiadott és legbefolyásosabb napilapja, a *Budapesti Hírlap* 1930 nyarán a „legelőkelőbb magyar folyóiratnak” nevezze a kiadványt.¹⁰

Amikor Szekfű 1943 májusában betöltötte a 60. életévét, a *Magyar Szemle* az évi 5. száma egy személye és munkássága előtt tisztelegő születésnapi kiadás lett. Az ünnepi lapszámban többek között a fiatal Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke (1990–1996) Szekfű történetírói arcélét rajzolta meg, míg Gogolák Lajos történész és szlavista a nagy historikus nemzetpolitikai elképzéléseit mutatta be. Az előszót Bethlen István jegyezte. A gróf az írásában amellett szállt síkra, hogy Szekfű a folyóirat szerkesztése során liberális gyakorlatot képviselt, ugyanakkor a munkaetika terén szigorúan tartotta magát gróf Széchenyi István azon nézetéhez, miszerint „mond-

8 ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/I. jelzet, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1928. február 23.

9 Szőke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus választóján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez. *Századok*, 1993/5–6. 739–741.

10 Megjelent a Magyar Szemle júliusi száma. *Budapesti Hírlap*, 1930. június 29. 18.

a nemzet szemébe az igazat, még ha az kellemetlen és nem is hízelgő a nemzetre nézte". Az exminiszterelnök szerint a közös munka könnyű volt Szekfűvel, mert „[...] sohasem volt az a szándékunk, hogy eltekintve a főbb irányítástól, a magunk véleményét a részletekben is ráoktrojálni akarjuk a *Szemle* írói gárdájára. Hiszen a *Magyar Szemle*nek sohasem lehetett az a célja, hogy akár a Szekfű, akár az én politikai nézeteimnek legyen a rivaldája, hanem inkább olyan »tribune libre«-féle" akart lenni, ahol a közéleti kérdések emelkedett hangú, de szabad megvitatására adatik alkalom, amennyiben ennek a szabadságnak felhasználása összhangban áll a legfőbb nemzeti érdekek tiszparancsolatával." Írása végén Bethlen lándzsát tört amellett, hogy Szekfű Gyula 1927 és 1938 között kifejtett szerkesztői munkája idején a *Magyar Szemle* szerzői „[...] a közélet kérdéseihez, minden pártpolitikai elfogultság fölött állva, a nemzeti politika legmagasabb szemszögéből igyekeztek hozzászólni, úgyhogy a pártpolitikától megmételyezett közéletünk sivár pusztaságain valóságos oázisként hatottak gyakran Szekfű előtérbe toltszempontjai.”¹²

A miniszterelnök és a történész közötti tisztelet és megbecsülés kölcsönös volt, utóbbi a kortárs politikusok közül igazán csak Bethlennel rokonszenvezett. Hiszen ahogy egy Bajcsy-Zsilinszky Endrének 1942-ben címzett levelében leszögezte: „Tisza István politikáját mindig hibásnak tartottam, csak egyéniséget nagynak.”¹³ Szerinte a Tisza által alapított *Magyar Figyelő*, valamint Bethlen István *Magyar Szemléje* között az volt az alapvető különbség, hogy előbbi – a benne olykor *Rusticus*, azaz Vidéki álnéven publikáló – Tisza „[...] saját politikai céljai szolgálatába állította, abból harcos orgánumot alkotott, mely beleszól a napi politika mozgalmaiba, áminthogy ugyancsak az ő erősen szubjektív színezett politikai meggyőződése volt nemegyszer a mérték is, mellyel a *Magyar Figyelőben* még irodalmi, művészeti és tudományos kérdéseket is bíráltak”. Bethlen ezzel szemben éppen ellentétesen cse-

lekedett, és hagyta, hogy a *Magyar Szemle* – Szekfű szavaival élve – „politikamentes folyóirat” legyen, mi több, kormányfősége idején nemcsak elviekin, hanem gyakorlatban is helyeselte, ha a lapban kritikai észre-vételeket fogalmaztak a kabinetje működését illetően. Szekfű a kiad-vány nagy érdemének tartotta, hogy rendre helyet kaptak benne a határon túli magyarság helyzetével, valamint az utódállamok politikájával foglalkozó tanulmányok. A Felvidék viszonylatában ezeket a kezdetek-től főképp Steier Lajos író-történész, míg Erdély vonatkozásában Jancsó Benedek történész-publicista, illetve Szász Zsombor jogi szakíró szerez-ték. Bethlen nagy hangsúlyt fektetett emellett arra is, hogy a folyóiratban publikációs lehetőséget biztosítson a fiatalabb értelmiségi korosz-tálynak, aminek nyomán előfordult, hogy a *Magyar Szemle* szerkesztő-ségi összejövetelein számos ifjú, esetenként egyetemi hallgató vette kö-rül, akikkel uyanolyan hosszasan és szívélyesen értekezett, mint a lap már idősebb munkatársaival:¹⁴ Szekfű Gyula véleménye szerint Bethlen István a *Magyar Szemlében* közölt frásokban megpróbálkozott „[...] uta-kat és módokat keresni az egyetemes magyar gondolat érvényesülésére. Népműi érzése divattól és illúzióktól meg nem tántorítva kutatja a ho-rizontron felmerülő lehetőségeket, és követeli tőlünk azt a magatartást, mely a külső lehetőségek kihasználását meg fogja könnyíteni. Ennek szolgálatában nemegyszer erélyesen szembefordul a közvéleményen uralkodó tévtanokkal, s intelligenciánk elkészett asszimiláló álmainak ostorozása – folyóiratunk hasábjain – Széchenyi István akadémiai be-szédéhez hasonlít bátorság, a tömeggel szembefordulása és az európai humanitás szempontjából, mely utóbbi ma is, mint száz évvel ezelőtt, azonos a magyarság igazi érdekeivel.”¹⁵

Bethlen István az ország érdekeit kívánta képviselni azt követően is, hogy 1931 nyarán – az 1929-ben kirobbant és hazánkba is begyűrűző nagy

11. Szabad szószék, (francia)

12. GRÓF BETHLEN István: Előszó. *Magyar Szemle*, 1943/5. 225–226.

13. Szekfű Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endrének címzett 1942-es gondolatát idézi MÍ-

KOLCZI Ambrus: Csoportkép történészekkel. Az antiszemizmus ürügyén? *Aetas*, 2004/3–4. 302.

14. Ezt erősítik meg a már fentebb említett Gogolák Lajos (1910–1987) visszaemléke-zései is, aki 1929-től, tehát 19 esztendős korától fogva publikált a folyóiratban. Ld.

GOGOLÁK Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nóvé Béla. *Holmi*, 2001/3. 293–310.;

UÖ.: Romemlékek (II). Közzéteszi Nóvé Béla. *Holmi*, 2001/4. 498–517.

15. SZEKFŰ Gyula: Bethlen István gróf és a *Magyar Szemle*. *Magyar Szemle*, 1934/10.

285–288. (a továbbiakban: SZEKFŰ, 1934).

világgazdasági válság kihatásai nyomán – távozni kényszerült a miniszterelnöki bársonyszékből. Ennek szellemében 1933-ban előbb Németországban, majd Angliában volt előadókörúton, ahol a beszédjeiben rendre felszólalt a történelmi Magyarországot 1920-ban a területének és lakosságának nagyjából kétharmadától megfosztó s egyúttal mintegy hárommillió magyart az utódállamok területén kisebbségi sorba tasztató trianoni békeszerződés revíziójára érdekelben. Az általa elmondottakat befolyásos angol értelmiségek köréből kemény kritikákkal illették, sőt nem sokkal később angol nyelven két olyan kiadvány is napvilágot látott, melyek közül az egyikben a gróf gondolatait bírálták, a másikban pedig a 19–20. századi magyar nemzetiségi politikát. Bethlenben ennek nyomán fogalmazódott meg egy idegen nyelvű magyar történeti összegzés megjelentetésének terve. Miként arról Kozma Miklósnak, a Magyar Távirati Iroda akkor elnök-vezérigazgatójának egy 1934 nyarán küldött levelében fogalmazott: „Külföldi előadói körutaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szereztem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern fel-dolgozása – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság.”¹⁶

Néhány hónappal később, a Magyar Szemle Társaság 1934. november 1-i ülésén született döntés arról, hogy az angol és francia nyelvű összefoglalás az ún. „Hóman-Szekfű” rövidített változata legyen, két kötetben. Az 1928 és 1941 között több kiadásban megjelent történelmi monográfiásorozat a *Magyar történet* címét viselté, és Szekfű Gyula közösen szerezte a mindmáig a legkiválóbb magyar középkorászok között számoltartott Hóman Bálint későbbi kultuszminiszterrel (1932–1938, 1939–1942). A munkamegosztás értelmében a Hunyadi Mátyás 1458-ban történt királyá választásáig szóló részeket Hóman jegyezte, a többöt Szekfű. A két világháború között jóformán minden magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható és sok vonatkozásban napjainkig

16 FRANK Tibor: A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű *Magyar Történet* terve. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/6. 931.

haszonnal forgatható könyvsorozat rövidítését az állandó időhiányban szenvedő Hóman kedves tanítványára, Deér József történészre bízta, míg a saját részei átdolgozását Szekfű maga végezte. Az elkészült munka több okból kifolyólag – példának okáért a külügyi vonalvezetés angol orientációval szemben fokozódó németbarátsága miatt – végül nem jelent meg, és az utókor számára is csak Szekfű 1940-re részben elkészült fejezetei maradtak fenn,¹⁷ melyek hazánk 1606 és 1939 közötti történelmét taglalták.¹⁸

A tervezett angol és francia nyelvű köteteket Bethlen István eredetileg a Magyar Szemle Társaság, valamint a szintén a vezetése mellett működő két szervezet, a Society of the Hungarian Quarterly, illetve a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie közös kiadványaként kívánta megjelentetni. E társaságokban az 1930-as évek derekától a Bethlen körül csoportosuló Nyugat-barát politikai-értelmiségi körök képviselői kaptak helyet,¹⁹ köztük Szekfű Gyula is, akinek a Society of the Hungarian Quarterlybe történő felvételét 1935-ben közvetlenül maga az ex-kormányfő indítványozta.²⁰ A hazai Nyugat-barát és németellenes politikai erők informális vezetőjévé az 1930-as évekre mindenki Bethlen vált, ezen irányzat sajtóbéli orgánumává pedig az 1938-ban Pethő Sándor és Hegedűs Gyula újságírók által alapított és a liberális nagytőkés csoportok által finanszírozott *Magyar Nemzet* napilap. E lapban Bethlen ugyan nem publikált, ám annak irányító bizottsági munkájában részt vett,²¹ és az ő kérésére kezdett el írni az újságra Szekfű, aki azt követően, hogy 1940 nyarán Pethő Sándor halálos autóbalesetet szen-

17 SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002.

18 UJVÁRY Gábor: Kis magyar történet – nagy-magyar történészről. Szekfű Gyula és a *Magyar történet* rövid összefoglalásának kontextusa. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik: Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Uő. Budapest, Ráció, 2011. 251–288.

19 FRANK Tibor: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája, 1936–1944. *Filológiai Közlöny*, 1978/1. 931–943.

20 Bethlen István e tárgyban Szekfű Gyulának 1935. július 17-én címzett levelet, közli HUSZÁR Tibor: A *Magyar Szemle* körül. Szerkesztfi, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. *Valóság*, 1993/12. 74.

21 ROMSICS, 2005, 403.

vedett, az életrajzírója, Dénes Iván Zoltán történész szerint rövid idő alatt a *Magyar Nemzet* szellemi irányítója lett.²² 1943–44 fordulóján itt jelentette meg vezérkikkek formájában a *Valahol utat vesztettünk* címet viselő dolgozatát is, amelyben kritikával illette a 19. század második és a 20. század első felének liberalizmusát, valamint a népképviseleti parlamentarizmust. A reformkori centralistákról (Csengery Antalról, báró Eötvös Józsefről, Szalay Lászlóról) ugyanakkor igen elismerően írt, amellett érvelve, hogy az egyéni szabadság tényleges biztosítékát a centralisták klasszikus liberalizmusának követése révén lehet megteremteni. A szabad községek önrendelkezésén, az egyesülés és szervezkedés demokratikus jogán, továbbá a politikai hatalom, illetve intézményrendszer humanizmusán keresztül.²³

A centralisták eszmei hagyatékának méltatása Szekfű Gyula részéről nem volt előzmények nélküli, mivel az 1930-as évek második felében, a második világháború során, valamint a világégés befejeződése utáni időszakban gyakran írt az elődök példamutatásáról, a kívánatos demokrácia mibenlétéiről, illetve a politikai és társadalmi reformok szükségségéről.²⁴ Nem volt ez másképp 1945. április 13-án sem, amikor a nem sokkal korábban alakult Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete elnevezésű egyesület középiskolai történelemtanároknak szervezett fővárosi rendezvényén tartott előadást. Beszédében amellett szállt síkra, hogy a világháború végére a történelmi középosztály „teljesen elvesztette tájékozódóképességét, és olyan politikai hibákat követett [el]”, melyek következtében a továbbiakban „[...] a magyar ipari és a mezőgazdasági lakosság feladata a nemzeti műveltség fenntartása és a hatalom gyakorlása”. Előadása végén a világháborúból a vesztesek oldalán kikerülő hazánk kényszerű reálpolitikai helyzetével számot vette hallgatóságát arra figyelmeztette, hogy a „[...] német nép képtelen a kulturális fejlődésre és vezetésre, így a jövőben a felszabadítóink birodalmával [a Szovjetunióval] való kapcsolatainkat kell kiépítenünk. De kapcsolatot kell teremtenünk az orosz birodalom mellett a szomszéd szláv népekkel is, hogy a hatalomhoz jutott két új néposztály fiai már e történelemszemléletben nevelődjenek.”²⁵

A történész gondolataira néhány nappal később a befolyásos kommunista író és politikus, Révai József reagált a *Magyар Kommunista Párt* központi lapjában, a *Szabad Népben*, melynek akkoriban a főszerkesztője volt. Írásában kéletesen kezet nyújtott Szekfűnek, ugyanis a meglátása alapján „van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni”, abban, hogy a historikus a konzervatív beállítódása ellenére a parasztság, valamint a munkásság jövőbeni vezető szerepéreól értekezett. Ugyanakkor a fenntartásainak is hangot adott; egyebek mellett utalva Szekfű Gyula és Bethlén István kapcsolatára: Szavai szerint jól látható, hogy „[...] az ellenforradalom egyik fő ideológusa, a bethleni korszak hivatalos történésze, új utakat keres, de arról, hogy ez az útkeresés az 1919-es ellenforradalom és a bethleni korszak elítélését jelenti-e, tőle magától még nem hangzott el vallomás”.²⁶

Révai cikke után a sajtóban egy terebélyes vita alakult ki a múlt és jövő vonatkozásában a magyar értelmiség helyéről és felelősségről.²⁷ Ennek során például Darvas József, az egyik legjelentősebb népi író abbéli véleményének adott hangot, hogy a második világháború alatt a hazai értelmiségnek csak egy kicsiny szelete volt az, „[...] amely tövábbra is a Szekfű-iskola híve maradt; inkább csak »konzolidációs« alapon volt nyilas- és németellenes: rebellót látott a szélsőjobboldali zajongásban, és új Széchenyire vagy Deák Ferencre áhitözött, esetleg éppen visszakívrva Bethlen István »aranykorát»”.²⁸

A kibontakozó sajtóvitát a kommunisták terelték népfrontos megerbe azáltal, hogy az 1945. júliusának derekán megrendezett könyv-

22 DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történész-író és ideológus*. Pozsony, Kalligram, 2015. 363. (a továbbiakban: DÉNES, 2015)

23 SZEKFŰ Gyula: „*Valahol utat vesztettünk*”. Budapest, Magvető, 1987.

24 E témaban bővebben ld. STANDEISKY Éva: „Morális nyugtalanság és féltő gond”.

A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 2008/4. 73–109.

25 Szekfű Gyula: *Az ipari munkásság feladata a nemzeti műveltség fenntartása. Népszava*, 1945. április 15. 2.

26 RÉVAI József: Szekfű Gyula útja: *Szabad Nép*, 1945. április 19. 3.

27 Mindezzel összefüggésben ld. VARGA István: Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű

Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 621–627.

28 DARVAS József: Új szellemi frontot! *Szabad Nép*, 1945. május 13. 5.

napokon Új Szellemi Front néven jelentkeztek kiadvánnyal. Ebben a saját értelmezésük szerint foglalták keretbe a sajtócékeket (csökkentve a népek szerepét, a kommunista véléménnyel szemben fanyalgókat bagatellizálva, továbbá a nekik nem tetszőket kihagyva), de helyet adtak olyan írásoknak is, melyek nem jelentek meg azelőtt napilapokban.²⁹ Ezek közé tartozott Erdei Ferenc *A magyar értelmiség útja* című cikke is. A baloldali szociológus a Szekfű–Bethlen-párhuzamot azon a ponton vonta meg, ahol azt emelte ki, hogy a megítélése szerint az az értelmi-ségi réteg követheti a nagy hatású történészt „[...] a demokratikus átalakulás útján, amely vele tartott a bethleni konszolidáció igenlésében is és a forradalmias fasizmus ellenzésében is. [...] Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része. Az a rész ez, amelynek az államigazgatásban, szellemi kultúrában és gazdasági életben is a legnagyobb volt a súlya. Közelebbről példázva: a *Magyar Szemle* társasága, a *Magyar Nemzetnek* és a 8 Órai Újságnak az olvasótábora. Vagy más példával: az az értelmiségi réteg, amelynek mindenügy Bethlen István volt a politikai ideálja, akkor is, amikor valóban már Gömbös és utódai uralkodtak.”³⁰

A vékonyka kötetben Szekfű Gyula *Új front – régi út* címen jelentkezett értekezéssel. Ebben rendkívül elismerőleg akképpen fogalmazott Bethlen Istvánról, hogy a gróf „[...] kívánságára elvállaltam a *Magyar Szemle* szerkesztését. Bethlen nem volt Tisza István, aki a *Magyar Figyelő*re saját nézetét kényszerítette rá, s aki például a legkompetensebb szakember, Horváth János³¹ véleményét is megkorrigálta, és visszautasítá, mikor ez Adyt nagy költőnek jellemezte. Bethlen István kezdettől fogva nem avatkozott bele a szerkesztésbe – nem kívánta politikája támogatását – erre megvannak az ő napilapjai, mondotta nem minden megvetés nélkül –, és szó nélkül engedte, hogy több lényeges kér-

29. STANDEISKY Éva: Csábtánc és kiszorítósi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 2005/4. 22–23. (a továbbiakban: STANDEISKY, 2005)

30. ERDEI Ferenc: A magyar értelmiség útja. In: *Új Szellemi Front*. H. n. [Budapest], Szikra, é. n. [1945] 35.

31. Horváth János (1878–1961) Kossuth-díjas irodalomtörténész, Szekfű Gyula egykori tanára és szellemi társa.

désben túlhaladjunk az ő politikája és társadalmi felfogása határain. Így a nemzetiségi kérdésben, a földreformi általában a szociálpolitika, a paraszkérdés dolgában. Egyes állandó munkatársaim, öregek és fiatalok cikkeiről tisztában voltam, hogy nem fedik Bethlen nézeteit, de nyugodtan közölhettem azokat Gratz Gusztávtól Kovács Imréig,³² nemcsak azért, mert tudtam, hogy ebből bonyodalom nem származik, hanem mert az volt a véleményem, hogy a nemzet és a társadalom haladóbb megfogalmazásait utóbb egyszer majd Bethlen István is magáévá fogja tenni. Olyannak ismertem meg, aki képes evolúción átmenni, és hiszem is, ha nem rohanja le őt Gömbös képében a durva hitlerizmus, a revolúcióra talán nem lett volna szükség. A *Magyar Szemle* ezt a távolabbi, haladottabb Bethlen Istvánt akarta követni, s nézeteim szerint ő ritka belátást, toleranciát és szerves nemzeti gondolkodást tanúsított, amikor ezt nekem lehetővé tette.”³³

Noha az egykori miniszterelnök nyitottságáról Szekfű rendkívül tisztelegően szólta, írása – miként arra Standeisky Éva történész rámutatott – főképpen azért kaphatott helyet a névtelen szerkesztő által tendenciózus jelleggel összeállított kiadványban, hogy a kommunisták vele is szemléltesek: szövetségesitáborukba Szekfű Gyula is beletartozik. A kommunista vezetés alatt az értelmiség széles rétegei megtalálhatják a számításaiat, ugyanakkor az értelmiségnak tudatosítania kell magában, hogy jövője nagymértékben függ a Magyar Kommunisták Párt politikájának követésétől.³⁴

Néhány hónappal a nyári könyvnájak után Szekfű Gyula értelmi-ségből diplomátává vált. 1945. október 15-én ugyanis rendkívüli moszkvai követté nevezte ki őt a dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnökleté alatt álló Ideiglenes Nemzeti Kormány. Azt, hogy Bethlen István egykori híveként, konzervatív és katolikus meggyőződésű emberként mi-

32. Kovács Imre (1913–1980) író, a két világháború közötti népi mozgalom egyik kiemelkedő alakja. Az 1939-ben alapított Nemzeti Paraszpárt politikusa, aki 1947-ben, még a nyílt kommunista hatalomátvétel előtt Nyugatra távozott...

33. SZEKFŰ Gyula: Új front – régi út. In: *Új Szellemi Front*. H. n. [Budapest], Szikra, é. n. [1945] 40–41.

34. STANDEISKY, 2005, 23.

ért vállalta el ezt a megbízatást, egy Kornfeld Móric egykori nagyiparos bankárnak 1946 őszén küldött levelében azzal indokolta, hogy „[...] rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő befolyással. [...] Tárgyilag pedig: meggyőződésem, hogy az az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei s a katolikusok sem ellenség többé.”³⁵

Szekfű saját érvelésén túl még több magyarázat született az idők során a moszkvai követi tisztség elfogadásának indítékaival kapcsolatban. Az ő közelről ismerő népi író és falukutató, Szabó Zoltán egy 1956-os naplójegyzetében például így fogalmazott: „[...] Szekfű Gyula majdnem olyanformán jutott a moszkvai követséghez, mint Török Bálint a Hétteronyba: a »Zápolya-kor«-diagnózisát saját személyes sorsa is dokumentálta... Szekfű moszkvai kiküldetésének végső oka az volt, hogy az orosz ellenőrző bizottság egy tagja, magánjellegű formában természetesen, három igényt állított föl a moszkvai követ személyéről. Nevezetesen azt, hogy ne legyen 1. kommunista; 2. zsidó; 3. politikus. E negatív igényekhez egy pozitív ötlet is társult részükön: olyan ember, mint Szekfű Gyula, szívesen látnának!”³⁶ A Szekfűt szintén jól ismerő Staud Géza színháztörténész és bibliográfus pedig úgy emlékezett vissza, hogy amikor egy alkalommal a történészt megkérdezte, miért vállalta el a moszkvai követi posztot, az ekképp válaszolt: „[...] részben azért, hogy felkutassam és hazasegítsem Bethlen Istvánt; már majdnem Sztálinig jutott az ügy, de végül is próbálkozásom sikertelen maradt.”³⁷

Bethlen István gróf ugyanis az ország 1944-es német megszállását követően előbb a náci titkosrendőrség elől volt kénytelen bujkálni, majd pedig politikai passzivitásba vonult, és sem az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal, sem pedig a kommunista politikusokkal nem vállalt közösséget. Utóbbiak számára ezért a személye idővel kényelmetlenné vált,

35 Szekfű Gyula Kornfeld Móricnak címzett 1946. november 22-i levelét idézi DÉNES, 2015, 374–375.

36 SZABÓ Zoltán: Naplójegyzetek (A historikus halálhírére emlékek elevenednek). Látóhatár, 1956/1. 20.

37 Staud Gézát idézi LACKÓ Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. Valóság, 1983/8. 13.

s így a szovjet megszállók 1945 tavaszán a Szovjetunióba szállították.³⁸ A gróf ügye terítékre került 1946 áprilisának közepén, amikor magyar kormányküldöttség érkezett Sztálinhoz. A moszkvai találkozón a diktátor felvette, hogy az exminiszterelnököt ők tartják fogásban, mire Nagy Ferenc magyar kormányfő azt felelte, hogy nem bánják, ha nem tér háza, mivel szívesebben látnának helyette hadifogoly munkásokat és parasztokat. Az eseményen hivatalos követi minőségében Szekfű Gyula is jelen volt, ám nem szólalt fel a tárgyalás során.³⁹

A historikus passzivitásával kapcsolatban Dénes Iván Zoltán úgy vélte, Szekfű nem is tehette, hogy kiáll a gróf érdekében, ám „[...] többé nem hiheste azt, hogy az ő helyzete olyan, mint Török Bálinté, akit láncon hurcoltatott el a szultán, és Isztambulban a Hétteronyba záráttott. Legfeljebb Werbőczy Istvánnal, a törökök által meghódoltatott Buda magyarjainak a törökök által kinevezett bírájával rokoníthatva volna magát.”⁴⁰ Miskolczy Ambrus történész mindez attól egészítette ki, hogy Szekfű Nagy Ferencnek, „[...] egy ilyen miniszterelnöknek, aki megtámadja elődjét, és egy olyan perverz alaknak, mint Sztálin, mit mondhatott volna. De honnan tudni, hogy nem próbált-e ez ügyben tapogatózni.”⁴¹ Miskolczy kérdésfelvetését osztja Monostori Imre irodalomtörténész is, aki szerint utólagos tévhít, hogy Szekfű semmit sem tett Bethlen szovjetunióbéli helyzetének javítása érdekében.⁴² 1946 májusában ugyanis Horváth Imre követségi titkár azt jegyezte fel, hogy „Bethlen István kiszabadítása érdékében Molotov úrhoz”⁴³ írt levelét Szekfű követ átadta Kálásnyikov úrnak. Ezenkívül átnyújtotta

38 ROMSICS, 2005, 429–441.

39 SZABÓ Éva – SZÜCS László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban I. Gerő Ernő ismertetlen feljegyzései. Új Fórum, 1989/2. 45.

40 DÉNES, 2015, 381.

41 MISKOLCZY Ambrus: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűten

időszerűsége. Széljegyzetek Dénes Iván Zoltán A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. Valóság, 2015/II. 92.

42 MONOSTORI Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei: 1945–1948. II. rész – Diplomáciai és pártszolgálatban. Kortárs, 2015/10. 65.

43 Vjacseslav Mihajlovics Molotov (1890–1986) szovjet külügyminiszter.

Bethlennének⁴⁴ a Generálisszimuszhoz címzett kérvényét és a férjének írt három levelét. [A] Bethlen István részére Szekfű követ [által] magával hozott fehérneműcsomagot Kálásnyikov úr egyelőre nem kívánta átvenni.⁴⁵ Bethlen István neje nem járt sikérrel Sztálinnál a férje szabadon bocsátása ügyében, aki így 1946 októberében – a hivatalos indoklás szerint – szívbénulás következtében egy moszkvai rabkórházban hunyt el. A szovjet fővárosban Szekfű Gyula 1948 őszéig teljesített diplomáciai szolgálatot. Ez idő alatt írta meg a *Forradalom után* címmel 1947-ben napvilágot látó visszatekintő munkáját, amelyben a Horthy-korszak egykor ideológusaként meglehetősen kritikus számvetést készített az elmúlt negyedszázadról. Könyvében a korszak számos negatív szereplője között Bethlent egyértelműen a pozitívak közé sorolta, és az „utolsó államférfiúnak” nevezte, ugyanis „[...] a tényeknek megfelelően, azok parancsára cselekedni tudott, s parancsuk alól nem vonta ki magát érzelmeknek, vágyálmoknak vagy vak szemedélynek engedelmeskedve”. Véleménye szerint e kiváló reálpolitikus 1931-ben történt lemondása után „[...] egyetlen vezetőnk sem tudott megmaradni a tények útján, mindegyik mániákusan követte érzelmeit, szímpátiáját, félelmeit, s ezektől leigázva becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. Utódaihoz képest az egy évtizeden át az országot vezető erdélyi gróf megválogatta azt, hogy a kormányzati munkában kikre támaszkodott, ezért fordulhatott az elő, hogy „[...] nem vette igénybe az arisztokrácia, dzsentri és áldzscentri összes tagjait, maradtak még olyanok, akiket műveltségbeli és társadalmi hiányuk folytán nem tartottak érdemesnek a vezetők közé emelni”. Mindezeken felül Szekfű Gyula egyértel-

műen pozitívumként említette – Bethlen István egy 1937-ben írt publikusztikájára⁴⁶ hivatkozva –, hogy Bethlen azt a nézetet képviselte, hogy amennyiben valamilyen formában sor kerülne a trianoni békeszerződés revíziójára, úgy a nem magyar anyanyelvű lakosság miatt az ország nemzetiségi területek szerinti föderalizációjára lenne szükség, még hozzá a befogadó és kereszteny magyar nemzeteszmény jegében születt ún. Szent István-i állameszme gondolatisága mentén.⁴⁷

A Bethlen Istvánról az 1945 utáni emlékezetpolitikában igen sokáig uralkodó egyöntetűen negatív képpel Szekfű a haláláig képtelen volt teljes mértékben azonosulni. Néhány héttel 1955. június 29-i, feltéhetően kétoldali szívelégtelenség következtében bekövetkező halála után a Magyar Írószövetség *Csillag* nevű irodalmi és kritikai havilapjában posztumusz megjelent Az értelmiiségek átállása a felszabadulás idején címet viselő rövid és lényegében véve önígazoló visszaemlékezése. Ebben amellett tört lándzsát, hogy az 1930-as évektől a mindenki által jobbra tolódó és a külügyi vonalvezetés terén fokozatosan berlini irányultságúvá váló kormányok ellenében „[...] számbavehető ellenzéket a régebbi politikusok hozhattak volna létre, amennyiben ők sem helyesíték a németbarát, hitlerista irányzatot. Ilyenek is voltak; bizonyára nagyobb számmal, mint ritkán hallható nyilatkozataikból képzelhető volt. Ilyen volt maga Bethlen István, aki hitlerista utódainak kormánya alatt már minden nem helyeselt ezek politikájában, de aki mindvégig tartózkodott, hogy Horthy Miklós kormányai ellen nyíltan fellépjen, kibontsa az ellenzéki zászlót.”⁴⁸

Utolsó történetpolitikai írása is igazolja, hogy bár Szekfűnek voltak fenntartásai a Bethlen István által követett politikával szemben, mégsem tagadta meg az egykor miniszterelnököt, akinek maga is oly sokat köszönhetett. Hiszen a két világháború között számos esetben részt vett Bethlen intellektuális-közéleti vállalkozásában, ámde hosszú utat tett meg attól kezdve, hogy 1934-ben a *Magyar Szemlében* még Bethlen

44 Bethlen Margit grófné (1882–1970) 1946 márciusában személyesen magának Sztálinnak címzett levelet a férje szabadon bocsátása érdekében. Amennyiben pedig ez nem volna lehetséges, úgy kérte, hogy legalább levélben tarthassa a kapcsolatot a hozzáartozóval. A küldeményére sohasem érkezett válasz Sztálintól.

45 Moszkva, 1946. május 14. Horváth Imre követségi titkár feljegyzése a szovjet külügyminisztérium balkáni osztályának vezetőjével a hadifoglolyok ügyében folytatott megbeszélésről. In: LÁZÁR György: Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948). Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998. 48.

46 GRÓF BETHLEN István: Szent István napján. *Pesti Napló*, 1937. augusztus 20. 1–3.

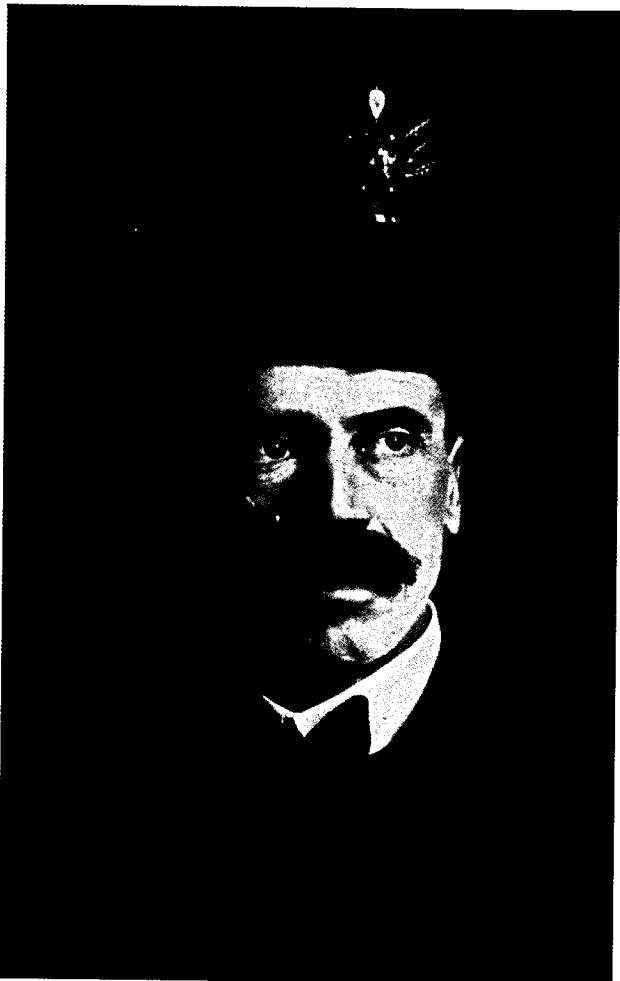
47 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983. 50–70.

48 Uő.: Az értelmiiségek átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 1955/8. 1636.

Gábor erdélyi fejedelemhez, illetve gróf Széchenyi Istvánhoz hasonlította az egykori kormányfőt,⁴⁹ egészen az 1947-es *Forradalom utánig*, amelyben bár minden esetben pozitív összefüggésben írt Bethlenről, de ahogyan azt Gyurgyák János történész igencsak találóan megfogalmazta: „[...] egyfelől már szó sincs Széchenyi-féle magaslatokról, másfelől a magyar politikáról és társadalomról mondott kritika már prófétai hevűletű.”⁵⁰

49 UÖ, 1934, 288.

50 GYURGYÁK János: Bethlen István a viták kereszttüzében. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 201.

Kallós Oszkár Bethlen Istvánról készített fényképe
(Pesti Napló Képes Melléklet, 1934. október 6. 1. oldal)

Bethlen István megítéléséről

Bethlen István megítélése a 20. századi magyar történelem több kiemelkedő személyiségehez hasonlóan napjainkig nem egységes. Az ősi erdélyi nemesi családból származó gróf már életében is magasra csaptak az indulatok. Hívei és politikai barátai, mint például a közeli munkatársa, Sebess Dénes,¹ vagy a Corvin-koszorús író és újságíró, Surányi Miklós² nagy formátumú államférfiként jellemezték. Szekfű Gyula történész pedig a Horthy-korszak egyik 'szellemi' alapvetésének tekintett *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának utolsó fejezetében amellett érvelt, hogy a magyar társadalom különböző osztályai Bethlen kormányzata alatt kezdtek felemelkedni arról a legalsó fokról, melyen az első világháború utáni években egységesen nivellálódtak.³

Politikai ellenfelei közül Szabó Dezső Bethlenben a magyar „faji forradalom” egyik meghiúsítóját, a dualista politikai struktúra „visszatért bűnösét” látta; a bethleni konszolidáció rendszerét pedig „keresztény-nemzeti svindli kurzusként” és „görénykurzusként” írta le.⁴ Erdei Ferenc kiegyszűlyozottabb képet vázolt fel a miniszterelnökről az 1943-as balatonszárszói konferencián elmondott beszédében, mint Szabó. Bethlen szerinte hatalomra kerülve lényegében a Tisza István-féle liberális demokrácia rendszerét restaurálta, amely azonban a nyílt választójog visszaállításával és a földreform elodázásával éppoly kevés-

¹ SEBESS Dénes: *Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

² SURÁNYI Miklós: *Bethlen. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1927.

³ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 467.

⁴ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012. 57.

sé volt demokratikus, mint az elődje. Meglátása szerint Bethlen a konzolidációt rendkívüli politikai ügyességgel és céltudatossággal vitte sikerre: elejét vette a parasztság radikális földreform iránti törekvéseinek, a kisgazdákat felhasználta az antiszemita és legitimista csoportokkal szemben, a munkásságot pedig a városokban izolálta. A részben nyílt választójoggal megakadályozta a parasztság és a munkásság politikai térenyérését, földreform-politikájával pedig gátat vetett a parasztság gazdasági megerősödésének. A történelmi úri középosztály szerepe az államapparátus pozícióinak kiterjesztésével, valamint a gazdasági életbe történő állami beavatkozással ugyanakkor fokozatosan nőtt.⁵

A második világháborút követő kommunista hatalomátvétel után a Bethlen személyéről és politikájáról szóló diskurzus a diktatórikus viszonyok miatt egyoldalúvá vált, és Bethlent, a Horthy-korszak többi konzervatív jobboldali politikusához hasonlóan a *fasiszta* jelzővel illették. Az új irányt a moszkvai emigrációból hazatérő marxista történész, Andics Erzsébet jelölte ki, aki 1945-ben a Horthy-korszak politikai berendezkedését fasiszta típusú rendszerként határozta meg, melyet a polgári szabadságjogok lábba tiprása, a szociális és nacionalista demagógia, az antiszemizmus, minden haladó gondolat elnyomása, valamint a nemzet legjobbjainak üldözöttése és elpusztítása jellemzett. A magyar „ellenforradalom” szerinte az európai reakció élén haladt, megelőzve az olasz és a német fasizmust, azok útját egyengetve, megteremtve a kontinens első fasiszta diktatúráját. Bethlen 1921-es hatalomra jutásával Andics szerint intézményesítve lett a demokratikus törekvéseket még a csírájában elfojtó terror. A Nagyatádi Szabó István-féle földreform lényeges változások nélkül tartotta fenn a magyar birtokviszonyok „középkori struktúráit”, a rendkívül magasan megállapított megváltási ár pedig tönkretette a parasztokat. Az adórendszer igazságtalan volt, mivel csak a bevételek egyenegye származott egyenes adóból, a fennmaradó háromnegyed rész viszont a szegényebb, dolgozó osztályokat jobban megterhelő fogyasztási adókból folyt be. Vidéken és

a városokban ennek következtében a tömegnyomor és a pauperizmus vált jellemzővé.⁶

A közelmúlttal való szembenézés ezzel ellentétes példája volt az ideiglenes kormány által moszkvai követté kinevezett Szekfű Gyula 1947 karácsonyán megjelent *Forradalom után* című könyve. Ebben Szekfű konzekvensen ragaszkodott ahoz a már korábban kifejtett álláspontjához, miszerint Bethlen kortársai közül kimagasló, kiváló képességű államférfi volt. Ő tartotta az utolsó olyan magyar politikusnak, aki a tényeknek megfelelően, azok parancsára cselekedett, s nem pedig érzelmei és vágyálmai befolyásolták. A politikai elit véleménye szerint Bethlen bukásától kezdve képtelen volt hatékonyan irányítani az országot, és ő volt az, aki erdélyi származása ellenére sem helyeselte, hogy a második bécsi döntést (1940. augusztus 30.) követően „Erdélyt ajándékba vegyük Hitlertől”.⁷

Az első marxista szellemben írt magyar történeti szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla által 1951-ben szerkesztett, *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című munka volt. Ebben Bethlen a nagybirtokos-nagyítők osztályok érdekeinek képviselőjeként jelenik meg. A nyílt szavazás újbóli bevezetésével a dualizmus korabeli gyakorlatot újította fel, Nagyatádi földreformja pedig kettős célt szolgált: a nagybirtok régi hatalmának megóvását és megerősítését, illetve az ellenforradalmi rendszerhez hű személyek (csendőrok, jegyzők, katonatisztek) megjutalmazását. A kiosztott 900 ezer holdnyi föld a megművelhető földerületnek minden öt százalékát tette ki, s a törpebirtokosok ennek is csak egy részét, a rossz minőségű, szikes, árvízveszélynek kitett területeket kapták.

Az 1924-ben felvett népszövetségi kölcsön (mellyel az „imperialisták” – úgymond – a Horthy-rendszert kívánták gazdaságilag talpra állítani és megerősíteni) rendkívül magas, 7,5 százalékos kamatterheit

5 ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In: UÖ.: *A magyar társadalomról*. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1980. 359–361.

6 ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945. II–21.

7 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947. 50–70.

szintén a dolgozó népre hárították, akiket ezen kívül a már fentebb említett igazságtalan adórendszer is sújtott.

A rendszer revizionista, imperialista céljaihoz az imperialista nagyhatalmak között találta meg a támaszait: elsőként Nagy-Britannia, majd később Olaszország felé orientálódott, végül pedig „Bethlen lelkes híve lett az imperialista Németországhoz való közeledésnek is”, ezáltal pedig elindítójává vált annak a politikának, amely Adolf Hitler csatlósává tette hazánkat.⁸

A Kádár-rendszer történetírását a lassú professzionalizálódás mellett a régi dogmák továbbélése is jellemzte. A korszak egyik reprezentatív történeti összefoglalójában, az 1964-ben Molnár Erik szerkesztésében megjelent *Magyarország története* második kötetében Ránki György írta a Horthy-korszakról szóló fejezetet. Ránki körmönfont, ügyesen taknikázó vezetőként jellemzte Bethlent, akit jó viszony fűzött Horthyhoz és a katonai fajvédő politikusokhoz is. Szerinte Bethlen a nagytőkésekre és nagybirtokosokra támaszkodva építette ki a különféle forradalmi munkás- és parasztmozgalmakkal szembeni erőszakszervezeteit; a csendőrséget és a rendőrséget, valamint a bírói szerveket. A kormányzó Egységes Párt is a társadalom legfelsőbb rétegeinek érdekeit szolgálta, a korlátozott választójog, valamint a „terrorválasztások” pedig garanciát jelentettek arra, hogy pártja sorait a hozzá hű személyekkel töltse fel.

Ránki úgy vélte, a rendszer nem nélkülözte a „terror fasiszta eszközeit”: a kommunista párt törvényen kívül helyezését és üldözését, a rendőri és közigazgatási önkényt, valamint a demokratikus szabadságjogok nagyfokú korlátozását. Az uralmi rendszer tehát fasiszta jellegű volt, melynek liberálisabb színezetet adtak a „konzervatív reakciós burzsoá törvényesség” bizonyos elemei: hivatalosan ugyan parlamentarizmus és többpártrendszer volt, mégis kíméletlen eszközökkel biztosították a kormánypárt egypártrendszerhez hasonlító hegemoniáját.

8 LUKÁCS Lajos: Ellenforradalom és fasizmus Magyarországon (1919–1945). In: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 439–457.

Egyes szabadságjogok (választójog, gyülekezési és egyesületi szabadság) formailag biztosítva voltak, alkalmazásuk viszont a rendőri és közigazgatási apparátus önkényétől függött.

A rendszer ideológiáját – melyet „áthatott a fasizmus” – az ún. „szegedi gondolat” alapozta meg, egy pontosan soha körül nem írt, ám döntően antodemokratikus, nyíltan militarista, soviniszta és antiszemita eszmékör, melyet kereszteny és nemzeti jelszavakba burkoltak.

A külpolitikai irányvonalat a szovjetellenesség és a revizionizmus jellemzte, a revizionista törekvések alátámasztására Bethlen kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó az ún. „neonacionalizmus” irányzatával olyan új eszmerendszert konstruált, mely a 19. századi, dinasztikákkal és külső ellenségekkel szemben fellépő nacionalizmus helyett a szocializmus elleni harcra összpontosított, szervesen összekapcsolva azt a magyar uralkodó körök külpolitikai törekvéseivel.⁹

Ránkihoz hasonlóan diktatórikus egypártrendszerként írta le Bethlen uralmi rendszerét Szinai Miklós és Szűcs László is, amikor 1972-ben sajtó alá rendezték Bethlen István titkosnak nevezett, ám valójában már akkor is hozzáférhető iratait. Szinai és Szűcs szerint Bethlen azért kerülhetett hatalomra, mert Apponyi Albertnél és ifjabb Andrassy Gyulánál is fiatalabb volt, és már korán szoros kapcsolatba került a szélsőjobboldal egyik vezető személyiségevel, Gömbös Gyulával. Idősebb társaival ellentétben megértette, hogy „a régi rendszert csak új módszerekkel lehet restaurálni”.

Keményen fellépett a parasztság parlamenti képviseletével, továbbá a baloldali és demokratikus mozgalmakkal szemben. A vesztes világháború és a gazdasági válság terheit kettejük szerint is a munkásosztályra, a parasztságra, valamint az értelmiségre hárította. A baloldallal szemben a nagybirtokos-nagytőkés rétegek érdekében összefogott a szélsőjobboldallal, ugyanakkor törekedett Gömbösék visszaszorítására is, mivel pontosan tudta, hogy a külföldi kölcsönöket csak a tőke biztonságát is zavaró radikális jobboldal korlátozásával szerezheti meg.

9 RÁNKI György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: *Magyarország története. II. kötet*. Szerk. MOLNÁR Erik. Budapest, Gondolat, 1964. 378–394.

Bethlen „korrupt rendszere” gerincévé nem a saját pártját, hanem a neki kiszolgáltatott közigazgatási apparátust tette. A fontosabb társadalmi szervezetek a nagybirtokosktól és a kormánytól fügtek, a kormány pedig a finánctőktől. A politikai szabadságjogokat erősen korlátozták.

Bethlenék külpolitikai céljai a trianoni békeszerződés megváltoztatására irányultak. A történelmi kapcsolatok, valamint a közös revíziós célok érdekében igyekeztek jó viszonyt fenntartani a német uralkodó körökkel, de „kalandor külpolitikájában” meghatározó volt az angol-amerikai irányvonal is. A rendkívül súlyos pénzügyi, kamat- és visszafizetési feltételek mellett folyósított, rosszul felhasznált népszövetségi kölcsönt azért vette fel, hogy lazítson az ország 1920 óta tartó gazdasági és katonai ellenőrzésén. Az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság az elsősorban gazdasági eszközökkel dolgozó angol-amerikai politika válságát és Bethlen erre orientált politikájának a csődjét jeltette.¹⁰

Az MTA Történettudományi Intézetének 1969. október 10-i műhelybeszélgetésén Lackó Miklós történész fogalmazta meg először, bár kellő óvatossággal, hogy a Horthy-rendszer nem tekinthető fasiszta típusú rezsimnek. Az 1970-es években a tárgyszerűsre törekvő történészek ezután Bethlennek és politikájának az elemzések egyre inkább már annak autoriter, semmint fasiszta vonásait hangsúlyozták ki. Ennek ellenére a keményvonalas marxista történész akadémikus, Nemes Dezső még 1976-ban is intranzigens módon ragaszkodott ahhoz, hogy Bethlen fasiszta volt, aki nyíltan hirdette és gyakorolta a „terrorista diktatúrát” a legális munkásszakszervezetekkel, a polgári ellenzékkel és nemrőlkán a kormánytábor egyes csoportjaival szemben is. Azonban az explicit módon megnyilvánuló terrorisztikus módszerek ellenére sem sorolta Bethlent a totalitás fasiszta diktatúrára követői közé, szerinte ugyanis a gróf a kommunistákkal ellentétben a szociáldemokrata és polgári ellenzékkel szemben csak a diktatúra enyhébb eszközeit alkalmazta.

¹⁰ Bethlen István titkos iratai. Szerk. SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kosuth, 1972. 7–51.

mazta. Bethlen István Nemes Dezső értékelése szerint tehát a „mér sékeltebb típusú fasiszta diktatúrának volt egyik jellegzetes, szélesebb látókörű és ravasz képviselője”.¹¹

Még ugyanebben az évben jelent meg a tízkötetesre tervezett (de végül csak hétkötetben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként elkészült 8. kötete, amely az 1918–1919 és 1919–1945 közötti korszakot tagalta, Ránki György főszerkesztésében. A többszerzős munkában L. Nagy Zsuzsa Bethlent a régi társadalmi hierarchia és a nagybirtokos-nagyítók osztályok hatalmának visszaállítójaként jellemzette. Az Egyeséges Párttal kapcsolatban fontosnak tartotta kiemelni, hogy bár voltak elköpzelések fasiszta tömegpárttá való kiépítésére, végül a politikai döntésekkel meghatározó szűkebb csoport hatalmi eszköze maradt.

A bethleni rendszer fenntartásában a középrétegekre támaszkodó dzsentri-katonatiszi-szélsőjobboldali csoportok jelentős szerephez juttattak, de a konszolidáció tartalmához szervesen kapcsolódott a szélső-jobboldali fajvédő fasiszta elemek visszaszorítása. A választójogi rendszer a rezsim stabilitását biztosító eszköz volt, a vagyon, műveltségi és egyéb cenzusok korlátozták a választójogot, a rendszer legkirívóbb vonása azonban a nyílt szavazás antodemokratikus módszere volt. A hatalom gyakorlásában pedig a konzervatív, diktatórikus elemek fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg a politikai gyakorlatot.¹²

Berend T. Iván szerint a népszövetségi kölcsönnel Bethlen a nagybirtok és a finánctőke együttes hatalmi pozíciójának megerősítését kívánta elérni. Ezért annak minden össze 10 százalékát fordította produktív beruházásokra, 40 százalékát költötte a kormányzat a korábbi tartozások törlesztésére, a hitel egyharmadát a városok és a megyék kapták, a többit építkezésekre, fogyasztási, luxus- és földvásárlási célokra használták fel.¹³

¹¹ NEMES Dezső: *A fasiszmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976. 127–143.

¹² L. NAGY Zsuzsa: Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Szerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1976. 470–483.

¹³ BEREND T. Iván: Gazdasági stabilizáció és fejlődés a 20-as években. In: Uo. 498–499.

Bár Bethlen a fehérterrornak véget vetett, a forradalmak leveréséből született rendszerének Márkus László szerint maga is a „kereszteny” és „nemzeti” jelzőket tette jelszavaivá. „Kereszteny” volt abban az értelemben, hogy nem liberális és szocialista, hanem a tradíciókhoz ragaszkodó konzervatív. A „nemzeti” több dolgot is jelentett: Magyarország a Monarchiában bár nem volt önálló állam, de részese volt egy nagyhatalomnak. Az önálló államiság visszaszerzésével azonban elvesztette a nagyhatalmi státust. Ennek feltámasztása, az ún. „nagynemzeti” nacionalizmus volt a cél. De a nemzeti emellett jelentette a nemesi eredő földbirtokos osztályok és a kereszteny középosztály liberalizmusellenességét is.¹⁴

Bethlen miniszterelnökségének az addigiaknál tárgyszerűbb, ki-egyensúlyozottabb, a negatívumok mellett a rendszer eredményeire is hangsúlyt fektető bemutatását Romsics Ignác adta, a *Magyar Historia* címet viselő ismeretterjesztő sorozat keretében 1982-ben megjelent, *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című könyvében.

Romsics szerint Bethlen nevét a szélesebb politikai közvélemény már az első világháború utolsó szakaszában megismerte. A konzervatív és mérsékelt függetlenségi fiatal arisztokrata az egyenes, merev és makacs Tisza Istvántól eltérően ravasz, hajlékony és alkalmazkodó volt. Ugyanakkor sokat is tanult Tisztától: határozottságot, a kormányzás művészetét és az egyeduralomra való hajlandóságot. Világosan látta, hogy mind a történelmi középosztály, mind pedig a munkásság és a parasztság helyzete bizonyos, semmiképpen sem radikális reformokra szorul. Programadó beszédét konzervatív reformszellemben tartotta meg 1919 februárjában, a Németi Egyesülés Pártjának alakuló ülésén.

Hatalomra kerülve Bethlen belpolitikai célját Romsics az adott erőviszonyokon alapuló hatalmi-politikai egyensúly megteremtésében jelölte meg, melynek elérése érdekében a miniszterelnöknek egy szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormánypártra volt szüksége. Kezdettől fogva törekedett tehát a meglévő pártstruktúra felbomlását-

sára. A Friedrich István-féle 1919-es választójogi rendelet helyett (amely csaknem általános választójogot és titkos jelleget írt elő) új, életkorai és műveltségi census alapján jobban korlátozott választójogot vezetett be, az 1921-ben megkötött Bethlen-Peyer-paktum révén pedig a szociál-demokratákat rendszere lojális ellenzékévé tette. Ennek eredményeként 1922-től Romsics szerint lényegében az történt az országban, amit Bethlen és kormánya akart. Nem lehetett azonban olyan politikát folytatni, amely szögesen ellentmondott az Egységes Pártban egyesült társadalmi rétegek és politikai irányzatok érdekeinek. Társadalompolitikai szempontból a szerző pozitívumként emelte ki a szociális gondoskodás kiterjesztését, mindenekelőtt az ipari munkások nyugdíjának bevezetését, kultúrpolitikai téren pedig a népiskolai programot és a három vidéki egyetem felépítését.

Az 1920-as évek második felére belpolitikai szempontból Magyarország Dél- és Kelet-Európa egyik viszonylag stabil országává vált. Az államhatalom szilárdabb, a kormány és a kormányfő tekintélye megingathatatlanabb volt, mint a dualizmus korszakában. A konszolidáció egyik lényegi tulajdonságává a nagy változásoktól és változtatásoktól való félelem vált, alaptörekvése pedig a konzervatív előrehaladás lett. A tekintélyelvű államrend olyan zárt és merev politikai struktúrán nyugodott, mely a különböző társadalmi-politikai erők szabad mozgását nagymértékben akadályozta. Terjedt a cím- és rangkórság, a Szekfű és Németh László által neobarokknak nevezett világ-alapkategóriája a tekintély volt, akárcsak a barokk korának és világszemléletének.

Bethlen rendszere Romsics szerint a miniszterelnök 1931-ben történt lemondása után sem bukott meg vagy alakult át. Utódai ugyanis az általa kitaposott utat; az általa alkalmazott módszereket követték egészen 1944-ig, az ország német megszállásáig.¹⁵

A nyugati magyar emigráció egyik ismert személyisége, Borbándi Gyula író, a Szabad Európa Rádió munkatársa a hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében formált véleményt a bethleni konszolidáció-

14 MÁRKUS LÁSZLÓ: A politikai ideológia kérdései a 20-as években. In: Uo. 570–571.

ról, amelyető tekintélyuralmi rendszernek nevezett, s amelyet szerinte, bár a „nemzeti újjászületés” jelszavára hivatkozva azt vallotta, hogy szakított az 1918 előtti rendszerrel, valójában a dualista Magyarorság hibái és vétkei jellemztek: a rendi gondolkodás, a rang- és címkórság, a társadalmi egyenlőtlenségek és a szociális bajok iránti érzéketlenség.

Bethlen gondolkodására és szemléletére szerinte is erősen hatott Tisza István autokratikus elemekkel átszölt, de alapjában véve konzervatív liberális kormányzási módszere. Miniszterelnöksége alatt a főnemesi és nagybirtokos osztályra támaszkodott. Tekintélyelvű kormányzást folytatott, az uralmi rendszer viszont parlamenttel és más demokratikus intézményekkel volt enyhítve. Az Egységes Párt frazeológiajában fontos szerepet játszott a nacionalista, antidemokratikus és antiliberalis „szegedi gondolat”.

Borbándi a Bethlen-korszak legnagyobb vétkeinek a visszaélésekre és erőszakra lehetőséget biztosító nyílt szavazási rendszert, az egészsgéttelen birtokmegoszlást, valamint a parasztság körében már korábban is elterjedt születéskorlátozó eljárást, az ún. „egykézest” tartotta.¹⁶

Romsicshoz és Borbándihoz hasonlóan jellemzte Bethlent Ormos Mária is az 1987-ben megjelent *Nácizmus-fasizmus* című könyvében. Bethlen szerinte sem tekinthető fasisztának, de még radikális konzervatívnak sem. Bethlen közép-kelet-európai értelemben ugyan magát liberálisnak tartotta, a nyugat-európai terminológia szerint azonban inkább újkonzervatívnak (antiliberalisnak) nevezhető.

A bethleni rendszert olyan autoriter politikai szisztemaként definiálta Ormos, amely a fasiszta törekvéseket alárendelte a konzervatív hatalomnak. A parlamentarizmus csak formálisan létezett: a kommunisták kivételével ugyan egyetlen párt sem volt betiltva, a cenzúra csak mérsékelt volt jelen, a jogszolgáltatás függetlensége pedig szervezetileg fennmaradt, a rendszer ennek ellenére mégis biztosította a végrehajtó hatalom cselekvési szabadságát az ellenzék megbénításával és azzal, hogy gazdasági-pénzügyi-politikai egyeztetést a kormány csak

¹⁶ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski-Corvin, 1983. 34–57.

a főbb gazdasági csoportok vezető szervezeteivel vagy képviselőivel, a testületek, egyházak vezetőivel folytatott.¹⁷

Bethlen István életének mindenkor legteljesebb szintéziséit Romsics Ignác először 1991-ben megjelent, azóta pedig többször is kiadott (1999, 2005, 2013, 2019) *Bethlen István. Politikai életrajz* című munkája adja. Romsics a könyvében Bethlen életútját három nagy szakaszra bontotta:

1. Az 1918–1919-es baloldali forradalmak és a trianoni országcsorónak előtt a fiatal erdélyi földbirtokos politikai nézeteire az agrárizmus, a történelmi elitizmus, valamint a markáns nacionalizmus volt jellemző. Az őszirózsás forradalom idején élesen bírálta Károlyiék földreformterveit és a progresszív vagyondézsmát. A Tanácsköztársaság alatt a békcsi székhelyű Antibolsevista Comité vezetője volt.

2. A forradalmak és az igazságtalan trianoni békeszerződés sok kör-társától eltérően Bethlent nem jobbra, hanem inkább balra tolta. „Liberalizálódásának”, vagyis jobbközépre kerülésének Romsics szerint négy oka volt: 1. a nemzetiségeknek mint a magyar állam integritását veszélyeztető tényezőknek a leválása; 2. a forradalmak tanulságai, melyek a dualizmus uralmi rendszerére társadalmi és politikai alapjainak kibővítése mellett szóltak; 3. a középrétegek 1919–1920-as jobboldali radikális, antiszemita megnyilvánulásai, melyek ellentétben álltak Bethlen ízlésével és politikai hitvallásával; 4. a győztes nyugat-európai nagyhatalmak liberális demokratikus államberendezkedése, melyhez egy legyőzött államnak alkalmazkodnia kellett.

3. Bethlen miniszterelnökként (1921–1931) neveltetéséből és politikai múltjából eredően a konszolidáció konzervatív formáját részesítette előnyben. Bemutatkozó nemzetgyűlési beszédében kormánya sürgős teendői között említette a cenzúra eltörlését és a polgári szabadságjogok biztosítását. A demokráciát ugyan formálisan elfogadta, ám alapelvét, az állampolgárok egyenlő politikai jogát és a „merev” többségi elvet elutasította. Ehelyett a mindenkor élitek

¹⁷ ORMOS Mária: *Nácizmus-fasizmus*. Budapest, Magvető, 1987. 452–459.

fontosságát hangsúlyozta. A zsidósággal kapcsolatban kijelentette, hogy ellene van „ mindenféle lármás antiszemitizmusnak”, az állampolgári jogegyenlőség csorbítását pedig nem fogja eltűrni.

A konszolidáció politikai rendszere Romsics véleménye szerint autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A dualista időszakból átvette a polgári liberális intézményrendszer, a politikai hatalomért folyó versenyből viszont kizárt jelentős társadalmi csoportokat, a versenyben maradtak számára pedig egyenlőtlen feltételeket biztosított. Gazdaságpolitikája (agrárius múltja ellenére) az agrár- és iparszektor érdekeinek folyamatos egyeztetésén nyugodott. Az 1920-as földreformtörvény hiányosságait mérsékelt az 1924-es ún. „ földreformnovella”. A kormányzat jelentős szociális és kultúrpolitikai reformokat hajtott végre, például szociális lakásépítési programot, a népiskolai hálózat fejlesztését és a társadalombiztosítási rendszer kiterjesztését.

Bethlen külpolitikai céljait mindig a nemzetközi viszonyok, illetve az ország vélt vagy valós nemzetközi helyzetének függvényében változtatta. A fő célja természetesen a trianoni békeszerződés revízioja volt. Miniszterelnökségének végére Magyarország kilépett a nemzetközi elszigeteltségből, és megtartotta külpolitikai mozaikszabadságát is. A kisantantot azonban nem sikerült felbomlástania, és túlbecsülte Olaszország erejét, valamint kiegyensúlyozó szerepét is.

3. Az 1930-as évek második és a negyvenes évek első felében Bethlen, ha taktikai megfontolásokból is, de szövetségre lépett a demokratikus baloldallal, az egyre inkább tért hódító jobboldali radikalizmussal szemben. Ezzel jelentősen módosult a politikai helyi értéke. Külpolitikai téren fokozott jelentőséget tulajdonított a román-magyar viszony javításának, időnként egy Olaszországra támaszkodó lengyel-magyar-román szövetségen gondolkodott, hogy elkerülhetővé váljon a térség német-szovjet felosztása. 1938 márciusában, az Anschluss idején megállapította, hogy ez a lépés csökkenti az ország mozgásszabadságát, ebből kifolyólag pedig komoly veszélyt hordoz magában. Fokozatosan a Nyugat-barát po-

litikai erők egyik vezéralakja vált belőle. A második bácsi döntést annak ellenére is nagy balsejtelemmel figyelte, hogy az ítélet eredményeként húsz év távollét után visszatérhetett erdélyi otthonába. Éles kritikával illette az egyoldalú német orientációt, valamint hazaánk belépését a Szovjetunió elleni háborúba, továbbá az értelmetlen hadüzeneteket a nyugati szövetségeseknek.

Bethlennek a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja rendkívül összétett volt, és korszakonként változott. Megítélésünk szerint Kopátsy Sándor ezért nem járt el körültekintően, amikor Romsics Népszabadságban megjelent cikkéből¹⁸ kiragadta Bethlen korai politikai gondolatvilágának egy elemét (ti. fiatalon bírált a ipar és kereskedelem zsidó tulajdonba kerülését), és arra alapozva írt Bethlen nyilvánvaló antiszemitizmusáról.¹⁹ Ezzel ugyanis elkövette azt a hibát, amelytől már az Arthur Conan Doyle skót író műveiből ismert briliáns képességű detektív, Sherlock Holmes is óva intett mindenkit: a tényeket igazította az elmélethez, nem pedig az elméletet a tényekhez.

Romsics tudniillik világosan leírja a könyvében Bethlenről, hogy konszolidációs politikájában fontos szerepet játszottak a zsidó származású nagytőkések, 1928-ban módosította az egyetemi felvételi rendszert szabályozó numerus clausust, határozottan szembehelyezkedett Gömbös antiliberalis terveivel, valamint elítélte a zsidótörvényeket. A szélsőjobboldal „filoszemitanak” bélyegezte, amiért nem szavazta meg 1938-ban az első zsidótörvényt; mivel azt vallotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vállási vagy származási alapon sérelem nem eshet. A második zsidótörvény ellen módosító javaslatokat nyújtott be, a kormány azonban elutasította őket. Az újvidéki vérengzések nyilvánosságra kerülése után az elsők között volt, akik követelték egy vizsgálóbizottság felállítását. 1941 júniusában ellenezte a Szovjetunió elleni hadba lépést.

18 ROMSICS Ignác: Bethlen István életpályája. Népszabadság – Hétvége, 2013. október 5. 2-4.

19 KOPÁTSY Sándor: A legkevesebb bűnt elkövető államférfi. Új Egyenlítő, 2013/8. 38-43.

1944. júniusában az országot megszállt németek elől rejtőzködő Bethlen hosszú emlékiratot állított össze Horthynak. Ebben arról igyekezett meggyőzni a kormányzót, hogy menessze a kollaboráns Sztójay-kormányt, mert maradása az ország további kiszolgáltatásával és a zsidóüldözések folytatásával járna. Új kormány kinevezését javasolta magas rangú katonákból és komoly szakemberekből, valamint azt, hogy állítsák helyre a belső rendet, és vessenek véget a zsidóüldözéseknek. Horthy úgy tűnt, hogy hallgathatott Bethlénre, mivel július elején leállította a deportálásokat, és elhatározta a Sztójay-kormány leváltását is.²⁰

Augusztusban hosszabb eszmefuttatásban (*A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat*) vetett számot az ország gyászos állapotával, amiértő az 1932 óta hivatalban lévő miniszterelnököt okolta (kivéve Kállay Miklóst). Kárhoztatta a túlzott németbarátságot, a háborúba történő indokolatlan belépést, de kikelt a kollaborálás, a „zsidóknak barbár üldözése” és az ellenállás gyengesége ellen is.²¹

A háborús vereséget követően a szovjeteket nem érdekelte Bethlen 1931 utáni szerepvállalása. Ők csak egy reakciós grófot láttak benne, s miután nem tudták volna a saját céljaikra felhasználni, a Szovjetunióba szállították. Magyarország egykor miniszterelnökét egy moszkvai börtönkórházban érte a halál, 1946. október 5-én.

A rendszerváltoztatás hajnalán úgy tűnt, hogy a 20. századi magyar történelem szereplőiről – köztük Bethlenről is – sikerülhet egy konszenzualis képet kialakítani, melyet a történésztársadalom mellett a szélesebb közvélemény is magáévá tehet. Mára kiderült, hogy minden hiú ábrának bizonyult, ugyanis az elmúlt években a politikai megosztottságot leképező diverzifikálódás jelei minden korábbinál szembetűnőbbekké váltak. A rendszerváltoztatást követő években körvonalazódó demokratikus konsenzus politikai okokból felborult, amelynek következetében nemcsak Bethlen, hanem több más, a két világháború közti magyar politikus esetében is a vulgármarxista toposzok újjáé-

²⁰ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 430–431.

²¹ Uo. 432–434.

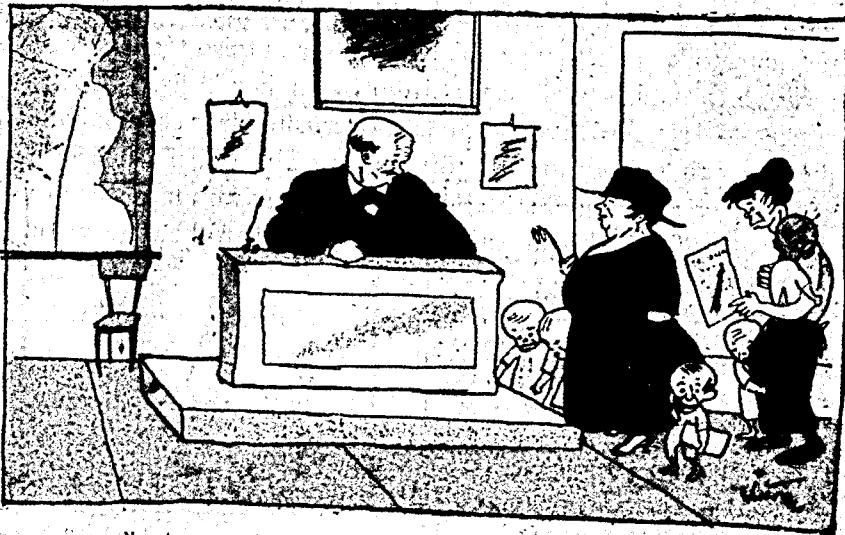
ledése figyelhető meg. Kopátsy Sándor írása mellett erre példa Fekete György történelemtanár megalapozatlanul személyeskedő cikke a Népszavában,²² valamint Rozsnyai Ervin egyik közelmúltban közzétett tanulmánya. Utóbbiban ez olvasható: „A fasizmus két fokozata között nincs éles határ: Magyarországon az ellenforradalmi rendszer »totális« ultrafasizmusként kezdődött, majd a bethleni visszavonulás és konzolidáció »nem totális« fasizmusától többé-kevésbé egyenes utat tett meg a Sztójay-féle »totális« formáig, végül egy rövid »kiugrási« közjárást után Szálasi – mondhatni – ultrafasizmusához. A véres szimfónia, amely darutollas pokolhangzatokkal indult, az utolsó téTELben visszakanyarodott az első téTEL bevezető motívumaihoz.”²³ Ezek az Andics Erzsébetet és Nemes Dezsőt idéző leegyszerűsítések és egyoldalúságok nehezítik a 20. századi magyar történelem reális és árnyalt megismerését, és így azt is, hogy Bethlen István, aki talán mindenkorának az utolsó magyar államférfi volt, elfoglalhassa az őt megillető helyet a nemzeti panteonban.

²² FEKETE György: A Horthy-rendszer jellegéről. *Népszava – Szép Szó*, 2013. november 2. 2.

²³ ROZSNYAI Ervin: Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról. *Ezredvég*, 2011/10. 67–78. (idézet a 73. oldalon)

szükséges volt, hogy a magyar kormány hozza létre a szabályt, amely megakadályozza az iskolai zsidók számának növekedését. Ez a szabály a „Numerus clausus” néven ismertetődött.

Numerus clausus az elemiben

A numerus clausust kifigurázó gúnyrajz 1920-ból
(Borsszem Jankó, 1920. július 18. 12. oldal)

A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban

Az 1918–1919-es baloldali forradalmak után Magyarországon hatalomra került új politikai rendszer konszolidációja érdekében az (első ízben) 1920 júliusában kormányt alakító gróf Teleki Pál miniszterelnököt ketős cél vezérelte: megerősíteni a konzervatív uralkodó körök pozícióját és ezzel párhuzamosan visszaszorítani a közéletben a radikális jobboldali csoportosulásokat. Utóbbiak követeléseit jó részt törvényes kerektek közé szorítva igyekezett korlátozni vagy leszerelni. 1920. szeptember 26-án ennek egyik lépéseként a Nemzetgyűlés elfogadta az 1920: XXV. tc.-t, azaz az ún. numerus clausust. Ezen jogszabály ugyanakkor nemcsak a szélsőjobboldal követelményeire volt válasz, hanem szolgálni kívánta a trianoni országcsontkítás nyomán súlyos egzisztenciális gondokkal küzdő keresztény középosztály érdekeit is. A törvény szabályozta az egyetemekre, valamint a jogakadémiai felvételi hallgatók számát, oly módon, hogy az megfeleljen a „népfajok, nemzetiségek” országos arányának. A felvételnél mindenellett tekintettel kellett lenni a „nemzet-húsei és erkölcsi” szempontokra is.¹ S bár a törvényben a „zsidó” vagy „izraelita” kifejezések nem szerepeltek, a jogszabály célja mégis a zsidó vallású fiatalok diplomás értelmezégi válásának korlátozása volt, s ezáltal a keresztény középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, továbbá majdani állásszerzésének megkönnyítése.²

A 19. század második felében, a polgárosodás és a gazdasági modernizációs folyamatok terén a magyarországi zsidóság jelentős szerepet vállalt. Az állami adminisztráció, valamint a vármegyei közigazgatás

¹ BARTA Róbert: A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban. In: *Történeti tanulmányok*. I. kötet. Szerk. L. NAGY ZSUZSA-VERESS Géza. Debrecen, KLTE, 1992. II. 113.

² ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. századból*. Budapest, Osiris, 2005. 140.

alapvetően a történelmi elit (arisztokrácia és a dzsentri réteg) kezében maradt, míg – a 20. század egyik legnagyobb hatású történetírójának, Szekfű Gyulának a szavaival élve – a „kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az indusztrializmus és pénzüzlet szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és [az] embert.”³ A gazdasági élet mellett az ún. szabadfoglalkozású értelmiségek körében volt még megfigyelhető a zsidóság foglalkozási koncentrációja. 1910-ben (amikor az ország összlakosságának 5 százalékát tették ki) az ügyvédek 45,2, az újságírók 42,2, az állatorvosok 40, a magánmérnökök 37,6, míg a színészek 22,6 százaléka tartozott az izraelita vallásfelekezethez.⁴ A többségében városlakó, az iskolázásra pedig általában nagy hangsúlyt fektető zsidóság számaránya az egyetemisták soraiban az első világháború előtt 25 százalék körül mozgott,⁵ míg 1918-ban 34 százalékra emelkedett.⁶

Az első világháború, valamint az azt követő forradalmak idején Magyarországon kiéleződtek az ellentétek a zsidó és nem zsidó társadalmi csoportok között. A Tanácsköztársaság bukása után az egyetemeeken olyan diákszervezetek és csoportok alakultak, amelyek „a zsidók és a bolsevisták kitiltását”⁷ követelték a felsőoktatási intézményekből.

3 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 333.

4 GYURGÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 83. (a továbbiakban: GYURGÁK, 2001).

5 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 14. (a továbbiakban: Kovács M., 2012)

6 BARTA Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

7 Az elterjedt antiszemita érvélés szerint az 1919-es proletárdiktatúra a zsidóság műve volt, amelyik a gazdasági és kulturális hatalom megszerzése után a politikai uralom átvételére is törekedett. S bár a kommun felső vezetésében, valamint az alsóbb szinteken (a munkásmozgalmi vezetők, illetőleg a baloldali intellektuerek társadalmi összetételeből adódóan) jelentős volt a zsidó vagy esetleg zsidóként azonosított személyek aránya, nem lehet kijelenteni, hogy a magyarországi zsidóság támogatta volna a Tanácsköztársaságot. Egyebek mellett azért sem, mert a vörösterror a soraikból is szedett áldozatokat (például ellenforradalmi szervekedés vádjá miatt), továbbá a zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi vállalatokat és földbirtokokat is államosították.

Nem csekély részben ezen diákegyesületek nyomására az egyetemek és karok tanácsai már 1919 végén a hallgatói létszámok maximalizálásáról, illetve a zsidó származású diákok számának korlátozásáról határoztak.⁸ A Nemzetgyűlésben szintén felmerült a zsidóság gazdasági és kulturális életben érvényesülő befolyásának visszasorítására. Utóbbi kapcsán az egyetemi szférában bevezetésre szánt szabályozás, egy esetleges numerus clausus (zárt szám) gondolata élénken foglalkoztatta 1920-ban (is) a honi közvéleményt.

S miivel megítélésünk szerint a közvélekedés megismerésének egyik hatékony és fontos eszköze a korabeli véleményformáló sajtó vizsgálata, tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyar társadalom különböző csoportjainak állásfoglalásait elsősorban a legkülönfélébb világnézetű színezetű, de mégis jellegadó egykorú lapok reflexiói alapján mutassuk be.

Ezek közül elsőként a magyarországi neológ zsidóság *Egyenlőség* című politikai hetilapja érdemel emléést, amelyik még 1920 februárjában fogalmazott úgy, hogy a numerus clausus bevezetése „nemzeti öngyilkosság” lenne egy olyan ország számára, amely mindig is büszke volt a szabadságra, a függetlenségre és a szellemi nyitottságra. Gyökeresen szakítana azzal a hagyománnal, amelyet Bocskai István, Bethlen Gábor, Apáczai Csere János, Eötvös József, Kossuth Lajos vagy Deák Ferenc neve fémjelez. A cikk felvetette a kérdést, hogy mi lett volna, ha évtizedekkel korábban kerül bevezetésre a numerus clausus, ez a „középkorinál rosszabb intézmény”? minden bizonnal akkor nem gazdagította volna az egyetemes magyar kultúrát több jeles, izraelita vallású tudós, példának okáért Kármán Mór neveléstudós és oktatáspolitikai szakember, Simonyi Zsigmond nyelvtudós, Goldziher Ignác orientalista, de Acsády Ignác, Angyal Dávid és Marczali Henrik historikusok sem.⁹

Röviddel ennek az állásfoglalásnak a publikálását követően, 1920 tavaszán Szirmai Vidor ügyvéd szerkesztésében napvilágot látott *A magyar zsidóság almanachja*. Védőirat című tanulmánykötet. A könyvbé

8 GYURGÁK, 2001, 118.

9 Numerus clausus. *Egyenlőség*, 1920. február 7. 15–16.

a hazai zsidó közélet olyan ismert képviselői írtak, mint Vázsonyi Vilmos egykori igazságügyi miniszter, Szabolcsi Lajos író-hírlapszerkesztő vagy éppen Blau Lajos, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója. A szerzők az 1914 óta elterjedt zsidóellenes vádak megcáfolására vállalkoztak. Úgymint a politikai destrukció, a hazafatlanság vagy esetleg a zsidó vallású katonák helytállása a hadseregeben. E műben Komáromi Sándor író-hírlapíró taglalta a zsidóság viszonyát a magyarosodás kérdéséhez. Tanulmányában részletes statisztikai adatokra támaszkodva ismertette a zsidó diákság arányszámait az országban, a népiskoláktól kezdve az egyetemekig bezárólag. Rámutatott arra, hogy az iskolahálózat révén a dualizmus időszakában a zsidóság jelentős része megtanult magyarul egy soknemzetiségi országban, és a polgári jogkiterjesztés nyomán a magyar állameszmével nagymértékben azonosult. Éppen ezért értelmetlen velük szemben kifogásként támasztani, hogy „a tanköteles koron túl is egészen a főiskoláig, minden tanulási alkalmat viszonylagos számukat messze túlhaladó mértékben vesznek igénybe”.¹⁰ Tévesnek titulálta azt a nézetet is, miszerint a zsidóság „közművelődési törekvéseinek és az átlagot meghaladó tanultságának rovására destruktív tendenciákat szeret írni”. Tanulmánya végén pedig emlékeztette az olvasóit arra, hogy bár a történelmi Magyarország összeomlásakor a forradalmakban számos zsidó vagy zsidóként azonosított személy játszott szerepet, mégis – utalt vissza a nemzetiségi kérdés megoldatlanságára – „[...] olyan hazaáruló, aki hazáját eladta, viszonylag is kevesebb akad közöttük, mint ama nemzetiségek között, amelyek a magyar kultúra befogadására sem voltak hajlandók”.¹¹

A numerus clausust illetően gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek azok a sajtótermékek, amelyek a Bangha Béla jezsuita szerzetes és „sajtóapostol”, valamint támogatói által 1918 januárjában alapított Központi Sajtóvállalat érdekeltségébe tartoztak. Bangha lapjai útján a ka-

¹⁰ KOMÁROMI Sándor: A zsidóhitűek és a magyarosodás. In: *A Magyar Zsidóság Almanachja*. Védőirat. Szerk. SZIRMAI Vidor. Budapest, A Magyar Zsidóság Almanachja szerkesztőségének kiadása, 1920. 58.

¹¹ Uo. 61.

tolicizmus érdekvédelmét tűzte ki céljául, melynek feltételeként a modern, nem klerikális, de az egyház által irányított sajtó megteremtésére törekedett: A páter indulásként rögtön hét lap kiadására vállalkozott. Ezek közül a legfontosabb a *Nemzeti Újság* című napilap volt, amely a keresztnyiszocializmus, illetve a kormányzó Kereszteny Nemzeti Egyesület Pártja (KNEP) hivatalos lapjának tekintette magát. Túri Béla kanonok, országgyűlési képviselő szerkesztette, aki korábban a Katolikus Néppárt *Alkotmány* című lapjának szerkesztője is volt. A *Nemzeti Újság* után a délben megjelenő *Új Nemzedék* volt a legbefolyásosabb lap, melyet kezdetben a fajvédő eszméket valló újságíró, Milotay István vezetett.¹²

A Központi Sajtóvállalat portfóliójában szereplő lapok hazánk 1918-at követő tragikus helyzetét többek között a zsidóemancipációval elindult történeti fejlődéssel indokolták. Ennek megfelelően rendkívül elítélt hangnemben foglalkoztak hasábjaikon a magyar zsidósággal.¹³ Példának okáért az *Új Nemzedék* szerint a dualizmus korában, „mikor a Terézváros még a Kárpátoktól az Adriáig terjedt”, a honi zsidóság kihasználta és kizsákmányolta a kereszteny magyar népet.¹⁴ A főképpen a vidéki olvasóközönséget megcélező, *Új Lap* címet viselő olcsó napilap pedig úgy fogalmazott, hogy a kiegyezés óta a zsidóság „[...] kipusztította a magyar alól a nemzeti vagyon, sajtóval megrontotta a magyar szellemet, pénzével megvásárolta a lelkeket. A háborúban elkeserítette, a háború után forradalomra uszította népünket, és utoljára kommunizmusával megsemmisített bennünket.”¹⁵ A *Nemzeti Újság* már 1919 végén nyíltan képviselte azt az álláspontot, hogy „a megkisebbített Magyarországon csak az jusson álláshoz, hivatalhoz, akinek magyar szíve, magyar elve, magyar érzése van”, mindenki más pedig, akinek „csak geschäft a magyar név, de nem nemzeti öntudat”, távozzon ebből az országból.¹⁶

¹² KLESTENITZ Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk*, 2009/3. 171–177. (a továbbiakban: KLESTENITZ, 2009)

¹³ MONORI Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó, 1919–1920. *Média-kutató*, 2003/2. 46.

¹⁴ Elég volt! *Új Nemzedék*, 1919. október 14. I.

¹⁵ Degenerált világfaj. *Új Lap*, 1920. február 18. I.

¹⁶ A magyar intelligencia jövője. *Nemzeti Újság*, 1919. december 18. I.

Mindezek tükrében közel sem meglepő, hogy ezek az újságok támogatták a numerus clausus törvénybe iktatását, annak kérdését a hasábjai-kon folyamatosan napirenden tartották, és segítették a jogszabály elfogadása érdekében indított kampányt.¹⁷

A Kereszteny Nemzeti Egyesület Pártja a készülő törvényjavaslatról 1920. augusztus 21-én és 24-én tartott tanácskozást, ahol Bernolák Nándor országgyűlési képviselő és debreceni egyetemi tanár a nemzetiségi, faji és vallási arányszámok törvényi szabályozása mellett állt ki.¹⁸ A nemzetiségi vagy vallási kvótát az *Egyenlőség* élesen elutasította. A lap szerint egy ilyen korlátozás után a zsidó fiatalok minden öt százaléka járhatna csak egyetemre, holott a zsidók közel sem ilyen arányszámban adóztak, soroztattak be az I. világháború idején a hadseregebe, és dolgoztak az ország felépítésén 1867 óta. Az újság leszögezte: a tudás és a tanulás nem „fajhoz kötött, nincs vallása”, az államnak pedig nem feladata azok kiválasztása, akik szellemi pályára lehetnek. A numerus clausus megszavazásával új fejezet kezdődne a magyar törvényhozás történetében: megszűnne a liberalizmus szelleme. Az *Egyenlőség* úgy vélte, hogy a tanszabadság korlátozásával az állam „másodosztályú állandópolgárságot létesít, corpus separatumot¹⁹ teremt, mostohagyérmekeket tenyészt”.²⁰

Az *Egyenlőség*hez hasonlóan elmarasztalan írt a numerus claususról a liberális szellemiségű népszerű bulvárlap, *Az Est* is. Vezércikkében az újság akképpen fogalmazott, hogy a „magyar szabadságjogok csorbítását” jelentené a hallgatói létszámok korlátozása. A gyászos trianoni békeszerződés után újjáépítésbe kezdő országnak szüksége van minden egyes olyan diplomás fiatalembert munkájára, akinek az „erkölce nem rothat”. Soraikból ugyanakkor az „érett, megfontolt, tudományosan gondolkodó magyar professzoroknak” kellene kiválasztaniuk a felső-oktatási tanulmányokra érdemeseket, nem pedig az államnak.²¹

17 KLESTENITZ, 2009, 181.

18 GYURGÁK, 2001, 118–119.

19 Különálló test. (latin)

20 Öt százalék? *Egyenlőség*, 1920. augusztus 28. 1–2.

21 Ne felejtsük. *Az Est*. 1920. augusztus 27. 1.

A konzervatív beállítottságú, az ország egyik legnagyobb példány-számú és legnépszerűbb lapjának számító *Budapesti Hírlap* 1920. augusztus 31-i számában dr. Kovács Andor egyetemi magántanár, a büntetőjog elismert szakértője közölt vezércikket, aki elviekbén nem utasította el a numerus clausust. Azon a véleményen volt, hogy a „szellemi proletariátus” felszámolása érdekében szükséges a hallgatói kvóta bevezetése. Ez azonban nem vonatkozhat kizárolag a zsidó származású tanulókra, hanem minden diáakra érvényesnek kell lennie. Azt az álláspontot képviselte, hogy „ki kell irtani a papíros-hallgatók típusát”, aki csak bukdácsolt az egyetemeken, majd „értelmi s ezzel járóan erkölcsi befejezetlensége” okán a forradalmak előtt és alatt „könnyű prédájává, majd katonájává lett a hangzatos áramlatoknak”. Írása végén azt javasolta, hogy a törvény mondja ki az egyetemi kurzusok látogatásának, illetőleg a kollokviumok teljesítésének kötelezővé tételeit.²²

A mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlapot* is foglalkoztatta a numerus clausus kérdése. Az újság augusztus 25-i száma a *Budapesti Hírlap*-hoz hasonlóan amellett érvelt, hogy a zsúfolt egyetemeken korábban számos olyan hallgatót képeztek ki, aikik a végzést követően nem jutottak álláshoz, emiatt frusztrálódtak, és a „szellemi proletariátust” szaporítva a polgári demokratikus forradalom, illetőleg a Tanácsköztársaság támogatói lettek.²³ Ennek megismétlődését elkerülendő a napilap szerint nem numerus claususra lenne szükség, hanem olyan kiválasztási rendszerre, amelynek révén „[...] az egyetem minél több oly fiatal embert

22 Dr. Kovács Andor: A főiskolai numerusz klauzus. *Budapesti Hírlap*, 1920. augusztus 31. 1.

23 Ezen a ponton a szerző az ún. „szellemi proletariátus” mellett minden bizonytalán az olyan radikális baloldali, szabadgondolkodó, a dualizmus időszakában fennálló társadalmi és kulturális viszonyokkal elégedetlen diákegyletekre, illetve azok tagságára is gondolt, mint az 1908 és 1919 között működő Galilei Kör. Érdemes ugyanakkor leszögeznünk, hogy a proletárdiktatúra támogatását illetően a Galilei Kör például megosztott volt. Tagjainak egy része nem kívánta átlépni a demokrácia és diktatúra közti határt, még sokan mások közülük kiálltak a tanácskormány mellett. Erről bővebben ld. CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest, Napvilág, 2017. 315–336.

neveljen az élet számára, akik jeles munkásai lesznek a nemzet szellemi életének, akiknek hazaszeretete kifogás alá nem eshetik, s akiknek erkölcsi világnézete is minden kétségen felül áll”. Őket aztán ösztöndíjakkal, lakhatási és ellátási támogatásokkal kellene segíteni. Felvételüknél pedig „[...] nemcsak azt a szempontot kellene figyelembe venni, hogy ki a legjobb tanuló, hanem azt is, hogy ki a legmegbízhatóbb a hazafias érzés és az erkölcsi fölfogás tekintetéből is, felekezeti viszonyokra való tekintet nélkül”.²⁴

A magyar törvényhozásban 1920. szeptember 2-án kezdődött meg a numerus clausus, egészen pontosan „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szóló törvényjavaslat tárgyalása. A hónap végéig elhúzódó parlamenti vita felszólalóinak hosszú sorában Usetty Ferenc kormánypárti képviselő, a jogszabálytervezet előadója volt az első. Őt a törvényjavaslatot beterjesztő vállás- és közoktatásügyi miniszter, Haller István követte. Haller néhány hónappal korábban még nem támogatta a numerus clausus bevezetését, mivel úgy ítélte meg, hogy az rontana a nehéz külpolitikai helyzetben lévő ország megítélésén.²⁵ Szeptemberben viszont már azon a véleményen volt, hogy a kérdés nem foglalkoztatja a külföldet, mivel az a közállapotok konszolidálódásában érdekkelt hazánk kapcsán. Szavai szerint „[...] nekünk is egyetlen kötelességünk van: erőt mutatni, erőt teremteni, belső konszolidációt, amely azonban magyar és nemzeti legyen, s ha nekünk lesz ilyen belső erőnk, akkor nem fog a világ azzal törődni, hogy vajon mi numerus clausust hoztunk-e be, vagy nem. Ők erős kezet keresnek, s ha a mi kezünk erős lesz, keresni fogják azt a kezet, s nem fognak törődni azzal, ami egyébként itt történik.”²⁶

Felszólalásában a kultuszminiszter elismerte, hogy az egyetemen bevezetésre szánt kvóta a magyarországi zsidóságot fogja a legérzékenyebben érinteni, mivel ők voltak azok, akik „a legnagyobb számban tolultak a felsőbb oktatásra”. Haller az expozójában kiemelte: a nume-

24 Numerus clausus. *Pesti Hírlap*, 1920. augusztus 25. 1.

25 Kovács M., 2012, 92.

26 Nemzetgyűlési napló, 1920. V. kötet. 464.

rus clausussal az a cél, hogy a felsőoktatásból ne Pikler Gyulák, Jászi Oszkárok vagy Alexander Bernátok kerüljenek ki,²⁷ hanem olyan tudós emberek, akiknek nem célja az, hogy „[...] idegenben keletkezett eléméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva; akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni a külfölddel”. Szükségesnek nevezte ezt követően olyan tanárok kiképzését az egyetemeken, akik aztán a diákjait „[...] öntudatossá tegyék, megerősítésük, kifejezésre hozzák, hogy az ő nevelésük, tanításuk alól ne szürke kultúremberek, hanem magyar kultúremberek kerüljenek ki”. De a felsőoktatás szabályozásától nemcsak nemzeti érzelmű tudósok és tanárok kinevelését remélte a kultuszminiszter, hanem olyan írókét is, akik „[...] nem magyar nyelven írnak csupán, hanem akik magyarán írnak, akik magyar érzéssel írnak, [...] akik megszerettetik és megkedvelteket mindenből a szépséget és jót, ami a magyar nemzet életében és történetében van”.²⁸

A vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédét a katolikus sajtó lapjai elismerően fogadták. Az *Új Nemzedék* úgy vélte, hogy a jogszabálytervezet „a két forradalom élményeinek és keserű tapasztalatainak politikai és közművelődési leszűrését, illetve kodifikálását célozza”, s emiatt „bátran és gyökeresen” szakít a tanszabadság elvével. Célja „vitathatatlan közérdek”, mivel az „értelmiségi proletariátus” további növekedését próbálja megakadályozni, mely olyan „[...] elégületlen és forradalmi gyűanyag, amely egész társadalmi és állami struktúrákat levegőbe röpítéssel fenyegeti”.²⁹ A *Nemzeti Újság* szerint még egyetlen ország sem volt a történelemben, amelyik „türelmesebb és öngyilkosabb” közoktatási politikát folytatott volna, mint Magyarország a kiegyezést követően. Ezt az irányt nem lehet tovább vinni, mert abban az esetben „bátran rázárhatják a kriptaajtót a Csonka-Magyarországra”.³⁰

27 Ez esetben három olyan zsidó származású értelmiségiről volt szó, akik a forradalmak után nyugdíjazva lettek, vagy emigrációba kényszerültek.

28 Haller István kultuszminiszter teljes beszédét ld. itt: *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 149–159.

29 A numerus clausus. *Új Nemzedék*, 1920. augusztus 26. 1.

30 Magyar iskolapolitika. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 2. 1.

Haller István erinek meggátolására tett kísérletet azzal, hogy meghirdette új kultúrprogramját a keresztény magyar értelmiség megeremtésére. A lap szerint korábban a magyar kultúra „szívós törzsét” még „a kommun véres szekercéjének csapásai” sem tudták ledönteni, de túlélte azt is, hogy törzsére „élősi folyondárok egész serege tapadt”. Most pedig ezen új nemzeti kultúrprogram keretében elsőrendű feladat [...] az elősdieknek a kiirtása, megakadályozása annak, hogy a magyar kultúra fájának életnedveit ezután is idegen testek szívják el”.³¹

A mindenkorai közoktatásügyi kormányzat hivatalos orgánuma-ként számottartott *Néptanítók Lapja* Haller István beszédét teljes ter-jedelmében közölte³² (akkorcsak a parlamenti vita során 1920. szeptember 21-én elhangzott záróbeszédét).³³ A lap szerkesztője, Kőrösi Henrik pedagógiai szakíró igen elismerő hangnemben tájékoztatta olvasót a kultuszminiszteri expozéról. Cikke elején még sajnálattal állapította meg, hogy „idegen példák után indult a magyar értelmiség, és megfeledkezett a mi speciális viszonyaink követelményeiről”. Még hozzá arról, hogy „a nemzet erejének egyedüli forrása: a hazai talaj, és hogy a fejlődés is csak nemzeti irányú lehet”. Éppen ezért „az újjászületés kultúrpolitikájának”, azaz a Haller István által kijelölt új kultúrprogramnak [...] vissza kell térnie arra az útra, amelyekről a forradalmi idők letérítették. Meg kell találnia elsősorban a destrukció ellenmérget, hogy felszabadíthassa a lelkeket az idegen bilincs alól. Ennek egyedüli módja, hogy visszavezetjük az ifjúságot azokhoz az ideálokhoz, amelyeket a magyar klasszikusok képviselnek. Petőfi, Arany, Tompa és Vörösmarty szellemé költözék újra a kifosztott lelekbe, és az ő nemes költészetükben tisztauljon meg újra a nemzet.”³⁴

A katolikus lapok publicistáival, valamint Kőrösi Henrikkel ellen-tében más lapok már lényegesen kevésbé voltak megértők a vallás- és

³¹ Magyar kultúrprogram. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 5. 1.

³² Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédei a numerus claususról és a fölvételi vizsgákról. *Néptanítók Lapja*, 1920/37-39. 2-14.

³³ Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter záróbeszéde a numerus claususról. *Néptanítók Lapja*, 1920/40-43. 1-10.

³⁴ KŐRÖSI HENRIK: A magyar klasszikusok. *Néptanítók Lapja*, 1920/37-39. 23.

közoktatásügyi miniszter által beterjesztett törvényjavaslattal kapcso-latban. Példának okáért az *Egyenlőség* azon az állásponton volt, hogy a legújabb kori magyar liberalizmus két végpontja a zsidó vallás 1895-ös recepciója, illetőleg az 1920-as numerus clausus. Érvelésük szerint bár „a liberalizmus napsütése – mint mindenütt a világon – rengeteg szemetet érlelt nálunk is”, mégsem szabad elvetni a polgári jogegyenlőségen (is) alapuló liberális eszmeiséget, mert hazánk történelmében, különösen 1867 után „[...] a liberalizmus mindenha ölelkező ríme volt a nemzet politikai, kulturális és gazdasági fejlődésének”. Az újság emlékeztette olvasóit arra, hogy a magyarországi zsidóság fokozatos jogkiterjesztése úgyszintén a liberális szellemiség jegyében ment végbe. A lap hamisnak nyilvánította azt az érvrendszert, miszerint a klasszikus, reformkori és 1848-as liberalizmus lényegesen jobb volt a kiegyezést követő liberalizmusnál, amely az antiliberalis retorika szerint romlásba taszította a nemzetet (hasonlóan érvelt a Nemzetgyűlésben Haller is, amikor akképpen fogalmazott, hogy a liberalizmus 1867 után „nemzetietlenné” vált, majd az anyagi és erkölcsi fejlődés „kálváriájához” sodorta az országot).³⁵ Még-pedig azért, mert „a 67 utáni liberalizmus nem a rózsafán nőtt, és akik csinálták, nem egy idegen bolygóról toppantak le váratlanul”, hanem már 1848-ban is aktív politikai szerepet vállaltak: Deák Ferenc, idősebb gróf Andrássy Gyula, Eötvös József vagy éppen Trefort Ágoston.³⁶

A liberalizmus szellemiségeivel való szakításra helyezte a hangsúlyt Az *Újság* címet viselő lap is. E sajtóorgánumot 1903-ban még gróf Tisza István alapította, és az újság az egykori kétszeres (1903–1905; 1913–1917) miniszterelnök által képviselt konzervatív liberális eszmeiséget hirdette. A lap metsző kritikával illette a kultuszminisztert, amikor vezércikkében megállapította: „[...] Haller István kultuszminiszter úr ma nyugodt, meritorikus³⁷ beszéddel okolta meg az egyetemi numerus clausus ügyét. Ha meg nem előzte volna egy esztendő veszedelmes, igazságtalan iz-gatása, ha nem az antiszemitizmus i-jére készült volna pontnak, erről

³⁵ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 159.

³⁶ Az apró füvek. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 4. 4-5.

³⁷ Értékes, érdemidús. (latin-görög)

a kérdésről objektív, hasznos vita fejlődhetett volna ki, s minden nemű szempontból tisztázhatták volna ezt a kérdést úgy, ahogy Haller miniszter tisztázta az ő keresztenyzociális szempontjából. [...] Haller miniszter tehát szeretne nem liberális lenni, de ezzel a javaslatával nem tette. Megtette azzal a tendenciával, amelyet azonban tagad, az antiszemitaival.”³⁸

A *Budapesti Hírlap* egyetértett a közoktatási miniszter azon megítéltével, miszerint az országnak nemzeti érzelmű értelmiségre (írók, tanárok, jogászok, orvosok stb.) van szüksége. Feltette viszont azt a kérdést, hogy Haller a nemzetgyűlési felszólalásában elrettentő példaként miért csak Pikler Gyulát, Jászi Oszkárt és Alexander Bernátot említette, amikor köztudott, hogy a forradalmakat olyan „színmagyar” értelmiségek is támogatták, mint Ady Endre vagy Móricz Zsigmond? Rajtuk kívül „áltudósok, áltanárok, álgalileisták és a zsargonírók tömege mind ott üvöltött a Károlyi Mihály sleppjében, meg a szociáldemokraták, az úri demokraták és a köztársaságosak”. Az újság szerint a korábban már eltörölt, de 1920-ban visszaállított botbüntetés, valamint a terítéken lévő numerus clausus ügye nem segítik előre Magyarország konsolidációját. Ezek a rendelkezések ugyanis „[...] csak hűsítő citromvizek a lázás beteg kiszáradt torkának pillanatnyi enyhítésére, de nem orvoságok a komoly bajok ellen”. A felsőoktatási arányszámok korlátozásával a „szellemi proletariátust” eltüntetni nem lehet, és éppen emiatt a numerus clausust „[...] lehet külső, alkalmi esetleges körülmények szerint szükséges rossznak elfogadni, de azt őszintén és bátran meg is kell valanni. Nemzetmentő reformnak, a művelődés hathatósabb eszközének, közoktatási módszernek előléptetni nem lehet.”³⁹

A *Magyarország* című, ellenzéki beállítottságú – és egykoron Károlyi Mihály tulajdonában álló – napilap szeptember 3-án megjelent vezér cikke úgyszintén bírált a numerus clausust. Írója úgy vélte, hogy „a tanszabadság intézményes megszorítása” nyomán nehezen lehet elközelni azt, hogy a szabályozásnak „[...] az egyetemi oktatás terén való életbe léptetése ne járjon igazságtalan és káros kedvezésekkel vagy el-

³⁸ Numerus clausus. *Az Újság*, 1920. szeptember 3. 1.

³⁹ Haller kultúrpolitikája. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 3. 1.

nyomással. Ez pedig osztályharcokat teremthet, amitől okos és előrelátó nemzeti politikának tartózkodnia kell.”⁴⁰

Az ugyancsak az ellenzéki sajtó táborába sorolt és szociáldemokrata értékrendet képviselő *Népszava* – több helyütt is cenzúrázott – írása sem fukarkodott a kemény fogalmazással: a felsőoktatásban megítéltük szerint csak „az egészséges szelekció javára lehet léket ütni”, elkerülve ezáltal azt, hogy a felvételi eljárás során politikai, nemzetiségi vagy esetleg vallási szempontok érvényesüljenek. Leszögezték: minél hamarabb az ingyenes, kötelező, nyolcéves elemi oktatás bevezetésére lenne szükség,⁴¹ nem pedig a tanszabadság korlátozására, amely „[...] nemcsak az egyénre káros, hanem még inkább az ország kultúrájára lehet végzetes, és az ország népének átlagos műveltségét néhány év alatt olyan alacsony nívóra süllyesztheti, amit behatóbb tanügyi politika azután évtizedek múlva sem hozhat helyre”.⁴²

A numerus clausus parlamenti vitája során egyértelműen a jogszabálytervezet törvényi erőre emelése mellett állt ki a 20. századi magyar katolicizmus egyik legjelentősebb alakja, Prohászka Ottokár. A székesfehérvári püspök 1920. szeptember 16-án nagy beszédet mondott a Nemzetgyűlésben, melynek elején azzal érvelt, hogy miután az egyetemek több diplomást bocsátanak ki – például jogászból vagy orvosból –, mint amennyinek a trianoni Magyarország állást képes biztosítani, ezért szükséges a felvételi arányszámok korlátozása. Szayai szerint „[...] a numerus egy nagy nemzeti érdeket hangsúlyoz: biztosítani akarja a magyar középosztály számára a kenyert”. A folytatásban arról értekezett, hogy a jogszabály nem a zsidóság ellen, hanem „a magyar középosztály leromlása ellen és a magyar faji géniusz veszélyeztetése ellen” irányul. A következőkben „a napba öltözött ember” (ahogyan Gárdonyi Géza nevezte 1912-ben Prohászkát) hangot adott annak az 1890-es évek óta következetesen képviselt meggyőződésének, miszerint hazánkban a zsidóasszimiláció – eltekintve néhány kivételes esettől – alapvetően kudarcba fulladt, s így

⁴⁰ Tanszabadság. *Magyarország*, 1920. szeptember 3. 1.

⁴¹ A nyolcosztályos népiskolát végül csak 1940-ben, Hóman Bálint kultuszminisztersége idején vezették be.

⁴² A lejtőn. *Népszava*, 1920. szeptember 4. 1.

a magyarság és zsidóság nemzeti törekvései összeegyeztethetetlenek, aminek következtében útjaik szükségképpen elválnak egymástól.⁴³ Ennek alátámasztására azzal érvelt, hogy „Magyarországnak csak egy bizonyos százalékú zsidó kell”, és – utalva ezen a ponton a zsidóság 18. században kezdődő, majd a 19. század során felgyorsuló bevándorlására az országra – „[...] a magyar állam egy világörténelmi bűnt követett el, mikor éppen a liberalizmus cégére alatt vagy – mondjuk – a liberalizmustól való félelmében megengedte azt a nagy beszüremkedést ott felső Magyarországon. Bárki tette ezt, akár Tisza Kálmán, akár Andrássy, akár Tisza István, akárki, mindegy; ez óriási nagy hiba, óriási nagy bűn, egy óriási nagy álomlátás, mondjuk: egy megtévelkedés volt, éspedig éppen a liberalizmus bűvös behatása alatt.”⁴⁴

Prohászka Ottokár felszólalásáról lelkendezve írt a *Nemzeti Újság*, mely rögtön „a nemzet szónoka” jelzővel illette őt. A lap úgy vélte, hogy a székesfehérvári püspök „[...] a nagy kereszteny közösségek legmélyebb érzéseit juttatja kifejezésre; milliók jaja, milliók panasza és milliók üdvrválgása tör ki az ő elbűvölő szavában, csak éppen szebben, világosabban, megokolóbban, mint ahogy azt a hangtalan milliók maguk kifejezni tudnák. [...] Prohászka és a kereszteny papok nem volnának Krisztus papjai, ha ostort nem fonnának népünk megrontói ellen, s telenül néznék a lerongyolódott, gazdaságilag és kultúrailag könyörtele-nül háttérbe szorított magyarság halálos vergődését.”⁴⁵

Más sajtóorgánumok közel sem voltak ennyire elragadtatva Prohászka Ottokár beszédétől. Az *Egyenlőség* azt hangsúlyozta, hogy a püspök programja „egészen tiszta, semmi kétséget nem hagy”. Célja „a zsidóknak a magyároktól való teljes elkülönítése”. Prohászka „[...] két táborra osztja az ország népét. Magyarokra és zsidókra. A két tábor kö-zött határozott kézzel szétszakít minden köteléket. Elvág minden szálat, mely a zsidókat az ország egyéb népességevel eddig összefűzte és

43 Gyurgyák, 2001, 296.

44 Prohászka Ottokár teljes parlamenti felszólalását ld. itt: *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 344–351.

45 EGY FILOSZEMITA: Prohászka beszéde és a „magyar” sajtó. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 18. 2–3.

eggyé tartotta. Elismert bennünket. Nem ócsárol, de eltasít magától.” A lap felidézte, hogy nemzetgyűlési beszédében Prohászka támogatta a cionizmus gondolatát (a katolikus főpap akképpen fogalmazott, hogy a Balfour-nyilatkozat⁴⁶ után „nem tagadhatjuk, hogy a zsidóságban igenis a nemzeti eszme irányában megindult fejlődés a jövő útja”)⁴⁷, amit azonban az asszimilációpárti *Egyenlőség* elutasított, mivel egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a magyarországi zsidók magyar nemzetiségek.⁴⁸ (Prohászka Ottokárt egyébiránt Vázsonyi Vilmos néhány hónappal később Haller Istvánnal egyetemben gúnyosan „a cionizmus két legnagyobb apostolának” nevezte.)⁴⁹

A *Budapesti Hírlap* vezércikke szerint Prohászka Ottokár „liberális beszédet mondott a Nemzetgyűlésen a teljesen illiberális *numerus clausus* mellett”. A lap úgy gondolta, hogy a törvénytervezet „veszedelmes és sikertelen”: Méghozzá ázért, mert alapvetően ellenkezik az iskola fogalmával. Egy tanintézménynek ugyanis az a célja, hogy minél többen tanuljanak benne, és nem pedig az, hogy „kizárja azokat, akik keresik benne a világosságot”. Emellett semmi garanciát nem biztosít arra, hogy a zsidó hallgatók számának korlátozása után tehetségesebb kereszteny fiatalok fognak kikerülni a felsőoktatásból. Az újság azt tanácsolta, hogy a felvételi keretszámok szabályozása helyett a kormányzat inkább törekedjen az iskolai (és állami) protekció felszámolására, a korrupció visszaszorítására, továbbá iktassa ki a közéletből „a tudatlanságot és a henyeséget”. Ezek után biztosan nem lesz szükség a *numerus claususra*, amelyet a lap nézete szerint „az antiszemizmus szele sodorta napirendünkre”.⁵⁰

46 1917 novemberében Arthur James Balfour brit külügyminiszter Lionel Walter Rothschild bárónak címzett félhivatalos levelében – kormánya nevében – támogatását fejezte ki egy Palesztinában létesítendő „zsidó nemzeti otthon” tervezetére iránt. Ez gyakorlatilag az első lépések voltak tekinthető az Izrael állam 1948-as megalapításáig vezető úton.

47 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 349.

48 Prohászka beszéde. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 3.

49 Vázsonyi üzenete. *Egyenlőség*, 1921. január 8. 1.

50 Prohászka Ottokár. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 17. 1–2.

Az Újság a numerus clausus kérdését „közérdekű és országos” ügynek titulálta, és éppen emiatt sajnálatát fejezte ki, amiért azt Prohászka a zsidó–nem zsidó viszonyra redukálta. A lap az oktatási szférába történő állami beavatkozást szerencsétlen lépésnek tartotta, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy amit „[...] az egyetemi kvalifikációval a numerus clausus el akar érni, az kellő akarással és szorgalommal elérhető a numerus clausus nélkül is. Amit pedig el nem érhet valaki, azt a numerus clausus sem biztosítja neki. Egyetlen ember sem maradt eddig sem diploma nélkül, aki el akarta érni, egyetlen kereszteny íróval, művesszel, tudóssal sem lett kevesebb a zsidók mellett, mint lehet ezen-túl a zsidók nélkül.”⁵¹

Elítélte a jogszabálytervezetet, illetve a püspököt a 8 Órai Újság nevű fővárosi bulvárlap is. Meglátásuk szerint „[...] példátlan, hogy egy állam a gettó régóta ledőlt falait felépítse a szellem számára. A tanulás szabadságának szent elve nem kedvezmény, hanem elemi emberi jog, amelytől hacsak egy ember is elesik, sérelem éri a közösséget. Prohászka püspök, legtudósabb és legékekkel több tagja pártjának, képtelen volt akár tételes, akár erkölcsi törvényt felhozni példaképpen álláspontja mellett.”⁵²

A numerus clausust végül tíz nappal Prohászka Ottokár felszólalását követően, szeptember 26-án szavazta meg a Nemzetgyűlés. Az erősen foghíjas parlamentben a jelen lévő képviselők közül 57 voksolt a jogszabálytervezet elfogadása mellett, 7 pedig (köztük a beterjesztő Haller István!)⁵³ ellene. A Nemzeti Újság ünnepelte a döntést, mivel értékelések szerint az „[...] a nagy programnak egy megvalósított része, az első

51 A zsidóprobléma. Az Újság, 1920. szeptember 17. i.

52 Ha Prohászka püspök... 8 Órai Újság, 1920. szeptember 18. i.

53 A zsidókérés magyarországi történetének monográfiát szentelő Gyurgyák János szerint a kultuszminiszter döntésének az lehetett az oka, hogy bár felmérte az Országgyűlésben uralkodó közhangulatot és a politikai erőviszonyokat, mégsem vállalta magára annak ódiumát, hogy megszavazzon egy olyan törvényt, amely sérti a polgári jogegyenlőség elvét. (GYURGYÁK, 2001, 121.) Hasonló végkötetkezetre jutott Kovács M. Mária is, aki a numerus claususról írt könyvében úgy fogalmazott, hogy „Haller »nem« szavazata taktikai húzás volt csupán”. (KOVÁCS M., 2012, 92.)

bátor lépés a kereszteny kurzus céljainak elérésére. Az első program-pontot váltotta be ezzel a kereszteny politikai tábor.”⁵⁴

A Pesti Napló – akárcsak a már említett írás a Budapesti Hírlapban – a numerus clausust a botbüntetés újból bevezetésével állította párhuzamba. A lap vezérkicke úgy fogalmazott, hogy „[...] e törvények még mindig a láz tünetei, de [a]hogy mi mondjuk, a tünet súlyosabb, veszedelmesebb, mint maga a láz. Sokat hallunk idegen szellemről – hát ezek a javaslatok képviselik az idegen szellemet jogfejlődésünkben, amelynek lendítőereje századokon át a hagyományos magyar liberalizmus volt.” Az újság ezen megállapítását követően reményét fejezte ki, hogy e két jogszabály meghozatala után a továbbiakban a demokratikus átalakulás sarokpontjairól fog törvényeket alkotni a magyar Nemzetgyűlés, úgymint a földbirtokreform, a választójog kiszélesítése, illetve az alkotmányogi javaslatok sora.⁵⁵

A botbüntetést és a numerus clausust említette egy lapon a Kolozsváron hetente megjelenő Új Kelet című zsidó újság is, amely 1918. decemberében Chajim Weiszburgnak, a cionizmus egyik vezéralakjának a kezdeményezésére jött létre. A lap úgy vélekedett, hogy e törvények a középkor szellemiségeit idézik. Az Új Kelet szerint azért volt szükségtelen a zsidó hallgatók számának korlátozása a felsőoktatásban, mert az állam számára közömbös, hogy egy orvos, ügyvéd, mérnök vagy tanító „milyen bölcsőben született”. Az állam számára ugyanis az a fontos, hogy ők jó szakemberek legyenek, és magas színvonalon értsenek ahhoz a foglalkozáshoz, melyet művelnek. Magyarország tehát csak nyert a zsidó értelmiségiekkel, míg a hazai zsidóság a numerus clausussal „[...] veszített, mérhetetlenül sokat veszített. Megrendítette és aláísta helyzetét, mert a féltékenység és irigység központjává tette. A zsidó orvos, ügyvéd, mérnök hatalmas konkurense lett magyar kollégáinak.”⁵⁶

Miután az 1920. XXV. tc. végrehajtási utasítása a zsidóságot nemzetiséggé körülölelte – és nem felekezetként – ismerte el, nagy felháborodást

54 Az első lépés. Nemzeti Újság, 1920. szeptember 22. i.

55 Pihenője... Pesti Napló, 1920. szeptember 29. i.

56 Korszerű reformok. Új Kelet, 1920. szeptember 29. i.

váltott ki a honi zsidó közösségekből. A *Zsidó Szemle* nevű, cionista eszmeiséget képviselő hetilapban dr. Simon Lajos nagybányai ügyvéd, a helyi Makkabea nevű izraelita sportegyesület egykori elnöke (aki nem sokkal korábban a numerus clausust „kényszerrendszabálynak” titulálta)⁵⁷ azt a nézetet képviselte, hogy nemzetiséget a törvényhozás nem kreálhat, mivel arra csakis és kizárálag „[...] a természet és a történelem legnagyszerűbb együttese képes”.⁵⁸

Az *Egyenlőség* is szomorúan vetett számot azzal, hogy a „Nemzetgyűlés elődöntötte, hogy faj vagyunk”. A lap azt tanácsolta, hogy a hazai zsidóság két mondattal reagáljon a törvényre. Az egyiket Bródy Ernő zsidó származású ügyvéd és parlamenti képviselő fogalmazta meg 1920. szeptember 21-én az Országházban. Eszerint ő egy „nagyzási hóbortnak” tartotta 1919-ben a Tanácsköztársaságot, és ugyanilyen „nagyzási hóbortnak” tartja azt is, hogy a budapesti törvényhozás állást foglaljon abbán a kérdésben, hogy a zsidóság vallás-e vagy nemzetiségi? A második pedig ugyanazon nap hangzott el az Országházban Pető Sándortól: a Nemzetgyűlésnek joga nincs, csak ereje van ahhoz, hogy döntést hozzon ebben az ügyben.⁵⁹

1920 decemberében Sándor Pál, egy zsidó származású parlamenti képviselő terjedelmes írást közölt az *Egyenlőségen*. Cikkében a politikus, aki maga is részt vett a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában, amellett az álláspont mellett tört lándzsát, hogy a törvény nemcsak „százados jogokat” sért meg, de figyelmen kívül hagyja a zsidók teljes politikai és polgári egyenlősítését kimondó 1849: IX. tc.-t, a zsidók egyenjogúsításáról rendelkező 1867. évi XVII. tc.-t, valamint az izraelita vallást bevett vallásfelekezetnek elismérő 1895: LII. tc.-t is. Nem értett egyet azzal, hogy a jogszabály végrehajtási utasítása a zsidóságot nemzetisékként határozta meg, mivel véleménye szerint a magyarországi zsidók minden kétséget kizáróan magyarok. Zárógondolataiban pedig

57 Dr. SIMON Lajos: Prohászka a cionizmus mellett? *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 21. 1–3.

58 Dr. s. l. [Dr. SIMON Lajos]: Tehát zsidó nemzetiségi. *Zsidó Szemle*, 1920. október 8. 3–4.

59 Elvégeztetett... *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 1.

az alábbiakat vetette papírra: „Ennek a törvényjavaslatnak a jelentősége nemcsak a konkrét jogkorlátozásra szorítkozik, hanem abban rejlik, hogy rést üt az egységes magyar nemzet elvét hangoztató ōsi ideológián, és a zsidóságot nemzetiségnak deklarálja. Érzékeny csapás ez, amely a magyar zsidóságot súlyos próbára teszi, de a zsidóság hazafiassága elég erős, hogy ezt a csapást is kiheverje. A magyar liberalizmus nem halott, csak megbilincselve, megkötözve fekszik a földön, de fel fog támadni, és akkor más lesz itt újra minden!”⁶⁰

60 SÁNDOR Pál: A numerus clausus után. *Egyenlőség*, 1920. december 4. 2–3.

A numerus clausus, amit 1920-ban Haller írt be a Corpus Jurisba, — a magyar törvénykönybe, kitípte most Klebelsberg közoktatási miniszter.

Klebelsberg Kunó kultuszminiszter
egy 1928-as karikatúrán

(Amerikai Magyar Népszava, 1928. december 12. 2. oldal)

A magyar közélet reflexói a *numerus clausus* módosítására 1928-ban

„A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaság tudományi karra és a jogakadémiaikra való beiratkozás szabályozásáról” szóló 1920. évi XXV. törvénycikk, ismertebb nevén a *numerus clausus*, már elfogadásakor megosztotta a honi közvéleményt. A jogszabály meghozatala mellett érvelők többnyire az első világháború végével komolyan megnövekedett hallgatói létszámokra vagy éppen a trianoni békeszerződés nyomán elcsatolt felsőoktatási intézmények hiányában bekövetkezett túlzsúfoltságra hivatkoztak, továbbá arra, hogy a magasabb képzettséget igénylő állások mennyisége nem állt arányban az egyetemekről kikerülők számával. Velük ellentétben ugyanakkor számosan voltak azok, akik a törvény tarthatatlanságára hívták fel a figyelmet. Ők súlyosan elhibázottnak vélték, hogy a jelentkezők egyéni tehetségén és szorgalmán túl a törvénycikk akképpen szabta meg az egyetemekre és jogakadémiaikra felvezető hallgatók számát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni.¹ Mindemellett pedig a hallgatói keretszámok bevezetését zsidóellenes lépésnek is tartották, mivel a zsidóságot a jogszabály végrehajtási utasítása – szakítva a dualizmus kori gyakorlattal – nem vállalként, hanem nemzetiséggé határozta meg.² Az izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állította meg, holott a többségében városlakó és az iskolázásra általában

¹ Kovács M. Mária: *Törvénytől süjtve. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 61–125. (a továbbiakban: Kovács M., 2012)

² A törvény végrehajtási utasítását ld. *Magyarországi rendeletek tára*, 1920. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 1455–1460.

nagyobb hangsúlyt fektető zsidóság megoszlása az egyetemisták sorai-ban az első világháború előtt 25 százalék körül mozgott, majd 1918-ban 34 százalékre emelkedett.³

Az 1920-as évek első felében, amikor az 1918–1919-es baloldali forradalmak, valamint az 1920-as trianoni békeszerződés okán ingerült közhangulat – mely a történelmi magyar állam összeomlásáért igazatalanul tette felelőssé a hazai zsidóságot – nemileg normalizálódott, mind a sajtóban, mind pedig a parlamentben markánsabban jelent meg azoknak a hangja, akik a *numerus clausus* eltörlése és a teljes tiszabadság visszaállítása mellett törtek lándzsát. A Nemzetgyűlésben elsősorban a liberális, illetve szociáldemokrata képviselők – mint például a liberális politikai közvélemény egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos – helyezkedtek erre az álláspontra. Velük szemben a Gömbös Gyula körül csoporthoztató fajvédő politikusok inkább a törvény szigorítását vagy esetleg az egész társadalomra kiterjedő ún. foglalkozási kataszter bevezetését óhajtották, míg a kormányon lévő Kereszteny-Keresztyén Kisgazda-, Földműves és Polgári Párton (közkeletűbb nevén az Egységes Párton) belül komoly nézeteltérések voltak a kérdés megítélését illetően.⁴

A honi közvéleményen túl 1922 és 1925 között a *numerus clausus* ügyével a Népszövetség is foglalkozott. Nemzetközi zsidó szervezetek ugyanis rendszerint amellett érveltek, hogy a jogszabály ellentében áll a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek garantálták a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Legfőbb szószólójuk Lucien Wolf angol újságíró, a Népszövetség Menekültügyi Főbiztosága tanácskozó bizottságának alapító tagja volt. Mindez rendkívül kellemetlenül érintette a magyar kormányt, mivel a Népszövetségben az utódállamok folyamatosan arra hivatkoztak a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett politikájuk védelmében, hogy Magyarország sem bánik jobban az izraelita állampolgáraival.⁵

3 BARTA Róbert: A *numerus clausus* és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

4 PAKSA Rudolf: A *numerus clausus* módosítása. In: Gróf Bethlen István és kora. Szerk. NAGY Zsófia. Budapest, Osiris, 2014. 145.

5 GYURGÁK János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001. 127–129.

Gróf Bethlen István miniszterelnök végül 1926–27 folyamán azért döntött a jogszabály módosítása mellett, mert el kívánta kerülni, hogy e téma harmadszor is terítékre kerüljön a Népszövetségben, negatívan befolyásolva ezzel a magyar érdekek képviseletét a nemzetközi színtéren. A kormányfőt gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter egy 1926. november 3-án kelt levelében arra figyelezte, hogy a törvényt „[...] revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentük”.⁶ Egy hírlapi cikkében a korábbi igazságügyi miniszter, Nagy Emil is amellett érvet, hogy nemzeti céljaink megvalósításához ellen- gedhetetlen a külföld jóindulatának elnyerése, s ezért bizonyos kérdésekben a kormány kompromisszumkészsége. Szavai szerint: „[...] azoknak a lelkivilágát nem tudom semmiképpen se megérteni, akik hazafias lélekkel akarják, nagyon is akarják Trianon revízióját, de mégis azt hiszik, hogy elegendő az, ha a banketteken poharukat ürítik az »integer Magyarország visszaállítására«, s lelkesen szavalják a nemzeti hiszkegyet, egyáltalán nem gondolva azzal, hogyha mi nemcsak álmودozni akarunk a trianoni bűnös mű revíziójáról, hanem azt a gyakorlati alapon igazán meg is akarjuk valósítani, akkor kikerülhetetlen szükségszerűséggé válik az, hogy saját belső lehetőségeink keretein belül azoknak a gondolkodásmódjával is törődjünk, akiktől nagymértékben függ sorunk jobbra fordulása.”⁷ A *numerus clausus* illetően a kultuszminiszter végül 1927. május 13-án a Képviselőházból jelentette be a törvény módosítására vonatkozó kormányzati szándékot,⁸ a miniszterelnök pedig október derekán ugyanerre tett ígéretet az Egységes Párt értekezletén.⁹

6 Klebelsberg Kunó gróf levele Bethlen István grófhoz a *numerus clausus* ügyében várható külföldi támadások kivédéséről. In: Bethlen István titkos iratai. Szerk. SZINAI Miklós – Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972. 257.

7 NAGY Emil: Külüpolitika és belvízonyok. *Pesti Napló*, 1928. február 4. I.

8 Klebelsberg Kunó gróf erre vonatkozó beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IV. kötet. 93–94.

9 N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1988. 170.

Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy – folytatva a *Trianon* és a magyar felsőoktatás I. kötetében közölt írásunk¹⁰ gondolatmenetét – felvázoljuk, miként is viszonyult a magyar közvélemény 1928-ban az 1920. évi XXV. törvénycikk revíziójához. Ehhez most is a korabeli véleményformáló sajtó vizsgálatát hívjuk segítségül, hiszen megítélésünk szerint a közvélekedés megismerésének egyik fontos és hatékony eszköze a legkülönfélébb világnezeti színezetű, de mégis jellemző egykorú lapok reflexióinak vizsgálata.

A numerus clausust a döntéshozók úgy kívánták módosítani, hogy a törvény szövegének 3. paragrafusából kikerüljön a heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek” kitétel, s azt foglalkozási kvótával váltsák fel. Ez persze továbbra is hátrányos volt a zsidóság számára, hiszen a jogszabálytervezet a közalkalmazotti és mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozók gyerekeit kifejezetten nevesítette, két olyan foglalkozási ágat, amelyből izraelita szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba. A törvénymódosítás előzetes szövegéről – melyben sajtóértesülések szerint követelményként még szerepelt volna a „testi fejlettségre való tekintet” is – 1927. november 16-án két napi lap adott hírt. Az egyik az *Esti Kurír* nevű, erősen liberális szemléletű lap volt, melynek főszerkesztője, Rassay Károly a két világháború közötti liberális politika meghatározó személyiségeinek számított. A lap szerint a jogszabály revíziója „[...] feltétlenül rosszabb helyzetbe hozza a zsidóságot, mint eddig volt”. Célja kettős: le akarja nyugtatni a fajvédőket, „a jobboldal haragvó oroszlánjait”, illetve bizonyítani a Népszövetség felé, hogy a kabinet elkötelezett az 1920. évi XXV. tc.-ben foglalt sérelmek orvoslása iránt.¹¹ A másik sajtóorgánum a Bangha Béla jezsuita szerzetes és „sajtóapostol”, valamint támogatói által 1918 januárjában alapított Központi Sajtóállalat érdekeltségébe tartozó *Nemzeti Újság* volt, amely Túri Béla kanonok, országgyűlési képviselő szerkesztésében

konzervatív, nemzeti és kereszteny eszmeiséget hirdetett. Az újság arról tudósított, hogy a törvény megváltoztatásán felül „[...] a kormány más intézkedésekkel is gondoskodni akar arról, hogy az értelmi pályák előzönlését megakadályozza, és a kereszteny középosztály gyermekeinek érvényesülését előmozdítса”.¹²

A jogszabálytervezet 1927. november 17-én Bethlen és Klebelsberg az Egységes Párt értekezletén ismertették, ahol kérték, hogy a módosítás megszavazását a párt tegye kötelezővé a képviselői részére. Javaslatukat a megjelentek hozzájárulás nélkül fogadták el. Másnap a kultuszminiszter, a kormánypárt támogatását a háta mögött tudva, benyújtotta a revízióról szóló törvényjavaslatot a Képviselőházból, két héttel később pedig a kormányfő a már beterjesztett törvénymódosítást vitte magával a Népszövetség genfi székhelyére.¹³

Miután a miniszterelnök Svájcban igazolta, hogy kormánya elkötelezett a numerus clausus felülvizsgálata ügyében, a kabinet számára a továbbiakban nem volt égetően sürgős a kérdés parlamenti vitájának mielőbbi lefolytatása. A törvény módosításáról elsőként a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága tárgyalta, 1928. január II-én. Az *Esti Kurír* egy nappal korábbi száma a jogszabálytervezet kezdődő vitáját A *nagy reform* címmel közölt vezércikkében vezette fel olvasóinak, megjegyezve, hogy a numerus clausus módosítása „[...] esztendők óta mint a magyar demokrácia igérete – inkább csalétké – csilllog a kormány horgán. Ez az a javaslat, amellyel a kormány állítólag fájó sebeket akar gyógyítani, melyek nemcsak a magyar kultúrát fenyegetik üszkösdéssel, de nyitott szájukkal Európa felé kiáltanak.” A lap megfogalmazása szerint a törvénymódosítás szövegébe (melyből ekkorra már kikerült a „testi fejlettségre való tekintet” kritériuma) iktatott változtatások az izraelita vallásfelekezet ellen irányulnak, fenntartják azt „az antiszemita tendenciát”, melyet az eredeti törvény képviselt, és „[...] mindenkinél,

¹⁰ GÁL Máté: A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban. In: *Trianon* és a magyar felsőoktatás. I. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2018. 115–128.

¹¹ A numerus clausus módosított szövege. *Esti Kurír*, 1927. november 16. 1.

¹² A numerus clausus módosítását szerdán ismerteti a miniszterelnök a Kereszteny Gazdasági Párthoz. *Nemzeti Újság*, 1927. november 16. 3.

¹³ LADÁNYI Andor: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1130–1131.

hisz egy nemzet talpra állásában, és maga erejéből is siettetni akarja gyógyulási folyamatát, egyetlen álláspontja lehet csupán. És ez: a numerus clausus teljes eltörlése. Teljes kiirtása a magyar életből ennek a megszégyenítő és kultúraellenes megszorításnak.”¹⁴

Az *Esti Kurír*hoz hasonlóan igen elmarasztalóan írt a jogszabály reformjáról *Az Est* című népszerű, liberális szellemisésgű bulvárlap is. Miután a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága január 11-én, rövid tanácskozást követően, elfogadta az 1920. évi XXV. tc. módosításáról szóló törvényjavaslatot, a sajtóorgánum leszögezte: „A numerus claususnak egy igazi reformja van, egy igazi módosítása: ha megszüntetik. Ez a mostani revízió, amelyről a Ház közoktatásügyi bizottsága tárgyal, nem old meg semmit, csak új problémákat vet fel. Egy numerus clausus helyett sok új numerus clausust teremt. Azt a célt talán megközelíti, amely az eredeti numerus clausus megalkotója előtt lebegett, de azt a célt semmi esetre, amely a revíziót életre hívta. Új sérelmek forrása lesz ez anélkül, hogy megszüntetné a régi sérelmeket. Olyan reform, amely egy lépést sem tesz előre.”¹⁵

A numerus clausus eltörlése mint „egyedül igazságos és helyes megoldás” mellett szállt síkra a magyarországi neológ zsidóság *Egyenlőség* című politikai hetilapja is. Egyértelműen kijelentették: a hazai zsidóság a numerus clausus eltörlését és a teljes jogegyenlőségnak a helyreállítását nem a Népszövetségtől vagy bármely más külső hatalomtól várja, „[...] hanem mi ezt a magyar nemzettől várjuk, mintegy korrekcióját annak az állásfoglalásnak, mely politikailag elfogult időkben a numerus clausus törvényének megalkotására és a törvény gyakorlati alkalmazásának alapelveire vezetett. [...] A magyar zsidóság, mint a magyar nemzetnek szívvé-lélekkel hű fia, csak a nemzet elhatározásából, a nemzet alkotmányos törvényhozásából kívánja származtatni megérdemelt jogait.”¹⁶

¹⁴ A nagy reform. *Esti Kurír*, 1928. január 10. 1.

¹⁵ Az igazi revízió. *Az Est*, 1928. január 12. 8.

¹⁶ A numerus clausus módosítása a közoktatásügyi bizottságban. *Egyenlőség*, 1928. január 14. 2.

A polgári liberális értékrendet képviselő *Újság* úgy vélte, hogy mitán a törvénymódosítás célja elsődlegesen a külföld jóindulatának megnyerése volt, ezért semmi garancia sincs arra, hogy a kormányzat zsidósággal kapcsolatos politikája megváltozzék. A honi zsidóságon „a numerus clausus akasztotta sárga folt” továbbra is rajta marad, teljesen függetlenül attól, hogy a parlament elfogadja-e a jogszabály révízióját, vagy sem. A lap meglehetősen kemény hangvételű vezércikke szerint: „A numerus clausus nem szociálpolitikai alkotás, nem a megváltozott gazdasági helyzettel számol, a szellemi proletariátust akarja apasztani, hanem akarja, amit megalkotása idején egyenesen reklámoztak, a zsidóságot megfosztani a jogegyenlőségtől és kirekeszteni a magyar kulturális életből. Ez akkor népszerű volt, s ma népszerűség nélkül is el nem ejtett cél. [...] Nincs pozitív rendeltetése ennek a törvénynek, csak negatív: a zsidóság ne tanuljon, s a közélet tisztlujon meg a zsidó részvevőktől.”¹⁷

A liberális színezetű sajtótermékekkel szemben a kormányt támogató 8 *Órai Újság* nevű politikai napilap a törvénymódosítás szükségeségről igyekezett meggyőzni olvasóit. Január 12-i kiadásában a konzervatív újság arról adott tájékoztatást, hogy „[...] hamarosan az országgyűlés plénuma elé kerül az a törvény, mely esztendők óta a leghevesebb politikai szenvédélyek ütközözőpontja. Ezt a törvényt már eredetileg sem szánták örökéletűnek, kényszerhelyzet szükségletei keltették életre, s ha ez a helyzet lényegében ma is alig változott, minden esetben gyökeres változásra ment keresztül az orvoslás módjának megítélése.” A lap értékelése szerint a készülőben lévő törvénycikk rendelkezései „[...] egyelőre még nem szakíthatnak a numerus clausus szociális elgondolásával, helyesebben nem vethetik ki figyelmükön a tényleges helyzetet, a diplomák elhelyezkedési lehetőségeinek fájdalmas korlátozottságát. De kötelességszerűen idomulnak azokhoz a követelményekhez, amelyeket belső konszolidációink haladása, a társadalmi és felekezeti béke teljes helyreállításának szüksége támaszt, s egyúttal honorálják azokat a nagy

¹⁷ Numerus clausus. *Újság*, 1928. január 12. 1.

külpolitikai érdekeket is, melyek végeredményében ugyancsak szervesen összefüggnek a nemzet belső megerősödésével.”¹⁸

A Képviselőházból a numerus clausus módosításáról szóló vita 1928. február 9-én Farkas Elemér kormánypárti politikusnak, a jogszabálytervezet előadójának beszédével kezdődött meg. A hercegfalvi kerület képviselője szerint a kabinet „belpolitikának közel nyolc év óta legérzékenyebb pontjának” revízióját hazánk „nemzetközi jó hírnevének emelése és a megszánt területeken élő véreink helyzetének könyiyítése” miatt terjesztette az Országgyűlés első kamarája elé.¹⁹ Másnap gróf Klebelsberg Kunó is szólásra emelkedett a Házban, rövid expozéban kifejtve, hogy „a kormány nem antiszemita kormány”, hiszen a törvénytervezet révén is arra törekzik, hogy a magyar zsidóság egyik komoly sérelmét – miszerint a numerus clausus „fajként” ismerte el őket felekezet helyett – megszüntesse, s annak elfogadása után „[...] minden kétség megszűnik abban a tekintetben, hogy a magyar törvények ismét semmi másnak nem tekintik a honi zsidóságot, mint felekezetnek”.²⁰

A 8 Órai Újság a kultuszminiszter álláspontját átvéve „helyes intenciónak” nevezte a vallási és nemzetiségi különbségek eltörlésének tervét.²¹ Homlokegyenest mást gondolt ezzel szemben a Magyarság című napilap, melynek szerkesztője a magyar fajvédelem és nemzeti kereszteny sajtó koronázatlan királya és vezére, Milotay István publicista volt.²² Az újság kárhoztatta a kormányzatot, amiért az felül akarja vizsgálni „a kereszteny ellenforradalom örökségét”, az 1920. évi XXV. tc.-t. A lap élesen bírált a bethleni konszolidációs politikát, amely „[...] sokkal hatásosabban fejlesztette vissza a faji erők természetes és ösztönös törekvéseit, mintha külső támogatással kellett volna visszaállítani a társadalmi békét, a jogrendet és az állampolgári egyenlőség elvét. A konszolidáció nagy szemfedő a trianoni Magyarország felett:

18 Numerus clausus. 8 Órai Újság, 1928. január 12. I.

19 Farkas Elemér beszédét ld. Képviselőházi napló, 1927. VIII. kötet, 438–440.

20 A kultuszminiszter felszólalását közli: Képviselőházi napló, 1927. IX. kötet, 12.

21 Néma tüntetés. 8 Órai Újság, 1928. február 15. I.

22 Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Budapest, Osiris, 2012. 184.

elfér alatta a népszövetségi függés, a szomszédokkal való megbékülés, lemondás a történelmi célokáról, a világnezeti közömbössége és a programokkal való sivár játék is. A konszolidáció szemfedője alá kellett rejni a kereszteny forradalom egyszülöttejét: a numerus clausust is.”²³

Eltérő okokból, de a baloldali liberális ellenzék sajtóorgánumai is támadták a numerus clausus módosítását. Az Esti Kurír akképpen írt a törvényről, mint ami „rosszindulatú seb a nemzet testén”, és „a társadalmi szaggatottság mérgét oltotta belénk”.²⁴ Eltörlése mellett tört lándzsát a Pesti Napló, mivel a jogszabálynak „[...] ez az egyetlen módosítása, és ez az egyetlen reformja”.²⁵ Hasonlóan vélekedett a Pesti Hírlap hasábjain a hírlapíró-fejedelem Rákosi Jenő is, aki kritikával illette a kormányt, mert a végrehajtó hatalom képtelen világosan eldönten: fenntartani vagy visszavonni kívánja-e a numerus clausust? Ehelyett „darabonként vagdalja le a kutya farkát”. Meglátása szerint „[...] a mai korba nem fér bele a tanulás szabadságának bármely fajta megszorítása, és a jövő minden sikere azé, akinek legjobb professzorai vannak, akik szabadon tanítanak, és legkiválóbb tanulói szabadon tanulhatnak. A szellem, amely ezzel ellenkezik, nem a Nyugat felé, nem a dicsőséges világversenybe viszi a nemzetet, hanem bekebelez Csonka-Magyarországot is a Balkánba.”²⁶

Eltörölhi! címmel közölt vezércikket február 10-én a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi közlönye, a Népszava. Az újság szerint „az ellenforradalom tobzódásának idején összeült Nemzetgyűlés” iktatta törvénybe azt a tanszabadság korlátozásáról rendelkező jogszabályt, melyet „numerus clausus név alatt ismer és utál az egész kultúrvilág”. Ugyanis a tanszabadság bárminemű megcsorbítása „súlyos merénylet” a kulturális és szellemi éettel szemben. Az eredeti törvénytel a „[...] zsidókat akarták sújtani, valójában azonban a kultúrát ütötték fejbe vele, és az ország presztízsének okoztak helyrehozhatatlan károkat”.

23 Az utolsó stáció. Magyarság, 1928. február II. I.

24 Ma kezdték. Esti Kurír, 1928. február 10. I.

25 Az egyetlen megoldás... Pesti Napló, 1928. február II. I.

26 Rákosi Jenő: A nemzet kincstartója. Pesti Hírlap, 1928. február 14. I.

A Népszava úgy ítélte meg, hogy a numerus clausussal és a nyílt szavazás rendszerével továbbra is „az egész művelt világon egyedül állunk”. S minekután a tudomány, illetve a kultúra nem tűri a megszorításokat, ezért ezt „[...] az ellenforradalom magas lázában született [...] korcs gondolatot egyszer és mindenkorra ki kell irtani a magyar törvénytárból”.²⁷

A vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőházi beszédének másnapján megjelenő *Egyenlőségben* Duszik Lajos miskolci evangéliuskos esperes a numerus clausust a keresztenyi gondolattal ellentétesnek mutatta be. Méghozzá azért, mert véleménye szerint a törvényt a forradalmak miatt igaztalanul felelőssé tett zsidóság megbüntetésére hozták, ám a harag és a gyűlölet összeegyeztethetlen a krisztusi tanítással. Emlékeztetett arra, hogy a vörösterrror zsidó származású elkövetői, Korvin Ottó és Szamuely Tibor megtagadták hitüket, így „dühös, pokoli tüzzel fűtött ateisták” lettek. Az izraelita felekezethez tartozó honfitársainkat aztán az utca, azon „söpredéke” tette bűnbakká 1919 őszén a régi Magyarország összeomlásáért, amely nem sokkal korábban még „az oláhok korbácsolásától megrémülve odvaiba bújt”.²⁸ A lelkész szerint a büntető jelleggel beiktatott szabályozás „szomorú áldozata” a keresztenyi eszmeiség volt, amelyből „kiveszett a nemes, áldott, lélekvonzó stílus, a fehérkezűség lelke”. A nemzeti megújulás érdekében azonban a magyarságnak a továbbiakban összefogásra van szüksége, nem pedig szétartásra, s ennek egyik előremutató lépéseként a „[...] numerus clausus alkonya a jobb, teljesebb, lendületesebb nemzeti élet hajnalá”.²⁹

Az 1920. évi XXV. tc. módosításának képviselőházi vitája több mint két héten át zajlott. Néhány nappal azelőtt, hogy a kormánypárti többség megszavazta volna a törvény revízióját, *A numerus clausus és a zsidók* címmel vezércikket jelentetett meg a *Magyarságban* Bajcsy-Zsilinszky Endre, ekkor még feltüntetve a neve előtt az 1925-ben szerzett vítezi címét. Ebben a fajvédő politikus erősen antiszemita hangnemben tá-

madta a hazai zsidóságot, melyet ó következetesen nemzetiségnéknél nem felekezetnek tartott. A numerus clausus intézményét elvi szinten helyesnek ítélte, ám a megvalósítását már szerencsétlennek, legfőképpen azért, mert meglátása szerint „[...] azt az illúziót kelthette és keltette is a magyar tömegekben, hogy immár minden megtörtént a zsidó-veszedelem elhárítására”. Keményen ostorozta a hazai zsidóságot, amiért szerinte az egyrészt a „bankoligarchián” keresztül „ mindenre kiterjedő rabszolgaságba” kényszerítette a magyarságot, másrész pedig megkísérelte keresztülvinni a numerus clausus eltörlését, hiszen „[...] bántja a szemüköt a magyar önvédelem e szerény és tapogatózó törvényes kísérletének még az emléke is”. Ezzel viszont akaratlanul is elősegítik a magyar társadalom és ifjúság autonóm nemzeti szervezkedését.³⁰

1928. február 24-én a numerus clausus felülvizsgálatának név szerinti szavazással ért véget az Országgyűlés első kamarájában.³¹ Az Új Nemzedék nevet viselő konzervatív napilap ünnepelte a döntést, mivel a jogszabályt a „keresztenyi politika” egyik „fontos, sokat vívott védő-intézményének” tekintette. A lap publikálta a módosítást megszavazó 139, illetve elvető 32 képviselő nevét is.³² Az Új Nemzedék testvérlapjában, a Nemzeti Újságban Wolff Károly, a keresztenyi konzervatív jobboldali, fővárosi Keresztenyi Községi Párt feje arról értekezett, hogy a végrehajtó hatalom döntésének a „keresztenyi nemzeti érzésű társadalom” támogatását kell élveznie. A Népszövetség és Lucien Wolf ugyan „elégedetten dörzsölheti kezeit”, örömköt azonban beárnyékolja majd a magyar társadalom szilárd elhatározása, miszerint „megőrizzük kultúránk kerestény és nemzeti jellegét”, mivel „[...] kultúránknak abszolút erkölcsi értékét elsősorban keresztenyi jellege adjá meg. A magyar embernek ennél nincsen abszolútabb értéke.” Wolff Károly publicisztikájában leszögezte: „Lehetetlen egy semleges kultúrfölény. Civilizációt terem-

27 Eltörölni! Népszava, 1928. február 10. I.

28 Utalás az ország különböző részeinek 1918 és 1920 közötti román megszállására.

29 DUSZIK Lajos: A numerus clausus alkonya. *Egyenlőség*, 1928. február 11. I.

30 Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: A numerus clausus és a zsidók. *Magyarság*, 1928. február 21. I.

31 A név szerinti szavazást ldt. *Képviselőházi napló*, 1927. IX. kötet. 207–208.

32 Első hiteles névsor a 139 képviselőről, aki igennel és a 32-ről, aki nemmel szavazott

a numerus clausus törvényről. Új Nemzedék, 1928. február 26. 4.

hetnek, de kultúrát nem. Ha a magyarságot nem a keresztény nemzeti világnezet vezeti útjain, akkor kultúránk is megsemmisül.”³³

Bajcsy-Zsilinszky Endré特 nem elégítette ki a törvénymódosításnak a „szomorú és szárnyatlan” parlamenti tanácskozást követően elfogadott szövege. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy nyolc esztendővel korábban a numerus claususnak még „egy nagyszabású és messzeágazó önvédelmi koncepció” részének kellett volna lennie, amelyen keresztül a magyar nép – kulturális és gazdasági téren egyaránt – visszavette volna a zsidóságtól a dualizmus idején az ő értelmezése szerint „elhódított hatalmi pozíciókat”. Ez nem valósult meg, ám azáltal, hogy a törvényhozás még jóvá is hagyta a rendelkezés revízióját, a kormányzat „[...] e mulasztások megtetézéséül a megfejtett numerus clausussal az utolsó magyar védelgátat is átvágta, s e résen most már korlátozatlanul előlhetik a legfiatalabb magyar vetést is az idegen áradat hullámait”. Aki pedig a keresztény magyar fiatalok majdani állásszerzésének útjába „idegen konkurenciát” állít, az „a magyar ifjúságot akarva, nem akarva forradalmatítja”.³⁴

Az eredetileg zoológus Méhelý Lajos, aki a magyar fajelmélet és fajbiológia alapvető tételeinek kidolgozója volt, a legfontosabb magyar fajvédelmi és fajelméleti folyóiratban, mely *A Cél* nevet viselte,³⁵ csalódottságának adott hangot, amiért a törvény szövege elhagyta a „népfajok és nemzetiségek” kritériumot. Ő ugyanis Bajcsy-Zsilinszky Endréhez hasonlóan etnikumnak tekintette a zsidóságot. Úgy vélte, hogy „társadalmi életünk és törvénykönyvünk legfőbb pozitívumának”, a numerus claususnak a módosítása súlyos hiba, mivel a jogszabály „[...] megnyírbálásával rászabadították a nemzetre a zsidókérdés egész lániját, és teljes aktivitásra serkentik a magyarság ösztönös életerőit.”³⁶ Egy másik írásában felháborodottan adott számot arról, hogy a *Magyar Statisztikai Szemle* 1927-es adatai alapján a Budapesti Királyi Magyar

Pázmány Péter Tudományegyetemen az izraelita hallgatók aránya 9,7 százalék volt, holott az 1920-as népszámlálás szerint az országos arány-számuk csak 5,9 százalék. Mindebből azt a következetést vonta le, hogy az intézmény „[...] a zsidók melegágya. A hallgatóság sorában ott pompázik Hebron rózsáinak egész virágoskertje.” A továbbiakban pedig az ismert antiszemita toposzra támaszkodva jogoszerűnek ismerte el, hogy a Nemzetgyűlés 1920-ban megalkotta a numerus clausust, mivel a zsidóságot okolta a Tanácsköztársaságért, valamint a vörösterrorért (tekintet nélkül arra, hogy a közel félmilliós honi izraelita közösség csupán elenyésző része vett részt az 1919-es kommunben, ráadásul a vörösterrror a soraikból is áldozatokat követelt). Szavai szerint: „Jogos volt e törvény behozatala, mert az egyetemeinket elárasztott zsidóságból kerültek ki azok a forradalmi tényezők, amelyek Magyarországot rátatalra terítették, ezeréves alkotmányunkat ronggyá tépték, a Duna és Tisza közén Szamuelynek, ennek a veszett vérebnek a védelme alatt új Júdeát akartak megalapítani, s ennek minden közhivatalát magukhoz ragadni! És hogy a háború szenvedéseitől elalélt magyarság még csak gondolni se merjen az ellenállásra, legjobbjaink vérével itatták nemzeti kálvíriánk borzalmas állomásait: az Országház pincéit, a szovjetházat, a Batthyány-palotát, a Lánchidat, Szolnokot, Kalocsát, Csornát, Soltot, Devécsert, Adonyt s a többi száz inkvizíciós kamrát – megannyi véres emlékét a vadállati förtetem és perverz kegyetlenség rémtetteinek.”³⁷

A „magyar zsidóságot semmiféle bűn nem terheli, és ezért nem is érdemli meg a numerus clausus büntetését, amelyről megállapítottuk, hogy csak a háborúnak egyik maradványa volt” – fogalmazott az *Egyenlőség* hasábjain a zsidó származású országgyűlési képviselő, Sándor Pál, élesen szembehelyezkedve Méhelý Lajos fentebb idézett gondolataival.³⁸ Véleményében osztozott a liberális parlamenti politikus, Pakots József is, aki „a fajbiológia vitézi tornájaként” emlegette, hogy a numerus clausus módosítása ügyében Méhelý a sajtóban, mik fajvédő eszmetársai, Gömbös Gyula, illetve az eredetileg református

33 WOLFF Károly: Kultúrfölényt és kenyeret! *Nemzeti Újság*, 1928. február 26. 1-2.

34 Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Epilógos. *Magyarság*, 1928. március 1. I.

35 PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2013. 12–13.

36 MÉHELÝ Lajos: Haladás – hátrafelé. *A Cél*, 1928/1. 50–54.

37 Uő.: Miért beszélnek arabusul? *A Cél*, 1928/1. 36–43.

38 SÁNDOR Pál: A vasárnapi diadal. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 3.

lelkész Kontra Aladár az Országgyűlésben fejtették ki véleményüket.³⁹ Az *Egyenlőség* pedig rendkívül lesajnálóan arról írt, hogy nem érdemes vitába szállni azzal a Méheljvel, aki „évek óta az antiszemita harcmendor útszéli frázisaival hadákozik” a magyar zsidók ellen.⁴⁰

Az *Egyenlőség* mellett egy másik zsidó lap, a Kolozsváron hetente megjelenő *Új Kelet* is beszámolt az 1920. évi XXV. tc. módosításának megszavazásáról. Rövid összefoglalójában az újság kifejtette: „[...] Magyarország továbbra is dicsekedhetik azzal a szomorú dicsőséggel, hogy Európa egyetlen állama, ahol becikkelyezett törvények korlátozzák a zsidók tanulási szabadságát. Természetes, hogy a magyarországi és külföldi közvélemény nyomása alatt ez a módosított és elkendőzött numerus clausus sem tarthatja fenn már sokáig magát, és előbb-utóbb Magyarország is kénytelen lesz törölni törvénykönyvből ezt a szégyenletes szakaszt.”⁴¹

Rassay Károly *Esti Kurírja* a „káros, felesleges és minden erkölcsi jogosultságától megfosztott” jelzőkkel illette a törvénymódosítást, aminek kapcsán „humbugnak” titulált minden olyan évet, amely a jogszabály revíziójának szükségességét igyekezett alátámasztani a Képviselőházból. A lap úgy ítélte meg, hogy valójában „[...] az igazi cél, az igazi ok, az igazi politika: a kurzus fűtőanyaga – az antiszemitizmus.”⁴² A zsidóellenes élről, illetve a „fajvédő kultúrgumibotról” tett említést a szintén ellenzéki hangvételű *Újság* című napilap is, amikor rövid véleménycikket közölt a kérdésről.⁴³ Osztotta e meglátásokat Rákosi Jenő is, aki – miközben erősen bírált a fajvédő szólamokat – az álbíbiakra hívta fel a *Pesti Hírlap* olvasóinak figyelmét: „A zsidókérést a numerus clausus nem oldja meg. Az évszázados vagy évezredes gyűlölet a zsidókkal szemben kudarcot vallott. Mikor a múlt században megfordították eleink a harcmodort, és a szeretetet szegtek a zsidóság mellére, ötven év

39. PAKOTS József: A „nagy vita”. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 5–6.

40. 139–32. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 6.

41. Részleteiben is megszavazták és letárgyalták a magyar numerusz klauzusz módosítását. *Új Kelet*, 1928. március 1. 1.

42. Rassay igazsága. *Esti Kurír*, 1928. február 25. 7.

43. Rovás. *Újság*, 1928. február 25. 1.

alatt többre mentek, mint hosszú századokon keresztül. Én tudom az időt, amikor az egész magyarországi zsidóság német volt. Német a nyelve, német a műveltsége, a családi otthon és a kereskedeleml könyvvitele. És íme, az emancipációtól máig a mi zsidóságunk magyar lett (még a hibáinkat is eltanulták), és hány érdemes, világhírrre is jutott tudóst, művész, írót és költőt adtak a magyar kultúrának.”⁴⁴ Az egykoron gróf Károlyi Mihály tulajdonában álló *Magyarország* című napilap a nem kormánypárti sajtóorgánumok reflexióit még annyiban egészítette ki, hogy a szabályozás képviselőházi vitájának végén minden össze egy pozitívumot lehet csak megemlíteni: azt, hogy vége van. A lap értékelése szerint alapjában véve „[...] az új numerus clausus után és az új numerus claususban, az új numerus clausus által megmarad – a régi”.⁴⁵

A képviselőházi vita lezárulta után a jogszabálytervezet a Felsőházhoz került, ahol elsőként az Országgyűlés második kamarájának közoktatásügyi bizottsága tanácskozott róla, 1928. március 7-én. A testület ülésén gróf Teleki Pál korábbi kormányfő a törvény megváltoztatása ellen szólalt fel, mondván, a numerus clausus „nem pedagógiai kérdés, hanem a faji antagonizmus kérdése”. Vele szemben Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke amellett érvelt, hogy az 1920. évi XXV. tc.-t el kell törölni, mivel „csak ártalmás volt az országra”. Berzeviczy azon a véleményen volt, hogy csakis a tehetség lehet az egyetemi felvétel egyetlen kritériuma. A felszólalásokat követően a Felsőház közoktatásügyi bizottsága a numerus clausus módosítása oldalán foglalt állást.⁴⁶

Aznap a *Pesti Naplóban Ketten beszéltek...* címmel jelent meg vezércikk. Írása a 75 éves Berzeviczyt szembeállította a 49 éves Telekivel, utalva arra, hogy a kérdésben két személy szólalt fel: „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van, és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához.” Az MTA

44. Rákosi Jenő: Fajvédelem. *Pesti Hírlap*, 1928. február 24. 1–2.

45. 139:32. *Magyarország*, 1928. február 25. 3.

46. A Felsőház közoktatásügyi bizottsága elfogadta a numerus clausus módosításáról szóló javaslatot. *Pesti Napló*, 1928. március 7. 6.

konzervatív liberális elnökének világképéktől és politikai hitvallásától ugyanis távol áll a numerus clausus törvény gondolatisága, ellentétben Telekivel, aki „[...] régmúlt századok temetőjében keresi ideáljait, s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők vad tűzijátékaiban gyült ki az új idők »hajnalak«”. A cikk szerzője írása végén leszögezte: „Teleki Pál politikája messziről jött, Berzeviczy Albert politikája messzire megy. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is.”⁴⁷

A Felsőház 1928. március 13–14-én tárgyalt a numerus clausus revíziójáról. Teleki Pál, Szily Kálmán, a Műegyetem rektora és Wolkenberg Alajos, a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az 1920-as korlátozásokhoz, míg hármoniukkal szemben többek között Mátrai Rudolf, a közoktatásügyi bizottság jegyzője, Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, továbbá Berzeviczy Albert képviseltek ellenréteget véleményt. Utóbbi a törvény hatályon kívül helyezését tartotta volna üdvözlendőnek, és csak azért fogadta el a jogszabály módosítását, mert meglátása szerint az eredeti rendelkezés „még rosszabb ennél a javaslatnál”.⁴⁸ A viták ellenére végül a második kamara is a numerus clausus megváltoztatása mellett foglalt állást.

A felsőházi tanácskozást követően a lapok Teleki Pál és Berzeviczy Albert személyére hegyezték ki a tudósításait. Az *Egyenlőség* megállapította a grófról, hogy – akárcsak az ismert mondás szerint a Bourbonok – „nyolc év alatt nem tanult és nem felejtett semmit”, hiszen a törvényt az ő miniszterelnöksége alatt hozták, és még esztendőkkel később is foggal-körömmel ragaszkodott annak fenntartásához.⁴⁹ A 8. Órai Újság Berzeviczy meglátását dicsérte, mivel az „[...] valóban a leghelyesebb út, és a legbiztosabban vezet a feltámadáshoz”⁵⁰. A patinás *Pesti Napló* – Mátraival és Baltázárral egyetemben – szintén Berzeviczyt méltatta, míg Telekit és Szilyst „a múlt emberei” közé sorolta. A korábbi miniszter-

47 Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7. 1.

48 A numerus clausus felsőházi vitáját ld. *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet. 97–140.

49 Gróf Teleki Pál. *Egyenlőség*, 1928. március 17. 5–6.

50 Numerus clausus. 8. Órai Újság, 1928. március 14. 1.

elnök nézeteiről az újság ekképpen fogalmazott: „Mint mikor egy századokkal ezelőtt elmerült hajót emelnek ki az óceánból, úgy hat a Teleki Pál beszéde – vadidegenül egy konszolidált világban. Adatai, statisztikái, számarányai csupa furcsa rejtvény, messzi imbolygó lidércfény, politikája: fantom és látomány.”⁵¹ Az *Újság* ugyancsak anakronizmusnak tartotta a numerus clausus fenntartását, és csalódottan állapította meg, hogy a törvényhozás a módosítása révén „[...] törvénnyé emelte, amit a törvénykönyvből ki kellene irtani”.⁵² Az *Esti Kurír* pedig Teleki Pál görög származású édesanyján, Muráti Irénén écelődve megjegyezte a grófról: „Ki volna hát nála hivatottabb a Méhelj-féle harsonákat fújni és vérindex-magyarsági tilalomfákat felállítani?”⁵³

Azt követően, hogy a numerus clausus módosításáról az országgyűlés minden kamarája határozott, a jogszabályváltozásról szóló 1928. évi XIV. törvénycikket 1928. április 26-án hirdették ki. E törvényt a kormány szociáldemokrata és liberális ellenzéke az állampolgári jogegyenlőség elvének sérülése miatt vetette el, míg a fajvédők Bethlen Istvánék zsidóbarát politikájának bizonyítékát látták benne.

A Népszava jellemzése szerint a jogszabály egy „rossz törvényalkotás” szülötte, melyet áthat „[...] az egyoldalú osztályérdekektől sugallt reakciós szellem”.⁵⁴ Eltörlesét javasolta Az Est, hivatkozva idejétmúltsgára abban az országban, amely az 1568-as tordai országgyűlésen a világon elsőként iktatta törvénybe a lelkismereti és vallásszabadságot. Az újság szerint a numerus clausus a „[...] konszolidálatlan idők bús souvenirje a konszolidációban! Mellette nem szól semmi, ellene szól a múlt évszázados tradícióival, és ellene szól az utolsó nyolc év minden tapasztalata.”⁵⁵ Történelmi hagyományaink közül a sajtóorgánum „legszentebbnek” a szabadelvűséget ismerte el, mellyel élesen szakított az 1920. évi XXV. tc., amelyet Az Est „betegségnek” nevezett, „temető-

51 Századok Harca. *Pesti Napló*, 1928. március 14. 1.

52 Rovás. *Újság*, 1928. március 14. 1.

53 Glosszák. *Esti Kurír*, 1928. március 15. 13.

54 A vagyon és tehetség... *Népszava*, 1928. szeptember 4. 5.

55 Nem kell... *Az Est*, 1928. augusztus 26. 1.

mécsesének” egy „halott korszaknak”.⁵⁶ A jogszabály megszüntetésének szükségességről ígyekezett meggyőzni olvasótáborát a *Magyarország* is, melynek értelmezésében a numerus clausus „ezer baj, sérelem, panasz és affér förrása” volt.⁵⁷ A *Pesti Napló* egyenesen „nemzeti érdeknek” nevezte a numerus clausus visszavonását, hiszen az „az abnormitást jelenti kultúréletünkben”.⁵⁸ Az *Esti Kurír* pedig úgy tekintett a törvényre, mint ami „[...] egy újabb diadala és vívmánya annak a kultúraellenes hullámnak, amely szerencsétlen országunkat a kurzus első fellángolása óta előtötte”.⁵⁹

A módosított numerus clausus nyomán – mely az intézményeknek nagyobb mozgásteret biztosított a felvételi eljárás során – a következő években a felsőoktatásban az izraelita származású hallgatók száma ugyan néhány százalékkal emelkedett (1928–29: 8,8, 1930: 9,6, 1931: 10,5, 1932: 12,3, 1933: 12,5 százalék), ám az 1920 előtti arányokat már nem közelítette meg.⁶⁰ Az *Egyenlőség* ezért mélységes csalódással állapította meg, hogy a „[...] numerus clausus törvénye, melyről levették a sárga foltot, mindenképpen éreztetni fogja tovább is rettenetes súlyát a magyar zsidósággal”. Következményeképpen pedig „újra a mélységbe fog veszni egy csomó tehetség”.⁶¹ Nem volt derülőtább az *Új Kelet* sem, amelynek értékelése szerint az 1928. évi XIV. tc. „[...] voltaképpen nem egyéb, mint elkendőzése a régi hírhedt numerus claususnak, anélkül, hogy egy jöt-tányival is változtatna a magyarországi zsidó diákok nyomorult és meg-alázott helyzetén”.⁶²

A fajvédő *A Cél* „Ignotus Christianus”, azaz „Ismeretlen Kereszteny” álnéven publikáló szerzője a fentebbiakkal szemben inkább azt fájalta, hogy a zsidóságnak véleménye szerint a „fanatikus szívóssággal” folytatott bel- és külföldi propaganda révén sikerült elérnie a törvény meg-

56 Hol van... *Az Est*, 1928. szeptember 4. 1.

57 Amíg törvény a törvény. *Magyarország*, 1928. október 18. 3.

58 Két bőrönd. *Pesti Napló*, 1928. szeptember 28. 1.

59 Új numerus clausus. *Esti Kurír*, 1928. szeptember 2. 1.

60 Kovács M., 2012, 14.

61 A numerus clausus 1928-ban. *Egyenlőség*, 1928. szeptember 1. 1.

62 minden botnak két vége van. *Új Kelet*, 1928. szeptember 4. 1.

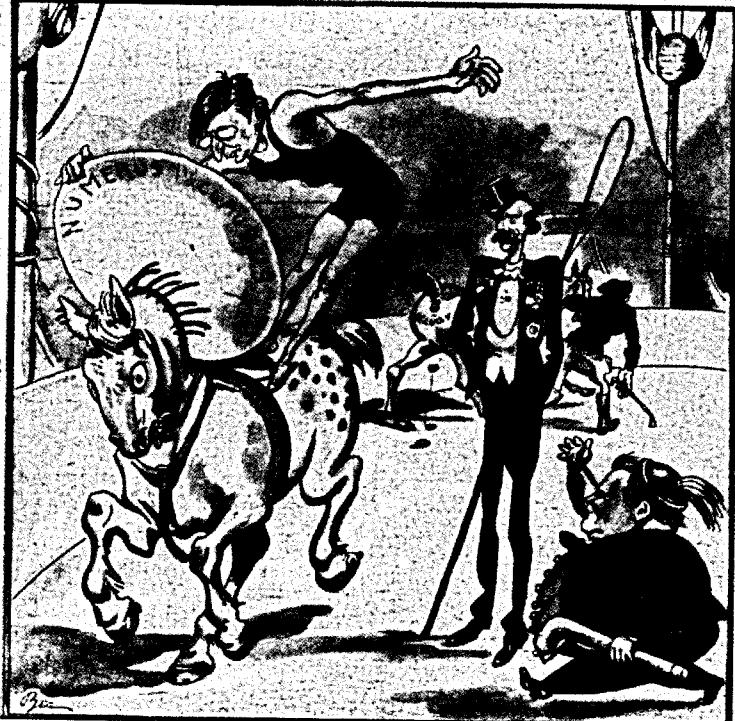
változtatását. Holott az eredeti jogszabály „[...] az első lépés volt abban az irányban, hogy a zsidóság a polgári jogokban és kötelességekben az ország többi lakosaival nemcsak formailag, hanem lényegileg is egyenlő elbánásban részesüljön, és első lépés volt ama cél felé, hogy a zsidóság-nak az ország többi lakosai rovására eddig fennálló s az anyagi igazság-nak meg nem felelő az a kivételes helyzete, amelyet neki óriási anyagi ereje biztosít – lehetetlenné váljék”.⁶³

Egy névtelen cikkíró a *Magyarság*ban pedig abbéli aggodalmának adott hangot, hogy a numerus clausus módosítása nem fogja megszüntetni az értelmiségi munkanélküliséget, hanem az izraelitákon kívül még a kereszteny középosztály gyermekeit is kiszorítja majd a felső-oktatásból. Sorait az alábbi, baljóslatú jövendöléssel zárta: „Az egyetemi és főiskolai arányszám megszorítása vagy merev lezárása valóban nem megoldás. Azok a társadalmi és politikai következmények, amelyek az értelmiség túlszaporodásából fakadnak, a középiskolai érettségi bizonyítványból is eredhetnek. Bármint is legyen: a Klebelsberg-féle kultúrfölény is egyenesen fényes bizonyssága annak, hogy a trianoni konszolidáció életképtelen, s hogy minden olyan gazdasági és politikai terv, amelynek szemlélete a keretek közé préselődik, irrealitás, agyrém. Ma még ez az ifjúság az alma mater falait ostromolja. Holnap már a trianoni béke kerítéseit fogja döngétni, vagy a mostani társadalmi és gazdasági rendszer alapjait.”⁶⁴

63 IGNOTUS CHRISTIANUS: Reflexiók a zsidóságot felekezetnek minősítő kúriai döntvényről. *A Cél*, 1928/4. 129–151.

64 Az egyetem körül. *Magyarság*, 1928. szeptember 5. 1.

Próba az Egység-cirkuszban

Kiebelberg. — A teremlésit! Úgy látom, selyempapír helyett pappenedekivel húzták be ezt a karikát...

A numerus clausus problematikáját karikározó címlapkép

(Borsszem Jankó, 1922. június 18. 1. oldal)

Berzeviczy Albert és a numerus clausus 1928. évi módosítása

Az egyik legrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicei és kakaslonnici Berzeviczy Albert (1853–1936) 19–20. századi történelmünk jeles személyiségei közé tartozik. Hosszú és eredményekben gazdag élete során korának politikai, tudományos, illetve tudománypolitikai szempontból is meghatározó alakja volt.

A dualizmus időszakában három évtizedet felölélő parlamenti pályafutása alatt az 1967-es közigögi alapon álló kormánypártok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) tagjaként foglalt helyet az Országgyűlésben, ahol kultuszminiszterként (1903–1905) és képviselőházi elnökként (1910–1911) olykor a politikai élet főszereplői közé tartozott. Parlamenti szerepvállalása mellett számodra írói és művészettörténészi munkásságát is kifejtett: írt többek között itáliai útikönyveket, életrajzot Aragóniai Beatrix magyar királynéről, valamint az érett olasz reneszánszt bemutató művet. Mindezeken túl a századfordulón, a magyar sport hőskorában sportvezetői tevékenységet is vállalt: 1895-ben például alapító elnöke lett a Magyar Olimpiai Bizottságnak, mely tisztséget 1904-ig töltötte be.

A politikától teljesen a Horthy-korszakban sem távolodott el – hiszen felsőházi tag (1927–1936), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke (1921–1934) volt –, ám ekkor már inkább történetírói és tudományszervezői területen jeleskedett. 1922 és 1937 között négykötetes monografiát jelentetett meg a neoabszolutizmus időszakáról, míg a Kisfaludy Társaságnak 1923 és 1936 között, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1905-től 1936-ig volt az elnöke.

Édesanya révén a neves festővel, Szinyei Merse Pálval elsőfokú unokatestvérében álló Berzeviczy politikai karrierje során – a földkérdést leszámítva – jóformán minden fontosabb sorskérdésünkben

állást foglalt, ami a dualizmus idején, valamint a két világháború közötti időszakban hazánk közvéleményét foglalkoztatta: az Ausztriához fűződő közigyi viszony, a nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés, a királykérdés, továbbá a trianoni békeszerződés és annak revíziója ügyében.

A zsidókérdésben pályája kezdetén a dualizmus korának nemzeti liberális integrációs modelljével azonosult. Ez az elképzelés azt feltételezte, hogy a polgári átalakulás keretében végrehajtott jogkiterjesztés nyomán az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségektől függetlenül hajlandóak lesznek nyelvükben, illetve érzéseikben magyarra válni. A zsidóság esetében, amely gyorsan megtanult magyarul, és a magyar állameszmével nagymértékben azonosult, ez a felvetés igazolódott.¹ Berzeviczy a polgári jogegyenlőség védelmében többek között Istóczy Győzővel, az Országos Antiszemita Párt hírhedt vezetőjével is birokra kelt az Országgyűlésben,² míg az 1890-es évek egyházpolitikai harcaiban a szabad vallásgyakorlásban, a polgári anyakönyvezésen, illetőleg a kötelező polgári házasság bevezetésén túl az izraelita vallás recepciója mellett tört lándzsát. 1892 tavaszán amellett érvelt a Képviselőházban, hogy a zsidó vallás recepciója és egyenjogúsítása „[...] nem kizárálag a zsidók érdeke, hanem érdekében fekszik a magyar nemzetnek az, hogy a nemzettest összeforrasztásának mindenmű még meglévő akadályai elhárítassanak”.³ Parlamenti képviselőként Berzeviczy 1894–1895 folyamán egyaránt megszavazta a polgári házasságról és anyakönyvvezetésről (1894: XXXI. tc.) a szabad vallásgyakorlásról (1895: XLIII. tc.), és az izraelita vallás egyenjogúsításáról (1895: XLII. tc.) szóló rendelkezéseket.⁴

Berzeviczynak a zsidókérdésben vallott nézetei az első világháború, illetve az azt követő két baloldali forradalom idején változtak meg. Már a világégés alatt, 1915 márciusában lejegyezte a naplójában, hogy Balogh Jenő igazságügy-miniszterrel arra a megállapításra jutottak, hogy

¹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 74–88.

² Képviselőházi napló, 1881. IX. kötet. 289–307.

³ Képviselőházi napló, 1892. III. kötet. 426.

ha a háború után felszínre kerülnek a hadsereg ellátása körüli visszaélések – a hadiszállítások lebonyolításáért az addigra kialakult társadalomszerkezetből következően nagyobbrészt zsidó kereskedők voltak a felelősek –, „[...] akkor egy új, igen heves antiszemita mozgalomra lehetünk felkészülvé”.⁵ Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság során pedig – melyek vezetésében a zsidó származású vagy annak tulajdonított személyek aránya felülreprezentált volt – magáévá tette azt a zsidóellenes toposzt, miszerint a magyar zsidóság a gazdasági és kulturális életben történt hatalomátvétellel után a politikai uralom meg szerzésére törekedett.⁶

Véleményének átalakulását jelzi, hogy 1920-ban nem foglalt állást a közgondolkodásban numerus clausus néven szervesült 1920. évi XXV. törvénycikk kapcsán, mely akképpen szabta meg az egyetemekre és jogakadémiákra felvehető hallgatók létszámát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni. Noha a törvény szövegében a „zsidó” vagy „izraelita” kifejezések nem szerepeltek – szemben a végrehajtási utasítással,⁶ mely a dualizmus kori gyakorlattal szakítva a magyar zsidóságot nemzetiséggént, nem pedig vallás-ként ismerte el –, az intézkedés legfőbb célja mégis a zsidó fiatalok diplomás értelmiségivé válásának korlátozása volt, ezáltal pedig a kereszteny középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, illetve majdani állásszerzésének megkönnyítése.⁷ A numerus clausus az izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott a többségében városlakó és az iskolázásra által-

⁴ Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Szerk. GALI Máté. Budapest, Helikon, 2015. 95.

⁵ BERZEVICZY Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. GRATZ Gusztáv. Budapest, Franklin Társulat, 1921. 754–756.

⁶ A törvény végrehajtási utasítását ld. *Magyarországi rendeletek tárca*, 1920. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 1455–1460.

⁷ ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon, 2017. 338–339.

lában nagyobb hangsúlyt fektető zsidóság megoszlása az egyetemisták soraiban az első világháború előtt 30 százalék körül mozgott,⁸ mígnem 1918-ban 34 százalékkra emelkedett.⁹

1921–1922 folyamán már érzékelhető volt, hogy a korábbi ingerült közhangulat, amely a történelmi magyar állam összeomlásáért igaztalanul a honi zsidóságot tette felelőssé, nemileg mérséklődött. Ettől kezdve mind a sajtóban, mind pedig a parlamentben markánsabban jelent meg azok hangja, akik a numerus clausus eltörlése és a teljes tanszabadság visszaállítása mellett törtek lándzsát. A Nemzetgyűlésben elsősorban a liberális, illetve szociáldemokrata képviselők – mint például a liberális politikai közvélemény egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos – helyezkedtek erre az álláspontra. Velük szemben a Gömbös Gyula körül csoportosuló fajvédő politikusok inkább a törvény szigorítását vagy esetlegesen az egész társadalomra kiterjedő ún. foglalkozási kataszter bevezetését óhajtották, míg a kormányon lévő Kereszteny-Keresztyén Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párton (közkeletűbb nevén az Egységes Párton) belül komoly nézeteltérések voltak a kérdés megítélését illetően.¹⁰

Ezekben az években Berzeviczy Albert is előbb óvatosabban, majd aztán nyíltabban adott hangot a jogszabállyal kapcsolatos elégedetlenségének. 1921 októberében, amikor interjút közölt vele az egykoron gróf Károlyi Mihály tulajdonában álló Magyarország című napilap, sajnálatát fejezte ki azért, mert a „beteg közhangulat” megnyerése érdekében az utóbbi két esztendőben olyan rendelkezések születtek, „melyek miatt az egész világ rokonszenve elfordul tőlünk”.¹¹ minden bizonnal arra utalhatott, hogy a numerus clausus meghozataláért a magyar kormányt nemzetközi zsidó szervezetek, illetőleg a Népszövetség részéről is számos kritika érte. 1922 februárjában pedig, amikor elnökségi tagként

8 UJVÁRY Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. UÖ. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2019. 8.

9 BARTA Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

10 PAKSA Rudolf: A numerus clausus módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 145. (a továbbiakban: PAKSA, 2014)

11 Sz. M.: Az Akadémia elnöke a kurzus ellen. *Magyarország*, 1921. október 2. 2.

felszólalt a Nemzeti Középpárt nevű konzervatív liberális, parlamenten kívüli polgári párt önfeloszlásakor, előtérben szólt azokról, akik az ellenforradalmi rendszer kiépülése során „a felekezeti béke ellen oly sokat vétettek”. Megítélésünk szerint szavai ez esetben is a numerus claususra vonatkozhattak.¹² Jelenlegi ismereteink szerint egyértelműen elsőként 1922 őszén, a *Jüdische Pressezentrale Zürich* nevű svájci zsidó hetilapban közölt interjújában szolt az 1920: XXV. tc. kapcsán arról, hogy támogatja „az eltörlését ennek a teljesen elhibázott rendszabálynak”, és úgy vélte, hogy „az antiszemitizmus inspirálta” törvény ártott Magyarország külföldi megítélésének.¹³

A Népszövetségben 1922 és 1925 között többször is terítékre került a numerus clausus ügye. Különféle zsidó szervezetek ugyanis rendszerint amellett érveltek, hogy a jogszabály ellentében áll a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek garantálták a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Legfőbb szószólójuk Lucien Wolf angol újságíró, a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapító tagja volt.¹⁴ Mindez rendkívül kellemetlenül érintette a magyar kormányt, mivel a nemzetközi színtéren az utódállamok folyamatosan arra hivatkoztak a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett politikájuk védelmében, hogy Magyarország sem bánik jobban az izraelita állampolgáraival.¹⁵ 1925 novemberében, az Interparlamentáris Unió New York-i értekezletéről hazaérkező korábbi kultuszminiszter (1905–1906), Lukács György például az alábbiakról számolt be: „Magyarországot én védelmeztem meg a támadásokkal szemben. Szükséges volt kifejtenem, hogy nálunk a numerus clausus nem vallási kérdés, mert arról van szó, hogy meg-

12 A nemzeti középpárt kimondotta feloszlását. *Az Újság*, 1922. február 19. 2.

13 Exminister Berzeviczy über den Antisemitismus in Ungarn. *Jüdische Pressezentrale Zürich*, 1922. október 6. I.

14 Joó András: „...ha Trianon nincs, akkor minden másképp volna. Ezt méltóztassák Lucien Wolfnak megmondani...” Magyarország, a numerus clausus és Lucien Wolf. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2019. 73–101.

15 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 127–129.

nyirbált ország vagyunk, melynek túlteng az intelligenciája. Nálunk ezt a kérdést csak ebből a szempontból szabad elbírálni. A numerus clausus ügyét kénytelen vagyok egyébként elítélni, mert mindaddig, amíg ez a törvény fennáll, nem tudunk kellőképp fellépni az elszakított területeken élő magyar kisebbségek érdekében. Ellenünk fordítják a numerus clausust, márpédig nekünk ezen a téren szeplőtelennek kell lennünk, mert csak ez lehet a sikeres munka előfeltétele. Könnyen megtörténetik egyébként, hogy addig, amíg a Népszövetség az utódállamokban élő kisebbségek sérelmeiről beadott panaszainkat ad acta teszi, a numerus clausus ügyét nemcsak napirendre tűzi, hanem le is tárgyalja.”¹⁶

Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnökeként Berzeviczy Albert is szembesült a külföldi kritikákkal, melyeket természetesen megosztott a magyarországi politikusokkal. 1925. novemberében a Nemzetgyűlésben Vázsonyi Vilmos Lukács Györgyre, hazánk népszövetségbeli fődelegátusára, gróf Apponyi Albertre, valamint éppen Berzeviczyre hivatkozva jelentette ki, hogy „[...] azok, akik jártak a külföldön a magyar nemzet diplomáciai képviseletében, [...] egyhangúan megállapították, hogy a legtöbb bajt és nehézséget Magyarország számára külföldön a numerus clausus okozta”.¹⁷ Négy nap pal ezen parlamenti felszólalása előtt Vázsonyi Vilmos maga is részt vett a Pesti Izraelita Hitközség fennállásának 125., illetve az izraelita vallás recepciójának 30. évfordulójára megemlékező ünnepségen. Az eseményen a résztvevők egy állásfoglalást tettek közzé, melyben a magyar zsidóság képviseletében kinyilatkoztatták, hogy „[...] a numerus clausus ellen idehaza s csakis a magyar alkotmány alapján kívánnak küzdeni, minden idegen beavatkozást s általában a trianoni szerződésre való hitvátozást elhárítanak maguktól”. A bejelentést Berzeviczy üdvözölte, s egyben reményét fejezte ki, hogy hazánkban „[...] az illetékes tényezők ezt a kérdést mielőbb mélyányos megoldásra fogják juttatni, amit magam is remélek, és a leghatározottabban kívánok”.¹⁸

¹⁶ Lukács György v. b. t. t. nyilatkozata amerikai útjáról. *Újság*, 1925. november 7. 8.

¹⁷ Képviselőházi napló, 1922. XXXVII. kötet. 20.

¹⁸ 125 év kultúr-útja a magyar zsidóktól a zsidó magyarokig. *Pesti Napló*, 1925. november 24. 4.

Elkerülendő, hogy a téma ismételten terítékre kerüljön a Népszövetségen; s ezzel negatív módon befolyásolja az ország érdekeinek képviseletét a nemzetközi politika színpadán, gróf Bethlen István miniszterelnök végül 1926–1927 folyamán az 1920. évi XXV. törvénycikk módosítása mellett döntött. A kormányfőt gróf Klebelsberg Kunó valás- és közoktatásügyi miniszter egy 1926. november 3-án kelt levelében arra figyelmeztette, hogy a törvényt „[...] revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsás-suk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük”.¹⁹ A numerus clausust illetően a kultuszminiszter 1927. május 13-án a Képviselőházból jelentette be a törvény módosítására vonatkozó kormányzati szándékot.²⁰

Bő egy hónappal Klebelsberg expozéját követően, 1927. június 22-én Berzeviczy Albert is felszólalt az 1926-ban a néhai Főrendiház örökébe szervezett Felsőházban, melynek ő a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként volt tagja. Előbb méltatta a dualizmus korának szabadelvű szellemiséggű jogalkotását, majd a jelenre térve kritizálta, hogy e liberális örökséggel szemben 1920-ban visszaállították – az 1871-ben eltörölt – botbüntetést, illetve bevezették a numerus clausust, „[...] amelyet én nem tartok szerencsés rendszabálynak, mert azt hiszem, hogy az többet ártott, mint használt az országnak, s amely rendszabállyal most már maga a mélyen t. kormány sem vall elvi közösséget, amennyiben azt ideiglenesnek, átmenetinek jelzi, annak megszüntetését kívánja, csak az időpontját nem jelölheti még meg”.²¹

Az MTA elnökének beszédéről több sajtóorgánum is elismерéssel írt. A liberális *Pesti Napló* úgy vélte, hogy a konzervatív liberális megyőződésű, a szabadelvűség hagyományait védelmébe vevő Berzeviczytől „[...] nem lehetett mászt várni, mint hogy a tanulási szabadság mellé

¹⁹ Klebelsberg Kunó gróf levele Bethlen István grófhoz a numerus clausus ügyében várható külföldi támadások kivédelrésről. In: *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972. 257.

²⁰ Klebelsberg Kunó gróf erre vonatkozó beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IV. kötet. 93–94.

²¹ *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet. 198–199.

állott, s a *numerus clausus* elítélte”.²² A kormánnyal szemben kritikus *Magyar Hírlap* sajnálattal állapította meg, hogy a Bethlen-kabinet „még ma is hivatottabb kultúrpolitikusnak” tartja a *numerus clausus* 1920-ban beterjesztő Haller István kultuszminisztert, mint azt a Berzeviczyt, aki a szabadelvű éra oktatáspolitikusa volt, ennek nyomán pedig „[...] a speciális magyar liberalizmusnak kevés hivatottabb értelmezője van nálánál”. A napilap szerint az ő felszólalása „[...] utópisztikusan hangzik egy korszakban, amelynek jogrendszerén még alig múltak el a botbüntetés törvényének szégyenletes kék foltjai, amely a *numerus clausus*zzal diszkreditálja ötven év klasszikus kultúrpolitikáját”.²³ A Kolozsváron *Új Kelet* címmel kiadott zsidó hetilap vezércikke szerint „Berzeviczy Albert még láttá annak a korszaknak a pompás virágzását, amely a tanszabadság jegyében bontakozott ki a liberalizmus Magyarországból”, számos nagynevű írót és tudóst adva a világnak. De magas kora miatt tanúja lett azoknak az éveknek is, amikor „az ellenforradalom Magyarországának politikusai, eltekintve bizonyos külpolitikai sikerektől, csak a *numerus clausus* csodabogárát szállították az egymáshoz közel álló kultúrának”. Az újság cikkírője úgy fogalmazott, hogy Berzeviczy a klasszikus liberalizmus „ledorongolt lelkismeretét” szólította meg felsőházi mondataiban. Az egykor kultúrpolitikus „[...] aki a trádícióhoz minden bizonnyal görcsösebben ragaszkodik, mint Bethlen István, nem félti a magyar kultúra és fejlődés rendjét a kritika és a gondolat erejétől, sőt ezt tartja a konszolidáció egyedüli útjának. Ezzel szemben ifjú néptribunok, sváb grófok²⁴ és dezertált liberálisok divattá emelték a szabadságjogok elnyomására irányuló diktatúrával való kapcsolatot. Megtagadták azt a liberalizmust, amelynek múltja nélküli sohasem kerültek volna a politikai élet porondjára, és tapsolnak annak a *numerus clausus*nak, amely diszkreditálta külföldön azt a mély szellemi kultúrát, melyről a *numerus clausus* felkent lovagjai elérzékenyítő

²² A méltóságos Ház. *Pesti Napló*, 1927. június 23. I–2.

²³ Amikor több a beszéd, mint a szavazat. *Magyar Hírlap*, 1927. június 23: I.

²⁴ Utalás gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter felerészben osztrák származására.

ditirambusokat²⁵ tudnak mondani az országba érkező előkelő idegeneknek.”²⁶

Felsőházi expozójában Berzeviczy úgy fogalmazott, hogy az 1920: XXV. tc. revíziójának időpontja nem ismert. A kormányfő ugyanakkor még 1927 októberében ígéretet tett rá az Egységes Párt értekezletén,²⁷ egy hónappal később pedig Bethlen és Klebelsberg egy újabb pártgyűlésen már ismertették is a módosítás tervezetét, arra kérve a pártot, tegye kötelezővé a megszavazását a képviselői részére. Javaslatukat a megjelentek hozzájárulás nélkül fogadták el. Másnap a kultuszminiszter, a kormánypárt támogatását a háta mögött tudva, benyújtotta a *numerus clausus* felülvizsgálatáról rendelkező törvényjavaslatot a Képviselőházban, két héttel később pedig a miniszterelnök a már beterjesztett törvénymódosítást vitte magával Genfbe, a Népszövetség székhelyére.²⁸ A *numerus clausus* a döntéshozók úgy kívánták módosítani, hogy a törvény szövegének 3. paragrafusából kikerüljön a korábbi heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek” kitétel, s azt foglalkozási kvótával váltásával fel. Ez persze továbbra is hátrányos volt a zsidóság számára, hiszen a jogszabálytervezet a közalkalmazotti és a mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozók gyerekeit kifejezetten nevesítette, két olyan foglalkozási ágat, amelyből izraelita szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba.²⁹

Miután a kormányfő Svájcban elkötelezte magát a *numerus clausus* revíziójá ügyében, a törvény módosításáról elsőként a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága tárgyalta 1928 januárjában, amit február folyamán két hétag tartó vita követett az Országgyűlés első kamarájában.

²⁵ Eredetileg eksztatikus hangulatú, pompázatos stílusú és dallamú himnusz az ókori Görögországban a bor és a mámor istenéről, Dionüszoszról.

²⁶ Berzeviczy Albert kritikája. *Új Kelet*, 1927. június 24. I.

²⁷ N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1988. 170.

²⁸ LADÁNYI Andor: A *numerus clausus* törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1130–1131.

²⁹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 55–58. (a továbbiakban: Kovács M., 2012)

A tanácskozás 1928. február 24-én, név szerinti szavazással ért véget, melynek keretében 139 képviselő voksolt a módosítás mellett, és 32 vette azt el.³⁰

A képviselőházi vita lezárulásával a jogszabálytervezet a Felsőházhoz került, ahol elsőként úgyszintén a testület közoktatásügyi bizottsága foglalkozott vele. A március 7-én, Berzeviczy elnökletével megtartott ülésen a törvényjavaslatot Mátrai Rudolf, a bizottság jegyzője s egyben a székesfehérvári ciszterci rendi Szent István katolikus gimnázium igazgatója ismertette. Klebelsberg kultuszminiszter akképpen érvelt a módosítás mellett, hogy az „[...] nem a tanulás szabadságát korlátozza, hanem ahogy szükséges infláció idején megállapítani a bankóprést, éppúgy a diplomák inflációja idején szükség van az ilyen törvényre”.³¹ Gróf Teleki Pál, akiknek (első) miniszterelnöksége alatt léptették életbe az 1920: XXV. tc.-t, viszont elutasította a revíziót, mondván, ő azt „[...] nem közoktatásügyi kérdésnek, hanem a faji antagonizmus kérdésének tartja”. Meglátása szerint az eredeti törvény fenntartására már csak azért is szükség van, mert tapasztalatai alapján a zsidó tulajdonban lévő vállalkozások „erős numerus clausust alkalmaznak” a kereszteny munkavállalókkal szemben, ami miatt a jogszabály „nem egyetemi kérdés, hanem szociálpolitikai probléma”.³² Szólásra emelkedve Berzeviczy kifejtette, hogy „átmenetileg és ideiglenesen” egyet tudna érteni a felsőoktatásban tanulók számának szabályozásával, ámde „nem helyesli a korlátozás módját”. Nézete szerint amennyiben mindenképpen szükséges valamiféle szelekció, akkor azt „kizárálag tehetség és előmenetel alapján” lehet véghez vinni. Szavait azzal zárta, hogy „mostani szövegezésében” a törvényjavaslatot nem fogadja el.³³ A felszólalásokat követően a Felsőház közoktatásügyi bizottsága a numerus clausus módosítása mellett foglalt állást. Elnöki tisztségből kifolyólag Berzeviczy Albert nem szavazott.

³⁰ Képviselőházi napló, 1927. IX. kötet. 208.

³¹ A numerus clausus a diplomák inflációja ellen készült. Az Est, 1928. március 7. 2.

³² Teleki Pál szerint a numerus clausus a faji antagonizmus kérdése. Esti Kurír, 1928. március 7. 2.

³³ Glattfelder püspök, Berzeviczy Albert és az egyetemek képviselőinek felszólalása. Magyarország, 1928. március 7. 4.

A sajtó – akárcsak az 1927 júniusában elmondott felsőházi beszédénél – most is elismerő hangon számolt be Berzeviczy megnyilatkozásáról. A magyarországi neológ zsidó közösség *Egyenlőség* című politikai hetilapja úgy fogalmazott, hogy az MTA elnöke „[...] nemes hangú liberális beszédben ismételte meg azt a felfogását, amelynek már többször hangot adott, és amellyel már több ízben szerezte meg a felekezet őszinte háláját”.³⁴ A *Magyar Hírlap* cikke a „konzervatív államférfi és konzervatív literary gentleman” jelzővel illette Berzeviczyt. Tisza István egykori kultuszminiszterének mondatait Klebelsberg Kunóval vetette össze, az alábbi következetésre jutva: „Berzeviczy Albert a tehetség és előmenetel szempontjából követeli az egyetemi szelekciót, a kultuszminiszter a kereszteny társadalom elfogultsága alapján válogatja ki a jövő Magyarország intellektuális pionérjeit. Berzeviczy a magyar történelmi tradíciók és kultúrtradíciók alapján helyezkedik el, gróf Klebelsberg egy közvéleményre támaszkodik, amelynek a parlamentben alig van szószólója, inkább a sajtója a kurzus mesterséges tenyészete. [...] Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak, mert a föld népe, a város népe és a Berzeviczy Albertek szellemi krémje leszámolt ezzel a magyar néphez méltatlan elfogultsággal. Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak, és a Teleky Pálok (sic!), az antiszemitizmus állóvizei legfeljebb arra alkalmasak, hogy a gyűlölet és a stupidság a maga papírhajójával tengéri ütközeteket rendezzen rajtuk.”³⁵

A patinás *Pesti Napló* a közoktatásügyi bizottságban lezajló vitáról *Ketten beszéltek...* címmel közölt vezércikket. Írója a 75 éves Berzeviczyt a 49 éves Telekivel állította szembe, arra utalva, hogy a kérdésben két személy szólalt fel: „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van, és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához.” Berzeviczy Albert konzervatív liberális világképéktől és politikai hitvallásától ugyanis távol áll a numerus clausus gondolatisága, ellentétben Teleki Pállal, aki „[...] régműlt századok te metőjében keresi ideáljait, s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők

³⁴ A numerus clausus vitája a Felsőházból. *Egyenlőség*, 1928. március 10. 15.

³⁵ Az antiszemitizmusadvizei. *Magyar Hírlap*, 1928. március 7. 1.

vad tűzijátékaiban gyúlt ki az új idők »hajnala«". A cikk szerzője írása végén leszögezte: „Teleki Pál politikája messziről jött, Berzeviczy Albert politikája messzire megy. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is.”³⁶

A Felsőház 1928. március 13–14-én tárgyalt a numerus clausus revíziójáról. Teleki Pál, Szily Kálmán, a Műegyetem rektora és Wolkenberg Alajos, a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az 1920-as korlátozásokhoz, míg hármójjukkal szemben többek között Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, Mátrai Rudolf, továbbá Berzeviczy képviseltek ellentétes véleményt. Az MTA elnöke az első napon elhangzó beszédét azzal a kijelentéssel indította, hogy „[...] a jelenlegi numerus clausust fenntarthatónak nem vélem, annak hatályon kívül helyezését vagy legalábbis megváltoztatását tartom szükségesnek”. Majd úgy folytatta, hogy „némileg” tartozik a múltjának azzal, hogy állást foglaljon ebben a kérdésben, amivel minden bizonnyal dualizmus kori, illetve 1920-ban tanúsított – pontosabban: nem tanúsított – magatartására utalhatott.

Megítélése szerint a numerus claususnak „súlyos hibája az, hogy betűje szerint is helytelen intézkedést tartalmaz”, mivel azáltal, hogy „túlságosan mechanikus módon”, az országos számarányukhoz viszonyítva százalékos arányban korlátozza a különböző nemzetiségek közül felvethető hallgatók számát, azt idézte elő, hogy kiszorult a felsőoktatásból számos tehetséges diák, akiknek kárára több tehetségtelen került be. Mindemellett úgy vélte, hogy „[...] nem is őszinte ez a törvény, mert a törvényben tudvalevőleg szó sincs a zsidókról, s ennek ellenére mindenki tudja, hogy ennek a törvénynek alkalmazása és végrehajtása túlajdonképpen arra és csakis arra irányul, hogy a zsidóság számát a főiskolákon korlátozza”.

Berzeviczy a numerus clausus „megváltoztatása vagy hatályon kívül helyezése mellett” három indokot sorolt fel:

i. Az 1920-ban bevezetett korlátozások nem csökkentették oly mértékben a felsőoktatásban végzett hallgatók számát, hogy az önma-

36 Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7. I.

gában megoldotta volna a diplomás értelmiségek elhelyezkedési nehézségeit.

ii. A numerus clausus nem tiltotta a külföldön szerzett diplomák honosítását. Idővel azonban Berzeviczy szerint „egyesek” (itt feltételezhetőleg a különféle fajvédő irányultságú mérnöki, ügyvédi, orvosi stb. szakmai szervezetekre célozhatott) megpróbálták elérni a honosítási eljárás tilalmát. Ezzel szemben ő úgy gondolta, hogy hiba lenne megtagadni a végzettségüket Magyarországon, a hazai munkaerőpiacnak kamatoztatni kívánóktól a diplomájuk honosítását. Hiszen egyszerűen a külföldi főiskolák és egyetemek nem ritkán magasabb színvonalúak, mint a magyarországiak, így az ott végzett diákok képzettebbek magyar társaiknál. Másrészt ha a hatóságaink megakadályozzák a honosítást, azzal „bizonyos idegen szellemmel” és keserűséggel töltik el a különban végzett fiataljaink szívet.

iii. A „külföldi beavatkozás” kérdése, tehát a Népszövetség nyomás-nyakorlása a kormányra a numerus clausus módosítása ügyében, amit ugyan helytelenített, ám leszögezte, hogy a „[...] beavatkozás azonban megtörtént, a kormány nem téphetett ki előle, s én az én álláspontomról utóvégre csak örvendhetném annak, hogy ez a magában véve jogosulatlan közelbelépés végre meghozta a numerus clausus kérdésének elővételét és a törvény megváltoztatását”.

Érveinek ismertetését követően az egykori kultuszminiszter arra az álláspontra jutott, hogy a törvény revíziója „[...] nem elégíthet ki engem, és nézetem szerint nem hozza meg a helyes és végleges megoldást”. Mert bár el tudja fogadni, hogy átmenetileg és ideiglenesen szükség lehet a tanszabadság korlátozására, ám a válogatás feltételeinek igazságosaknak és elvi alapokon nyugvóknak kell lenniük, ő viszont azt sejtja, hogy a törvényjavaslat rendelkezései mindezek helyett inkább a protekciónak fognak teret engedni a felvételi eljárás során, háttérbe szorítva a tehetség és szorgalom érvényesülését.

Nagyívű felszólalását Berzeviczy Albert az alábbiakkal zárta: „Az én meggyőződésem az, hogyha a tanszabadság korlátozása szükséges, ha a numerus clausus kell, [akkor] ez csak a selekcio alapján történ-

hetik, meggyőződésem szerint pedig más jogos és igazságos szelekció, mint a tehetség, képzettség és előhaladás szerint való, nincsen. Így tehát én azt tartom, hogy egyedül erre kellene fektetni a súlyt, hogy kizárálag tehetség és előmenetel alapján kategorizálják a hallgatókat, hogy mindenekelőtt a legjobb tehetségűek és legjobb előmenetelűek kerüljenek az egyetemre. [...] Egyelőre azonban kénytelen vagyok a javaslatot megszavazni, mert más volt a helyzet a Képviselőházban, és más a helyzet itt a Felsőházban; a Képviselőházban, lehetett határozati javaslattal provokálni, megkísérelni a kormánynak olyan utasítását, hogy más törvényjavaslatot terjesszen elő, itt azonban, ha a többség elvetné a törvényjavaslatot, ez csak azt eredményezné, hogy akkor egyszerűen továbbra is életben maradna az 1920-i törvény, ami még rosszabb ennél a javaslatnál – mondjam, erre és csakis erre a helyzetre való tekintettel a javaslatot én is elfogadom.”³⁷

Berzeviczy felsőházi expozéja a korábbiaktól eltérően vegyes fogadtatásra talált a sajtóban. A Bethlen István miniszterelnök érdekeltsége-be tartozó *8. Órai Újság* méltatta „emelkedett nézőpontját”, kiemelve, hogy „[...] a békés fejlődésnek az az útja, melyet Berzeviczy Albert jelölt meg, valóban a leghelyesebb út, és a legbiztosabban vezet a feltámadás-hoz”.³⁸ A szintén inkább a kormány álláspontját támogató, konzervatív *Budapesti Hírlap* ugyanakkor azt emelte ki, hogy tévedés volt Berzeviczy részéről amiatt aggódni, hogy a külföldön tanuló izraeliták „eltelvezetően idegen szellemmel” fognak hazatérni Magyarországra, mivel a magyar zsidósággal „[...] most is az a hiba, hogy az idegen eszmék iránt túlságosan fogékony”.³⁹

A magyar fajvédelem és a nemzeti keresztény sajtó koronázatlan királya és vezére, Milotay István publicista⁴⁰ szerkesztésében megjelentő *Magyarság* című napilap Baltazár Dezsővel egyetemben Berzeviczyt

37 Berzeviczy Albert 1928. március 13-án elhangzott beszédét ld. *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 110–113.

38 Numerus clausus. *8. Órai Újság*, 1928. március 14. I.

39 Idegen hatások. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 14. 3.

40 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmétörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris, 2012. 184.

„a régi liberális iskola néhány képviselője” közé sorolta, mint akik előtérben szóltak a numerus claususról, illetőleg annak módosításáról.⁴¹ Az újság négy nappal az MTA elnökének felszólalása után szinte egész oldalnyi vezércikkben tért ki az általa elmondottakra. Az írás név nélküli szerzője arról értekezett, hogy hazánkban a keresztény magyarság és a zsidóság között éles küzdelem zajlik az ország vezető gazdasági, valamint értelmi pozícióinak megszerzéséért. Ezt „szabad versenynek” nevezik az olyan liberális szellemiségi politikusok, mint Berzeviczy, aki a lap szerint a szabad verseny egyik „apostola”. Nem lehet azonban tisztelességes és egyenlő párviadalnak hívni azt, melynek „az egyik részről ott áll ebben a küzdelemben anyagi javaiból kifosztva, öntudataban megrendülve, szervezettségében szétomolva a keresztény magyar társadalom, a másik oldalon pedig ott áll idehaza is minden behálózó, minden elnyelő hatalmával a zsidó nagytőke, nagyipar és nagykereskedelemlő, sőt a nagy zsidó földbirtok is, és ott áll mögöttük a zsidóságnak az egész világra kiterjedő összeköttetése és szolidaritása”. Az egyenlőtlennel feltételeken valamelyest enyhíteni próbált volna a numerus clausus, melynek a revíziójáról folytatott felsőházi vitában Berzeviczynek „minden részvétéről” a zsidó ifjúságé volt, akikkel szemben „nincsen egy szava” sem a keresztény fiatalokhoz, akiknek diplomásként is ki kell vándorolniuk az országból, hogy megélhetést találjanak maguknak. A cikkiről – burkoltan Berzeviczy Albert felelősséget is felvette – gondolatait az alábbi baljóslatú meglátással zárta: „A mai magyar ifjúság azzal a kezességgel jött haza a háborúból, hogy mialatt ő odakinn a frontokon küzdött Nagy-Magyarországról, ézt a Nagy-Magyarországot az itthoni politikusok, öregek és fiatalok egyaránt, eljátszották a háta mögött. Most ez az ifjúság azt kénytelen látni, hogy még a maradék Csonka-Magyarországot is, azt, amelynek lecsökkent esélyei számára még megmaradtak volna, azt is eladják a lába alól és a feje felől. Ezt megtehetik és megtehettek egy törvényben, egy kormányzati rendszer lelkismeretlenségből és a vezető társadalmi rétegek korruptságából, de ez a kijárat-

41 Teleki Pál gróf és Szily Kálmán műegyetemi rektor az eredeti numerus clausus törvény fenntartását követelte. *Magyarság*, 1928. március 14. I.

szott ifjú Magyarország egyszer számon fogja kérni a maga életét és a maga jogait azoktól, akik most olyan hamis gesztussal rája hengerítették a szabad verseny koporsófödelét.⁴²

Berzeviczy Albert és összességében a Felsőház magatartásával azonban nemcsak a fajvédő sajtó, hanem a fajvédő politika vezéralakja, Gömbös Gyula sem volt elégedett, aki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1928–1929. évi költségvetéséről szóló képviselőházi vita 1928. május 4-én rendezett ülésnapján az Országgyűlés második kamrájának tagjait olyan „politikai antikváriusok”-nak nevezte, akik már képtelenek meghallani az új idők szavát.⁴³ Gömbös minősítése ellen Berzeviczy Albert másfél hónappal később, június 19-én szólalt fel a Felsőházban. Beszédében leszögezte: „[...] hogy mi nem tudjuk megérteni az újabb kor haladását, eszményét és törekvéseit, azt hiszem, ez is tévedés. Lehetséges, hogy az újabb kor olyan haladási momentumait, aminő például a botbüntetés visszaállítása és a numerus clausus volt, talán itt ebben a Felsőházban – ha már akkor létezett volna – osztatlanul nem fogadták volna el, és nem helyeselték volna. De ami óta ez a Felsőház fennáll, valóban senki nem mondhatja el róla, hogy bármilyen józan és helyes haladásnak akadálya lett volna.”⁴⁴

A *Pesti Napló* másnapi vezércikke méltatta Berzeviczyt, illetve a Felsőház hozzá hasonló szabadelvű politikusait. „A Berzeviczy Albertek számára vadidegen világ a numerus clausus világa, és [a] botbüntetés; [...] vadidegen az a korszellem és az a parlamentarizmus, amely mellett folytonos tanácskozás képtelenségek és határozatképtelenségek vannak; vadidegen az a politika, amely a nagy reformokat – programjában temeti el, vadidegen egy olyan kormánypárt, amelyben akár világnézeti ellenfelét megtalálhatja minden képviselő, vadidegen a numerus clausus szelleme, amely a minél több professzornak és a minél kevesebben hallgatónak fényes ideálját reprezentálja.”⁴⁵

42 „A szabad verseny”. *Magyarság*, 1928. március 17. 1.

43 Gömbös Gyula ebbéli kijelentését ld. *Képviselőházi napló*, 1927. XII. kötet. 130.

44 *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet. 350.

45 Az antikváriusok. *Pesti Napló*, 1928. június 20. 1.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének politikai eszmevilágától valóban távol állt a numerus clausus gondolatisága. Ettől függetlenül azonban azt követően, hogy a Felsőház is változtatás nélkül elfogadta 1928 márciusában a módosításáról szóló előterjesztést, 1928. április 26-án kihirdették az 1920. évi XXV. törvénycikkel revíziójáról rendelkező 1928. évi XIV. törvénycikket. Ez a korábbiaknál nagyobb mozgásteret biztosított az intézményeknek a felvételi válogatás során. Továbbra is fenntartotta viszont annak lehetőségét, hogy a felvételi bizottságok határt szabjanak az izraelita származású hallgatók létszámának.⁴⁶ Ezt pedig meg is tettek, mivel a statisztikák szerint a zsidó diákok aránya az egyetemeken a későbbiekben mindenkorral emelkedett: az 1928–1929-es 8,8 százalékról 1930-ban 9,6 százalékkra, 1931-ben 10,5 százalékkra, 1932-ben 12,3 százalékkra, 1933-ban pedig 12,5 százalékkra.⁴⁷ Az 1918 előtti számarányokat tehát már meg sem közelítette.

46 PAKSA, 2014, 147.

47 Kovács M., 2012, 205.

Báró Szalay Gábor díszmagyaros portréfotója
(A Szalay-Berzeviczy család tulajdonában)

Emberek az embertelenségben: Rónai Mihály András és báró Szalay Gábor

Az 1940-es évek Magyarországon a holokauszt előtti időszakhoz köthetően mindenki körülöttük volt. A magyarországi holokauszt minden kétséget kizáráoan az egyik legtrágikusabb és legtraumatikusabb eseménye hazánk modern kori történelmének. 1941 és 1945 között a házai zsidóság vérvesztesége – Randolph L. Braham számítása szerint – 564 507 főre volt tehető.¹ 1944 előtt a háborús munkaszolgálat, az 1941-es kamenyec-podolszki deportálás, valamint az 1942-es újvidéki razzia következtében mintegy félszáz ezer zsidó vesztette életét. Az ország 800 ezer fős zsidó közösségenek helyzete azonban a német megszállás előtt mindezeknek a sajnálatos eseményeknek az ellenére is jobb volt, mint a környező államokban, ahol a soraikat véres pogromok tizedelték, és 1942-től megindult a koncentrációs táborokba történő deportálásuk.²

1944. március 19., Magyarország német megszállása azonban döntő változásokat hozott a zsidóság helyzetében (is). Március 29-től a zsidókat hatágú sárga csillag viselésére kötelezték, majd zár alá vették vagyonukat, és bezárták műhelyeiket, üzleteiket. 1944. május 15-én pedig a németek, a magyar hatóságok közreműködésével, megkezdték a vidéki zsidóság deportálását.³

Bár a deportálások miatt széles körű társadalmi ellenállás nem bontakozott ki, akkor és a későbbiekben is számos olyan ember akadt, aki életének és egzisztenciájának kockázatára árán is törekedett zsidó honfitársai mentésére. Közéjük tartozott báró Szalay Gábor (1878–1956), a Magyar Királyi Posta korábbi (1928–1935) vezérigazgatója.

¹ BRAHAM, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon. II. kötet*. Budapest, Park, 2015. 1485.

² ROMSICS Ignác: Huszadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. *Rubicon*, 2012/9–10. 59.

³ Uő.: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 263.

A báró 1944. november 6-tól 1945. február 13-ig bújtatta a József körút 37/39. szám alatt található lakásában Rónai Mihály Andrását (1913–1992), a zsidó származású költőt, publicistát, az egyik legtermékenyebb olasz műfordítónkat,⁴ illetve annak feleségét, Gábor Marianne (1917–2014) festőművészt.⁵

Csalátagjaival ellentétben a hamis papírokkal rejtőzködő Rónai Mihály András túlélte 1944–1945 fordulóján Budapest ostromát és az azzal egyidejűleg tomboló nyilaskeresztes terrort. Hálája jeléül 1945. március 17-én levelet küldött Szalaynak, melyben beszámolt neki az átélt borzalmáról, az újrakezdés nehézségeiről, köszönetet mondva a bárónak, amiért megmentette az ő és a felesége életét. A levél hátterét árnyalja, ha tudjuk, hogy Szalay Gábor a konzervatív esztétikai és irodalmi elveket képviselő egykori MTA-elnök, Berzeviczy Albert (1853–1936) veje volt, míg Rónai irodalmunk baloldali irányvonalához tartozott.

Rónai Mihály András alább közölt, írógéppel írt levelét, amely a Szalay-Berzeviczy család tulajdonát képezi, betűhűen publikáljuk. Az eredeti levél szóhasználatán és jellegzetes stílusfordulatain úgyszintén egyetlen alkalommal sem változtattunk.

FORRÁS: Rónai Mihály András báró Szalay Gábornak
(Budapest, 1945. március 17.)

Méltóságos Uram,

először is szíves elnázését kérem, amiért megtisztelő, kedves levélre csak most van érkezésem válaszolni, sőt elnázését kérem egyáltalán azért is, hogy rám kellett piritania azzal, hogy a levélírásban megelőzött. Talán el tetszik fogadni mentségemül, hogy soha életemben nagyobb munkában, vagyis helyesebben fáradozásban nem voltam, mint éppen mostanság – nem is szólva arról, hogy mind e gond és fáradtság épp olyan állapotomban szakadt rám, amely testileg és lelkileg egyaránt a legkevésbé alkalmas az ilyesmire. Nekem is, feleségemnek is szanatórium kellene most, testi-lelki gyógyítkozás és ápolás – s ehelyett épp most kellett valóban szinte emberfeletti munkára vállalkoznunk: a magunk és családunk romjaiból való feltápászkodásra, értvén ezen szinte robinsoni újrakezdést egy elpusztított szigeten, ami még a pusztá szigetnél is rosszabb. Lakást helyrehozni, holmit a szélrózsa minden irányából összekotorni, közben enni és melegedni, új egzisztenciát teremteni e pesti semmiből, családunk gyilkosait rendőrkézre adni, exhumálásra gondolni; s mindezen túl, erkölcsi kötelességgént ama komisz mellőzések reparációját végrehajtattani, melyek vértanúhalált halt édesapámat hivatali és tudományos pályáján érték (főtanácsosi címét és egyetemi professzori grádusát helyreállíttatni)⁶ – s mindenzt a mai viszonyok s kivált közlekedési lehetőségek közepette: ne

4 A magyar irodalom története, 1945–1975. II. kötet. Szerk. BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László. Budapest, Akadémiai, 1986. 413.

5 Gábor Marianne a neves festő, Szőnyi István (1894–1960) festőiskolájában nevelkedett, majd tanulmányait a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán folytatta. Számos alkotását őrzi a Magyar Nemzeti Galéria és a Budapesti Történeti Múzeum, továbbá több külföldi, elsősorban olaszországi közgyűjtemény: Erőteljes arc-képei, karakteres emberábrázolásai, illetve lírai hangvételű figurális és tájképei ismertek. Mindezek mellett művein megörökítette a holokaust borzalmait is. (Gábor Marianne életútját bővebben lد. S. NAGY Katalin: Gábor – Gábor Marianne élete és képei. Budapest, Glória, 2003.)

6 Rónai Mihály András édesapja Rónai Mihály író, állatorvos (1879–1945) volt. Rónai Mihály a Magyar Királyi Állatorvosi Főiskolán tanított, 1940-ben állategészségügyi főtanácsosi rangban nyugdíjazták. Nejével és kisebbik fiával együtt 1945. január 10-én a nyilasok a budapesti Liszt Ferenc téren meggyilkolták.

vegye úgy Báró Úr, hogy most el vagyok ragadtarva a kettőnk teljesítményétől – egyszerűen csak csodálom magunkat, hogy bírtuk és még bírjuk. Igaz, hogy most már testileg és idegileg teljesen le vagyunk rongyolva, de – ha ezen áron is – most már elérkeztünk talán a küszöbre legalább, amelyről tovább lépnünk esetleg lehet.

Ez a küszöb is inkább csak imaginárius küszöb még: jelenteni nem jelent egyelőre többet, mint egy félleg-meddig rekonstruált, sőt beüvegezett lakást, napi sovány kosztot, s az e levélpapíros fején szereplő, de egy sereg technikai nehézség okán egyelőre még meg nem jelent újság főszerkesztői állását,⁷ valamint e megfogható dolgokon felül némely egyéb – s minden- esetre egy tervbe vett debreceni útiól függő – reménybeliséget. Jelenti főleg azt, hogy a jövőtől nem félek, de a jelent nagyon nehezen viselem el.

Ez már szubjektívum, s Báró Úrat nem is terhelem vele.

Igaz egyébiránt, hogy ez a levél amúgy is elégé szubjektív motívum, amint az alábbiakból majd egyre jobban kiviláglik; hisz' ami objektívum, sőt praktikum a Báró Úrral való nexusban felmerülhet, s amit levelében Báró Úr pedzett is, néhány szóban elíntézhető. Tehát: a Báró Úr által említett könyv nem az enyém, viszont nálam sincs egy sem azok közül, melyeket a Báró Úr hiányol; az öltönyömre, melyet Imre bárunknak kölcsönadtam, igen nagy szükségem volna, viszont az ó bricseszének – amint utolsó este konstatáltuk volt a feleséggel – fájdalom, még ott, a József körúti óvóhelyen lába kelt; aligha ugyanott nincs, ahol a báróné⁸ londoni kis bicskája s az én szürke öltönyöm. Vétilen vagyok ugyan a dologban, de ha Imre úgy gondolná, talán – bár nem igen van miből – rekompénzálnam.

7 Rónai Mihály András a *Reggeli Újság* című hetilapra utalt, amely a Polgári Demokrata Párt nevű, rövid életű liberális párt lapja volt.

8 Berzeviczy Edit (1880–1957). 1903-ban ment feleségül Szalay Gáborhoz.

Most pedig, hogy mindezen túl vagyok, engedje meg a Báró Úr, hogy elmondjam végre a mondókámát: azt a mondókámát, amiért ez a levél voltaképpen íródik, s aminek már rég meg kellett volna írnodnia. Újból elnézését kell kérnem, amiért ilyen sokára köszönöm csak meg a „szíves vendéglátást”. Ha csak ennyi lett volna, „szíves vendéglátás”, megköszönhettem volna még ott, a József körúton, eljövetelünk előtt, előszóval, néhány szokásos, kerek mondatban. De mert több volt, s mert ezen felül is írás a mesterségem, s nem a szó – az igazi köszönetem kifejezését erre a levére tartogattam, s most, hogy az első lélegzetvételnyi, levélírányi időhöz jutottam, íme elmondom:

Engedje meg a Báró Úr szímem mélyéből megköszönnöm – s most engedelmével precíz és pragmatikus leszek, mert ezt a levelet Báró Úrék családi archívumában nem szerénytelenül szánom történeti okmánynak egy rettenetes korszakról, s az abban való helytállásukról –, engedje meg tehát Báró Úr megköszönnöm, hogy engem, a Sztojayék által proszkripció lista helyezett s Szálasiék által elhurcolt, de visszaszökött, s bujkáló exponált baloldali költőt és hírlapírót feleséggemmel, a szintén szökevény Gábor Marianne festőművésszel együtt – kik mindenketen ma is a zsidó hitfelekezet tagjai vagyunk – hamis okmányainkkal,⁹ s részben álnéven szinte az egész Szálasi-féle rémuralom ideje alatt – egészen pontosan: 1944. november 6-tól Budapest felszabadulásáig¹⁰ – vendégül látott, s személyének s családjának kockázatával nekünk menedéket nyújtott a József körút 37/39. számú házban; előbb az első emeleten, anyósának, a vidéken rekedt Berzeviczy Albertné oExcelenciájának¹¹ lakosztályában, később pedig, az ostrom s a végő terror időszakában a ház óvóhelyén, ahol saját magának

9 Rónai Mihály Andrást 1940 és 1944 között többször is munkaszolgálatra vitték.

10 1944 tavaszán megszökött, és nejével a fővárosban hamis papírokkal bujkált.

11 Budapest ostroma 1945. február 13-án fejeződött be.

12 Kuzmik Zsófia (1858–1948). 1877-ben ment feleségül Berzeviczy Alberthez.

és családjának kis pinceszegletét osztotta meg velünk. Mondanom sem kell, de megmondom, hogy vendéglátása valóban vendéglátás volt: semmiféle bért nem fizettünk, sőt megesett, hogy olykor-olykor Báró Úr segített rajtunk egy kis tüzelővel, vagy krumplival – amiért külön is hálás vagyok, mert soha nem éheztünk úgy és annyit, mint akkor ott. S mind e kockázatos helytállás és menedéknyújtás Báró Úr és Báró Úrék részéről annál nemesebb motívum volt, mert hiszen ebben Báró Úrékat még különösebb politikai, vagy egyéb szolidaritás sem vezethet te: politikailag, gondolom, elégge distancíroz¹² Báró Úréktól az én sosem titkolt szocialista meggyőződésem, sőt régi párttag-ságom, mint költő és literátor pedig én annak az immár klaszszikusi rendbe emelkedett 20. századi új magyar remekírásnak neveltje vagyok, amely ellen éppen Báró Úr boldogult apósa, Berzeviczy Albert vívia meg irodalomtörténetünk legadázabb és legsikertelenebb harcát a konzervatívnek nevezett ízlés és a tisztaistváni Magyarország nevében.¹³ Társadalmi érintkezésünk sem volt azelőtt, tehát sem társadalmi nexus, sem politikai vagy irodalmi szímpátmia nem vehette rá Báró Úrat, hogy értem és értünk családostul kockázatba, veszedelembe bocsát-kozzék – s hogy mégis bocsátkozott, nem láthatok benne másat, mint pusztán és egyszerűen a jó magyar ember helytálló szolidaritását a másik iránt, az épérzékű hazafi kockázattal nem

¹² Távol tart, elhatárol. (latin)

¹³ A konzervatív Berzeviczy Albert szemben állt a modernebb irodalmi irányzatokkal. A rangos Kisfaludy Társaság elnökeként 1927. február 6-án Berzeviczy egy előadásában arról értekezett, hogy a magyar irodalmon belül szakadás van, élesen kettévált a konzervatív-nemzeti és a liberális-kozmopolita áramlat. Utóbbi irányzat kétségkívül legkiválóbb képviselőjének szerinte Ady Endre (1877–1919) tekinthető. Beszédében elítélte Adynak a polgári radikálisokhoz fűződő szoros viszonyát, és kijelentette, hogy Ady „egy gyászos kor szomorú és sajnálatra méltó költője” volt. Berzeviczy szavai óriási vihart kavartak, és a következő hónapokban állandó témát szolgáltattak a magyar irodalmi közéletnek. (Bővebben ld. BERZEVICZY Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy Társaság. In: A Kisfaludy Társaság Évkönyvei. LVII. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1928. 80–81.)

törődő demonstrálását, a tiszta ember s a jó magyar egyértelmű gesztusát az ellenséges megszállás s a hazaáruló bábkormány uralma és terrorja általi. „Ember az embertelenségen, magyar az úzött magyarságban”¹⁴ – köszönöm Báró Úr, hogy az volt, s épp irántam volt az; hogy annak az Ady Endrének halhatatlann versét idézzem, aki ellen annyit tusakodott boldogult Berzeviczy Albert. Embernek lenni az embertelenségen – annyit minden esetre megtanultam, hogy alighanem ez a legnagyobb dolog a világon, holott ezt vélné az ember a legkevesebbnek, a magától értetődőnek. Szalay Lászlóra¹⁵ s a Szalay László nemzedékére gondolok, az utolsóra, amelyből még egy európai és szabad Magyarország kikelhetett volna – nos, Szalay László, kezében a kliói tollal,¹⁶ sírva nézhetné, minél lett ez az ország; de az unokájára bizton, nyugodtan tekinthet.

Kérém, Báró Úr, ne haragudjék ezért a hosszúra nyúlt exhalációért,¹⁷ ne is vegye a gesztusomat szerénytelennék, hogy én most – ne adj! Isten – holmi médáliát tűzök a mellére. Eppen csak szeretem történeti perspektívában nézni a dolgokat, s bejárni a dolgok értelmi, érzeli körét, hangulati velejáróival együtt. Ezenközben megeshetik, hogy a mértékem egy-egy pillanatig hibázik, egyben-másban valamelyest túlozok – de hisz’ nem csoda: utóvégre az életemet köszönhetem feleségemmel együtt Báró Úrnak, a József körúti menedéknek; ezért nem kellett a szüleink s a testvérkém sorsában osztoznunk,¹⁸ noha hajszál híján osztoztunk benne... és: bárcsak osztoztam volna! Ez persze most már megint szubjektívum, s nem is tartoznék

¹⁴ Ady Endre Ember az embertelenségen című versének részlete.

¹⁵ Szalay László (1813–1864) neves magyar történész, publicista és liberális politikus. A bátyja, Szalay Ágoston (1811–1877) báró Szalay Gábor nagyapja volt.

¹⁶ Klió a görög mitológiában a történelem múzsája.

¹⁷ Kitörés. (latin)

¹⁸ Rónai Mihály mellett 1945. január 10-én a nyilasok meggyilkolták Rónai Mihály András édesanyját, Hauser Emma nőgyógyászt (1886–1945), és az öccsét, Rónai Bálint (1918–1945) jogász-fényképészét is.

valójában ide, a Báró Úrnak szóló köszönethet: hogy nincs is benne köszönet, hogy így nem is kell, hogy így pokol is az egész. Csak velük, csak velük lett volna jó, lett volna élnivaló, folytatni érdemes élet. Ha egyedül volnék, aligha is folytatnám.

Bocsásson meg, Báró Úr, hogy megint másfelé tévedt mi haszna kezem alatt a masina; hadd térjek vissza a normális, közemberi szóhoz.

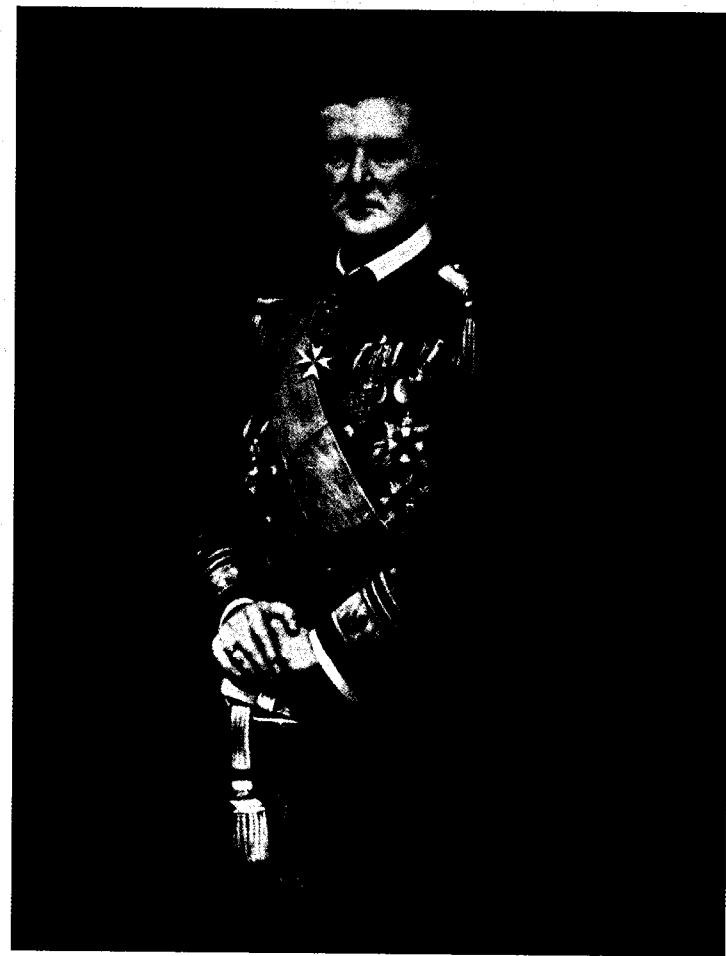
Tehát: mégegyszer szívóból és hálásan megköszönöm Báró Úrnak és Báró Uréknak - feleségem nevében is természetesen - mindenzt, ami úgy-e, szinte megköszönhetetlen, reménykedem egy hamaros viszontlátásban, s addig is a bárónénak és Marcsai baronessznek¹⁹ kézcsókját, Lászlónak²⁰ szíves üdvözletét, Báró Úrnak igaz tiszteletét s köszöntését küldi

Rónai Mihály András

Budapest, 1945. március 17.

¹⁹ Szalay-Berzeviczy Mária (1920–1954)

²⁰ Szalay-Berzeviczy László (1904–1972)

Hoffmann Géza festménye Horthy Miklósról
(Képes Pesti Hírlap, 1930. március 1. 1. oldal)

A Horthy-korszak megítéléséről

Historiográfiai áttekintés

Magyarország történelmének 1920 és 1944 közötti fejezete, melynek szimbóluma – államföi tisztsége okán – Horthy Miklós kormányzó volt, egyike a közérdeklődésünkre napjainkig leginkább számot tartó időszakoknak. Értékelését illetően mindmáig számos leegyszerűsítő, egymásnak ellentmondó feldolgozás – történészi szakmonográfia, ismeretterjesztő kiadvány, publicisztika stb. – született. Írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintést nyújtunk a Horthy-korszak megítéléséhez kapcsolódó bőséges (szak)irodalomról, a historiográfiai szempontból általunk meghatározónak ítélt műveken keresztül. Az összefoglalást tematikus kérdéskörökre bontottuk: 1. a politikai rendszer jellege; 2. társadalom- és szociálpolitika; 3. külpolitika, revízió; 4. Magyarország a második világháborúban; 5. Horthy Miklós személye és politikai pályája.

A politikai rendszer jellege

A Horthy-korszak politikai berendezkedése kapcsán már a két világháború közötti időszakban több kortársi értelmezés született. Ezek egyike a neves jogtudós-szociológus, Weis István 1930-ban megjelent, *A mai magyar társadalom* című könyve volt. A szerző ebben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Horthy-érában hazánk államformája azért volt királyság, mert az 1918–1919-es őszirózsás forradalom során a köztársasági államformáról „[...] tett tapasztalatok nem voltak alkalmasak arra, hogy a lakosság többségének rokonszenvét számára megnyerjék”. (Az 1918-ban megszűnt királyság formális visszaállításáról Simonyi-Semadam Sándor kormányfő 1920. március 18-án kiadott, 2394/1920. M. E. számú

rendelete¹ határozott.) Weis megállapítása tükrözte a kor jobboldali konzervatív hivatalos Magyarországnak viszonyát a köztársasági államrendhez, melyet gróf Károlyi Mihály – valamint az őt követő Berinkey Dénes – kormányzatának időszakával azonosítottak, aki 1918. november 16-án kikiáltotta a népköztársaságot, s ennek a kabinetnek a tevékenysége meglátásuk szerint nagymértékben járult hozzá a történelmi Magyarország széteséséhez.

Weis István a politikai rendszer bemutatásánál megfogalmazta, hogy a végrehajtó hatalom birtokosa, a kormányon lévő Kereszteny-Keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, ismertebb nevén az Egységes Párt komoly parlamenti fölénnyel bírt az ellenzéki pártokhoz képest, aminek következtében a „végrehajtó hatalom [...] mind erősebben érvényesül a törvényhozás rovására”. Véleménye szerint az Egységes Párt parlamenti hegemoniájának létrejöttében igen fontos szerepet játszott, hogy az 1922-es választójogi rendelet, majd az arra épülő 1925-ös választójogi törvény alapján Budapest és környéke, továbbá a törvényhatósági jogú városok (Debrecen, Miskolc, Szeged stb.) kivételével a szavazás nyílt volt. Azokban a kerületekben pedig, ahol így zajlott a voksolás, többnyire a kormányt támogató jobboldali konzervatív jelöltek jutottak a törvényhozásba, míg a titkosan választókból inkább az ellenzékhez köthető baloldali liberális képviselők.²

A 20. század egyik legnagyobb hatású magyar történetírása s egyben a két világháború közötti periódus ünnepelt történésze, Szekfű Gyula az 1930-as évek végéről kéziratos formában fennmaradt és végül csak 2002-ben publikált *Rövid magyar történet, 1606–1939* címet viselő munkájában szükségszerűnek tartotta az Egységes Párt létrejöttét. Meglátása szerint az első világháborús összeomlás, az 1918–1919-es forradalmak, majd pedig az 1920-as trianoni országcsontkítás nyomán hazánk

¹ A magyar kormány 1920. évi 2.394. M. E. számú rendelete az állami hatóságok, hivatalok és intézmények elnevezéséről, és az állami címerekben a szent koronának alkalmazásáról. In: *Magyarországi rendeletek tára, 1920*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 140–142.

² WEIS István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930. 205–225.

kormányzóképességének megőrzése miatt elengedhetetlen volt egy „[...] fegyelmezett, teherbíró kormánypártot alkotni, mellyel a jogrend, a gazdasági élet és a külpolitikai helyzet helyreállítható legyen”. Szekfű az ország élén 1921 és 1931 között miniszterelnökként álló gróf Bethlen István politikájának híve volt, a kormányfő elnöklete alatt lévő *Magyar Szemle* kulturális-társadalomtudományi folyóirat főszerkesztője, így nem meglepő módon pozitívan tekintett vissza a gróf politikájára. Úgy vélte, annak révén, hogy Bethlen 1922-ben az általa irányított Kereszteny Nemzeti Egyesülés Pártjának egy részével fuzionált a Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kisgazda- és Földműves Párttal, elejét vette az ország kettészakadásának. Amennyiben ugyanis ez nem történt volna meg, akkor az ország IV. Károly király 1921-es sikertelen visszatérési kísérletei után „[...] két részre szakad: a legitimista katolikus Dunántúlra és a kálvinista »szabad királyválasztó« Tiszántúlra. A káoszból a ketteszakadás erői kezdtek felgomolyogni, s ez ellen Bethlen Istvánnak [...] csak kompromisszumokkal lehetett dolgoznia.” A miniszterelnök a hatalmának megszilárdítása érdekében szűkítette a Friedrich István kormányfő által 1919 őszén megalkotott választójogi rendeletet (amely széles körű, titkos, egyenlő, kötelező, továbbá a nőkre is kiterjedő választójogot biztosított), ám ez lényeges volt, hiszen „[...] Bethlen szerint [...] a Nemzetgyűlés tagjaival, erősen feldült lelkiallapotú tömegekből választván, néha alig volt lehetséges kormányozni”.³

Bethlen Istvánról Szekfű Gyulához hasonlóan méltató hangnemben fogalmazott Gratz Gusztáv közgazdász és politikus, az 1940-es évek derekán úgyszintén kéziratban maradt és csak 2001-ben megjelentetett, *Magyarország a két háború között* című munkájában. Az általa „konzervatív államférfinek” nevezett Bethlenről úgy tartotta, hogy „ minden fizében »réalis« politikus”, illetve „kiváló parlamenti taktikus”, akinek célja egy olyan „[...] kormányrendszer megteremtése volt, amelyben a kormány lehetőleg nagy és egységes többszére támászkodik”. Gratz arra az álláspóntra helyezkedett – s ez az újabb politológiai irodalom-

³ SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002. 534–539. (a továbbiakban: SZEKFŰ, 2002)

ban elsősorban Csizmadia Ervin nevéhez köthető⁴ –, hogy az Egységes Párt létrejötte és működése a magyar politikai fejlődés történelmi logikájába illeszkedik, amit az elmúlt másfél évszázadban a domináns egypártrendszerek ismétlődő mintázata jellemzett. Szavai szerint: „A kormánypártban különben a legkülönbözőbb politikai világnezetek voltak képviselve.. Guvernémentális, kormánytámogató párt volt, és semmi egyéb, amely a liberalizmus, konzervativizmus, a szociálpolitika, a gazdasági szabadság kérdéseiben és minden másban mindig hajlandó volt elmenni odáig, ameddig a kormány elmenni kívánt. Ez különben megfelelt a magyar tradícióknak: Tisza Kálmán kormánypártja sem volt politikai alapfelfogások tekintetében egységesebb, mint Bethlen István többsége.” A fegyelmezetten voksoló nagy kormányzó párt hatására a szerző szerint a magyar parlamentarizmus „régebbi túlságos vörbőségét most a nagymérvű vérszegénység váltotta fel”, s az országgyűlési vitákat mindenki által szorították az 1924-es és 1928-as házsabály-revíziók, melyek jóformán lehetetlenné tették az obstrukciót, megszabva a beszédek és szópárbajok hosszát (1939-ben pedig még tovább szigorodott a Képviselőház rendje).

Bethlen gróf az 1929-ben kirobbant és hazánkba is begyűrűző nagy világgazdasági válság kihatásaiba bukott bele. Utóda – gróf Károlyi Gyula rövid miniszterelnökségtől eltekintve – Gömbös Gyula lett: Gratz Gusztáv Gömbös, valamint az őt követő kormányok politikájában határozott jobbratolódást tapasztalt a Bethlen-érához képest, amit liberális értékrendet valló emberként fenntartásokkal kezelt. Műve további részében a jobboldali irányvonalat markáns módon képviselő Gömbösről, illetve Imrédy Béláról elmarasztaló véleménnyel írt. Előbbi utóbbi „politikai tanítómesterének” nevezte. Könyvének lapjain kritikával illette, amiért az 1938-tól elfogadott zsidótörvények csorbitották a polgári jogegyenlőség elvét, míg a politikai rendszert már Gömbös Gyula megkísérelte diktatórikus módon „totalitárius párturalommá” szervezni, amikor az Egységes Párt központosított tömegpárttá al-

4 Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

kítására törekedett, német és olasz minták alapján. Meglátása szerint Gömbös, valamint Imrédy is Benito Mussolini olasz, illetve Adolf Hitler német diktátorok példáját tartották a szemük előtt, akiknek „[...] sikeresült megvalósítaniuk: az alkotmányos korlátoktól mentes, parlamenti szavazásoktól független, kompromisszumokra rá nem szoruló és a demokratikus intézményeknek legfeljebb külső formáit megtartó, de azok magvát, a mások egyéniségeinek és véleményének tiszteletben tartásában megnyilvánuló liberalizmus követelményei által meg nem kötött köratlant hatalmat”⁵.

Szükséges megjegyeznünk, hogy Horthy Miklós kormányzó, valamint a hagyományos magyar elitcsoportok ellenében Gömbös Gyula nem tudta véghez vinni a tekintélyuralmi állam kiépítését, és – Nemzeti Egység Pártja néven – az Egységes Pártot sem volt képes modern tömegpárttá szervezni. Imrédy diktatórikus törekvései pedig szintén ellenállást váltottak ki. Amikor például 1938-ban a kormányt a parlamenttől függetlenítő felhatalmazási törvényt, majd egy házsabály-módosító indítványt kívánt keresztlüvinni, a kormánypárti és ellenzéki képviselők együttesen szavazták le őt az Országgyűlésben.⁶ Mindettől függetlenül világosan látható, hogy Gratz Gusztáv liberális alapállásból fogalmazta meg ellenvertésein a Bethlen Istvánt követő kormányzatok politikájával kapcsolatban, melyekről úgy vélte, hogy sorozatos ballépésekkel – különösképpen a tengelyhatalmakhoz történő közeledéssel – Magyarországot elkerülhetetlenül sodorták bele a második világháborúba.

A világégésből hazánk 1945-ben a veszesek oldalán került ki, s a vereség hatására szovjet megszállás alá került. A Vörös Hadsereg szurnyainak árnyékában megkezdődött a Horthy-korszakban a Szovjetunióba távozó, kommunista meggyőződésű értelmiségiek hazatérése, soraikban például Nemes Dezső és Andics Erzsébet történészekkel. Ők azonmód hozzájárultak a nemzeti történelem átírásához, ami immáron

5 GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Budapest, Osiris, 2001. 125–309. (a továbbiakban: GRATZ, 2001)

6 SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970. 13–87.

a kommunisták hatalomra jutásában teljesedett be. Innentől kezdve a két világháború közötti időszakot sokáig egysíkúan, negatív színekben feltüntetve fasizmusként, azaz az államszocialista rendszer antitézise-ként ábrázolták.

Andics már 1945-ben közzétette a *Fasizmus és reakció Magyarországon* című brosúráját – amely különnyomat volt a *Munkásosztály és nemzet* című művéből⁷ –, melyben vulgármarxista szemléletű értékelését adta a Horthy-korszaknak. Úgy vélte, hogy ezen idő alatt hazánkban „lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül, fasiszta rendszer, amelynek fő sajátossága a népellenesség, tehát nemzetellenesség volt”. A politikai elit az 1918–1919-es demokratikus átalakulás helyett az őszirözás forradalom előtti állapotokat restaurálta, aminek nyomán Magyarország demokrácia helyett ismét „az ezerholdak országa” lett. A szerző amellett tört lándzsát, hogy a „Horthy-reakció” belpolitikai berendezkedése volt Európa első fasiszta diktatúrája, mivel azt „[...] a polgári szabadságjogok lábbal tiprása, a szociális és nacionalista demagógia, antiszemizmus, minden haladó gondolat elnyomása, a magyar nemzet legjobbjainak elpusztítása vagy elüldözése jellemezték”. Szélsőségesen elfogult álláspontját viszont annak elismerésével árnyalta, hogy a magyar politikának megvoltak „a maga sajátosságai”, melyek megkülönböztették „a hitleri totális fasiszta diktatúrától”. Például a parlamentarizmus és a többpártrendszer, hozzájárult viszont, hogy értékelése szerint ezeknek az intézményeknek „csak árnyélete volt Magyarországon”.⁸

A megszálló szovjet csapatok támogatását élvező Magyar Kommunista Párt 1947-től kezdve átvette az ország irányítását. Ennek következtében zajlott le a honi történettudomány intézményes kereteinek átalakítása, ám a kommunista világszemlélet és történelemértelemezés terjesztése érdekében az iskolai oktatást és a tankönyveket is igénybe vették. Az 1945 után kiadott első magyar történelmi szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla művelődés- és irodalom-

történész által 1951-ben szerkesztett, *A magyar nép története*. Rövid áttekintés című mű volt. A kötetben Lukács Lajos szerezte a Horthy-éráról, azaz az „ellenforradalom és fasizmus” időszakáról szóló fejezeteket.

Ő úgy vélte, hogy az ellenforradalmi rendszer a „szegedi gondolat” nevet viselő eszmére alapozódott, amely nem volt más, mint „[...] reakciós, soviniszta ideológiáknak keveréke, melyek végül is egyenesen a nyílt fasiszta ideológiába torkolltak”. Ezen „szegedi gondolat” talaján állt Bethlen István miniszterelnök konszolidációs politikája is, melynek kiépülésében a szerző szerint kulcsszerepe volt a „választójog megnyírbálásának” – tehát a Friedrich-féle választójogi rendelet szűkítésének –, továbbá annak, hogy a kormányfő 1921 végén Peyer Károllyal, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) vezéralakjával megkötötte az ún. Bethlen-Peyer-paktumot. Lukács Lajos úgy vélte, hogy ez az egyezség árulás volt a jobboldali szociáldemokraták részéről, holott a megállapodás nemcsak a kormányzat részéről volt fontos mérföldkő az ország konszolidációjának érdekében (hiszen ezáltal az MSZDP lemondott a rendszer radikális ellenzékének szerepköréről), hanem a szociáldemokratáknak is lehetőséget teremtett, hogy – a kommun bukása után – újfent törvényesen működhessenek.⁹ A rendszer fasiszta vonásai a szerző meglátása szerint azt követően erősödtek fel, hogy 1933-ban Adolf Hitler jutott hatalomra Németországban: az ő példájából „bőven merít” az a Gömbös Gyula, akinek az 1932-től 1936-ig tartó miniszterelnöksége idején „[...] a belpolitikában a fasiszta elemek megerősödnek, a finánctőke előretör, a nyílt fasiszta diktatúrára való törekvés, külpolitikában a fasiszta Németországhoz való közeledés, a Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés lép előtérbe”.¹⁰ A fasizmus narratívájának továbbélése tetten érhető volt a Kádár-rendszer első reprezentatív történeti összefoglalójában, a Molnár Erik szerkesztésében 1964-ben megjelent *Magyarország története* második

7 ANDICS Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet*. Budapest, Szikra, 1945.

8 U.: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1947. 3–21. (a továbbiakban: ANDICS, 1947)

9 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 208. (a továbbiakban: ROMSICS, 2005)

10 LUKÁCS Lajos: *Ellenforradalom és fasizmus Magyarországon (1919–1945)*. In: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 431–463. (a továbbiakban: LUKÁCS, 1951)

kötetében, melyben Berend T. Iván és Ránki György jegyezték a Horthy-éráról szóló fejezetet. Ők azt az álláspontot képviselték, hogy az ellenforradalmi rendszer a magyar uralkodó osztályok hatalmát szolgálta, akik a Magyarországi Tanácsköztársaság leverését követő fehérterrorral szilárdították meg uralmukat. Ezen nagybirtokos-nagytőkés csoportok érdekeit szolgálta miniszterelnökként Bethlen István, „az ellenforradalmi korszak egyik körmönfont, ügyesen taktikázó, tehetséges, bár korántsem európai rangú politikusa”. Kormányfősége idején a politikai rendszer jellegét a szerzők úgy határozták meg, hogy „[...] a totális fasizmus felé tendáló, autoritatív diktatórikus rendszer jött létre, melyben a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek”. Mert bár létezett többpártrendszer és parlamentáris berendezkedés, mindez azonban a demokratikus szabadságjogok korlátozásával és a választások hatósági önkénnel történő befolyásolásával párosult. A gróf kormányfői székből történő távozását követően Gömbös Gyula, „a magyar dzsentri-katonatiszti rétegek e brutális, műveletlen figurája” került az ország élére, akinek célja „a tőkés rendszerben a fasizmus leplezetlenebb; a parlamenti sallangoktól mentes, totális formában történő kiépítése” volt. Elképzeléseit azonban nem sikerült keresztlüvinnie, mivel a nagybirtok és a nagytőke képviselői fokozatosan szembehelyezkedtek vele, hiszen az 1929 és 1933 közötti világ gazdasági válság enyhültével „[...] már túlzottnak tartották Gömbös szociális demagógiáját, feleslegesnek az ellenzék felszámolására törekvő totális módszereit, túlhajtottnak antiszemítizmusát.”¹¹

Elsőként Lackó Miklós történész jutott a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1969. október 10-i műhelybeszélgetésén arra a megállapításra, hogy a Horthy-korszak egésze nem tekinthető fasizmusnak. Előadásában az 1930-as éveknél, tehát a Bethlen-Károlyi-Gömbös-uralomváltások idején húzta meg a választó-vonalat. A Bethlen-féle kormányzati felépítménnyel kapcsolatban így

¹¹ BEREND T. Iván – RÁNKI György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: *Magyarország története*. II. kötet. Szerk. MOLNÁR Erik. Budapest, Gondolat, 1967. 362–413. (a továbbiakban: BEREND T. – RÁNKI, 1967)

fogalmazott: „Ami a rendszer és a fasizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem.”¹² Hasonló véleményre helyezkedett egy évvel később, az 1970-es moszkvai, XIII. Nemzetközi Történész Kongresszuson előadott, *A fasizmus Kelet-Közép-Európában* című tanulmányában is. Ebben elfogadta a fasizmus történetének nemzetközi híru teoretikusa, Ernst Nolte német történész azon megállapítását, miszerint Magyarországon a két világháború közötti politikai rendszer a Bethlen-érában leginkább a weimari köztársasághoz hasonlított, Gömbös Gyula idején Adolf Hitler kancellárságának első éveihez, míg Szálasi Ferenc országlása alatt a nemzetiszocializmus kései szakaszához.¹³

Lackó amellett foglalt állást, hogy a kérdéses régióban a fasizálódás folyamata még a németek közvetlen katonai beavatkozása ellenére sem „vezetett az autoritatív-fasisztoid rendszerek alapszerkezetének totális fasiszta átépítésére”, ehhez ugyanis a hagyományos gazdasági-társadalmi-politikai elitcsoportok vezetőinek, valamint a fasiszta tömegpártok elől járóinak kiegyezésére lett volna szükség. Mindez azonban a középosztályi-polgári pozíciók újraelosztásával járt volna, továbbá a fasiszta tömegmozgalmak e térségben nem a szociális feszültségek vezetőinek, hanem inkább felkeltőinek számítottak, így ez nem valósulhatott meg. Végkövetkeztetésként a „radikális fasiszta hatalomátvétel [...] a hagyományos uralkodó körök uralmának, mi több, az önálló államiságnak a teljes feladásával lett volna egyértelmű”, ezért nem is történt meg a Horthy-korszak Magyarországán.¹⁴

Lackó Miklós fasizmust illető meggyőződése már jelezte, hogy az 1960-as évek második felétől – azzal összefüggésben, hogy lezárultak az 1956-os forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos megtorlások, illetőleg 1963-ban megjelent a széles körű közkegyelmet biztosító

¹² HANÁK Péter – LACKÓ Miklós – RÁNKI György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 324.

¹³ NOLTE, Ernst: *A fasizmus korszaka*. Budapest, XX. Század Intézet, 2003. 40.

¹⁴ LACKÓ Miklós: *A fasizmus Kelet-Közép-Európában*. *Új Írás*, 1970/12. 69–79.

törvényerejű rendelet¹⁵ – a honi történettudományban egy lassú és óvatos szakszerűsödési folyamat vehette kezdetét.¹⁶ Ezzel párhuzamosan a régi sémák továbbélése is megfigyelhető volt. Nemes Dezső, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolájának akkori vezetője például 1976-ban *A fasizmus kérdéséhez* című rövid kötetében amellett szállt sírra, hogy a két világháború között Közép-Kelet-Európában az államrendszerek alapvetően fasiszta diktatúrák voltak, noha a fasizmus befolyásának mértéke koronként és országoknál változott. Hazánk esetében mindez akképpen festett, hogy amíg gróf Bethlen István a „mérsékeltebb típusú fasiszta diktatúra” alapján kívánt maradni, addig Gömbös már a „totális fasizmus” bevezetését „erőltette”.¹⁷

Nemes Dezső könyvével egy időben jelent meg az MTA Történettudományi Intézetében készült, eredetileg tízkötetesre tervezett (de végül csak hét részletben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként közzétett 8. könyve, amely hazánk 1918 és 1945 közötti történelmét taglalta. A többszerzős vállalkozásban L. Nagy Zsuzsa a Horthy-korszak Magyarországának államformáját úgy határozta meg, hogy az „formálisan parlamentáris többpártrendszeren nyugvó királyság” volt. Ezen rendszer stabilitását igen jelentős mértékben a választójogi rendszer biztosította, mely a dualizmus időszakához mérten szélesebb körű volt, ám a kormányzó párt esélyeit növelte vidéken a nyílt voksolás gyakorlata, továbbá az állami erőszakszervek „közigazgatási terrorja”. A parlament funkciója lényegesen kisebb volt, mint azt „a rendszer alkotmányos struktúrája formálisan jelezte”. Úgyszólva „a kormánypárti többség parlamentáris diktatúrájának, vagyis a formális többpártrendszer keretei között érvényesülő kormánypárti monopolhelyzetnek” volt tekinthető az országgyűlés működése. A politikai gyakorlatot alapvetően

¹⁵ Az 1963-as amnesziarendeletet azért nem pontos „általánosnak” nevezni, mivel nem terjedt ki a visszaesőkre, a kémkedés, hútlenség vagy hazaárulás vádjával börtönöztekre, továbbá számos olyan 1956-os elítéltre, akiket köztörvényes bűnözőnek nyilvánított a hatalom. Minderről bővebben I. SÍPOS Levente: Az 1963-as általános közkegyelem. *Múltunk*, 2012/2. 150–190.

¹⁶ ROMSICS Ignác: *Clio bűvölétében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 404.

¹⁷ NEMES Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976. 48–143.

a konzervatív és diktatórikus elemek határozták meg, olykor „fasiszta vonásokkal elegyedve”.¹⁸

Az 1980-as évek elejétől ugyanakkor a magyar történetírásban egyre inkább meghatározóvá váltak azok az álláspontok, amelyek a Horthy-korszak értékelését illetően már ódzkodtak a „fasiszta” vagy éppen „diktatórikus” bélgektől. Ezek közé tartozott Romsics Ignácnak az 1982-ben kiadott *Ellenforradalom és konszolidáció*. A *Horthy-rendszer* első tizéve című monografiája, melyben a bethleni kormányzati rendszert inkább a „tartalmilag konzervatív, módszereiben pedig autokratikus színezetű” jelzővel illette.¹⁹ Hasonlóan vélekedett Romsics a Balogh Sándor szerkesztésében 1985-ben megjelent, *Magyarország a XX. században* címet viselő egyetemi tankönyvben is, amelyben ő volt a Bethlen-érát tárgyaló fejezetek szerzője. Ebben a konszolidáció politikai berendezkedését a „korlátozott polgári parlamentarizmus” jelzővel minősítette. Megállapítását arra alapozta, hogy az 1920-as évek közepére helyreállt hazánkban a három klasszikus hatalmi ág (törvényhozó, bírói, végrehajtó) különállása, noha a törvényhozó és végrehajtó hatalom nem különült el olyannyira, mint a nyugati demokráciákban. Létezett többpártrendszer, az ellenzéki irányzatok a parlamentben és a sajtónyilvánosság előtt egyaránt kifejthették a véleményüket, ám a hatalmi rendszerbe épített „biztonsági elemek” – például a vidéki nyílt szavazás – szavatolták, hogy a kormánypárt hatalmon maradhasson, meggyőzve a nyugati típusú parlamenti váltogazdaság kialakulását.²⁰ Romsics az 1980-as években kialakult nézeteit a rendszerváltoztatás után sem változtatta meg. Az első ízben 1999-ben megjelent és utána több kiadást is megért nagy sikeres egyetemi tankönyvében, amely a *Magyarország története a XX. században* címet kapta, úgy fogalmazott, hogy „a Horthy-

¹⁸ *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. I. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 479–483. (a továbbiakban: RÁNKI, 1988a)

¹⁹ ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon, 2017. 115. (a továbbiakban: ROMSICS, 2017)

²⁰ BALOGH Sándor – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos – PRITZ Pál – ROMSICS Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, Kossuth, 1986. 151. (a továbbiakban: BALOGH, 1986)

korszak kormányzati formája korlátozott, azaz autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt".²¹ 2012-ben pedig ugyanerre a „kétségkívül antidemokratikus és autoriter, ám ha korlátozottan is, de mégis parlamentáris és plurális” meghatározást használta.²²

A rendszerváltóztatást követően, a megszálló szovjet csapatok kivonulásával és hazánk függetlenné válásával egyidejűleg a magyar történettudomány is mentesülhetett az ideológiai kötöttségektől, ami a Horthy-korszak megítélésének sokszínűvé válásával lett tetten érhető. A szakmájukat professzionálisan művelő történészek körében ekkorra már egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a két világháború közötti rendszer nem volt fasiszta. Ezen értelmezés ettől függetlenül viszont a közbeszéd egy részében a legutóbbi időig tovább él(t): Rozsnyai Ervin marxista filozófus például még egy 2011-es dolgozatában is a „»nem totalis« fasizmus” és az „ultrafasizmus” között váltakozó berendezkedést ként nevezte meg e negyedszázadot.²³

A fogalmi meghatározások sokféleségét jelzi, hogy Schmidt Mária véleménye szerint „[...] a két háború között is parlamentáris demokrácia volt Magyarországon, ahol egészen az ország náci megszállásáig biztosítva voltak az ellenzék jogai, valamint a szólás-, a sajtó- és gondolat-szabadság”.²⁴ Szakály Sándor nemiképp ehhez hasonlóan érvelt, amikor arról szolt, hogy a „[...] Horthy-féle Magyarországot nem lehetett a legfejlettebb nyugati demokráciákhoz hasonlítani, ez igaz. De itt még akkor is működött és parlamenti frakcióval rendelkezett a szociáldemokrata párt, amikor a német megszállók az ilyen pártokat már mindenhol betiltották szerte Európában. Horthy Miklós és a konzervatív magyar politikai elit a különböző nemzetiszocialista mozgalmakat, pártokat elutasította, így a Szálasi Ferenc nevével fémjelzett Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalmat is.”²⁵

21 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 235.

22 Uő.: A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. *Korunk*, 2012/II. II.

23 ROZSNYAI Ervin: Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról. *Ezredvég*, 2011/10. 73.

24 SCHMIDT Mária: Felzabált eredetmítősz. *Magyar Nemzet*, 2004. július 3. 21.

25 SZAKÁLY Sándor: *Múltunkról és jelenünk ről. Válogatott interjük és beszélgetések, 2002–2017*. Budapest, Magyar Napló, 2017. 142.

Kettejükkel szemben Hirata Takesi japán politológus és történész azt emelte ki, hogy a vidéki nyílt szavazás rendszere, valamint ezzel összefüggésben a voksolások hatósági módon történő befolyásolásának lehetősége nem teremtette meg a parlamenti váltógazdaság valódi esélyét, s emiatt „hegemonikus párrendszerrel rendelkező tekintélyuralmi rendszer”-ként írta le a bethleni konszolidáció jellegét.²⁶ Hasonló szempontok alapján – elismerve ugyanakkor a többpárrendszer, a parlamentáris berendezkedés és a formális hatalommegosztás meglétét – jutott arra a megállapításra Turbucz Dávid történész, hogy a bethleni politikai felépítmény „egy alapvetően – de nem kizárolagosan – konzervatív mentalitású, parlamentáris intézményrendszeren alapuló (parlamentáris elemeket felmutató), korlátozottan versengő (pragmatikus) hegemonisztikus párrendszerű autoriter rendszer” volt.²⁷

Megítélésünk szerint a rendszerváltóztatás után született művek közül a legalaposabban és leg pontosabban Püske Levente történész, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára határozta meg a Horthy-éra politikai rendszerének jellegét. A háború közötti negyedszázad parlamentiéről,²⁸ valamint annak második kamarájáról²⁹ is könyvet jegyző szakember a 2006-ban *A Horthy-rendszer (1919–1945)* címmel megjelent művében korlátozott parlamentarizmusként írta le a bethleni tíz esztendő belpolitikai berendezkedését. Korlátozott voltát többek között a nyílt választójog vidéki visszaállítása, a választási verseny behatároltsága, illetőleg a közigazgatási szervezet átpolitizáltsága mutatta. Az 1922-es választójogi rendelet, majd pedig az 1925. évi választójogi törvény révén Bethlennek egy „[...] választások útján leválthatatlan kormányzati többséget sikerült kialakítania”. A választási győzelem azonban nem volt teljesen biztosított a kormányzó párt számára – ki kellett tudniuk

26 HIRATA, Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 1993/II. 60.

27 TURBUZ Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*, 2007/4. 249.

28 PÜSKÉ Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.

29 Uő.: *A magyar Felsőház története, 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.

választani a megfelelő jelölteket, egyezkedni a helyi hatalmi tényezőkkel, érdekcsoportokkal stb. –, ezért számos korlátozást, jogszabályt, illetve jogon kívüli eszközt alkalmaztak a siker kivívása érdekében.

A gróf távozása utáni éveket az addigi pártstruktúra átalakulása jellemzette. A nemzetközi politika mozgásba lendülésével, valamint a gazdasági válsággal járó társadalmi és gazdasági konfliktusok hatására átrendeződött a politikai aréna. A konzervatív tábor meggyengülése volt érzékelhető, illetve azzal párhuzamosan a jobboldali radikalizmus különféle irányzatainak térnyerése. Az 1939-es választásokat már új választójogi törvény (1938: XIX. tc.) alapján tartották, a voksolást pedig titkosan bonyolították le. Az ország élén álló Magyar Élet Pártja minden korábbinál több mandátumot (181) szerzett – miközben a baloldali liberális ellenzék parlamenti súlya csökkent, a radikális jobboldal el- lenben erősödött –, amiben a szerző szerint a részbeni revíziós sikerek, illetve a korábbi évek szociálpolitikai reformjai is szerepet játszhattak (például az 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről). A második világháború alatt a kormányzat rendeletalkotási hatalma fokozatosan kiszélesedett, ami az Országgyűlés funkcióinak csökkenésével járt. Ezzel egy időben került sor a személyi és szabadságjogok korlátozására, annak részeként a zsidótörvények bevezetésére. Az ország 1944. március 19-én történt német megszállása végül a szerző értékelése szerint „alapvetően átalakította” a magyar politikai életet. A törvényhozás két háza gyakorlatilag „lászatfüggetlenséggel” rendelkezett, innentől szerepük kimerült abban, hogy legitimációt biztosítanak az éppen hatalmon lévő kabinet számára. A világháború végénél a nyilasok előbb Sopronba, majd pedig német területre telepítették az összes fontosabb állami szervet, ami „a magyar történelemben példátlan” volt, és aminek nyomán 1945-ben a Szálasi Ferenc nevével fémjelzett „[...] nyilas államrendszer ott, idegen földön fejezte be csúfos működését”.³⁰

³⁰ Uő.: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006. 97–290. (a továbbiakban: Püskei, 2006).

Társadalom- és szociálpolitika

A Horthy-korszak politikai vezető garnitúrájának alapelve volt, hogy a történelmileg kiállakult tulajdonviszonyokon nem kívánt változtatni, tehát az 1918–1919-es baloldali forradalmakat követően visszaállítani és megőrizni törekedett a hagyományos elit (arisztokrácia, nagypolgári és nemesi középbirtokosi rétegek) befolyását. Mindez azonban nem jelenítette azt, hogy az egymást követő kormányzatok ne tették volna magukévé a modern szociálpolitika számos elemét, már csak azért is, mert ezáltal igyekeztek a középső és alsóbb társadalmi rétegeket a központi hatalom számára megnyerni vagy legalábbis semlegesíteni.³¹

A két világháború közötti időszak (egyik) szellemi alapvetését Szekfű Gyula 1920-ban *Három nemzedék* címmel megjelent – és 1942-ig még további hat alkalommal kiadott – műve jelentette. E nagyívű történet-politikai esszében történelmünk 1820 és 1920 közötti időszakát három nemzedék küzdelmeként taglalta, amelyet egyértelműen hanyatlástörténetként határozott meg. 1934-ben kötetéhez *Trianon óta* címmel új fejezetet csatolt. Ennek lapjain az 1920 után végbement változásokat elemezte, kora magyar társadalmának gondolkodásmódját a „neobarokk” jelzővel illetve. A Horthy-korszakkal foglalkozó történészek köreibén is máig gyakran használt szófordulat jellemzői értelmezése szerint a cím- és rangkórság, a túlzott tekintélytisztelet, valamint a kontraszelekció voltak. A neves történetíró megítélése szerint a trianoni Magyarországon a nemzeti egység megvalósulása előtt öt feszültséggőc tornyosult:

1. a földkérés rendezetlensége, az elmaradt tényleges földreformmal;
2. a katolikusok és protestánsok között fennálló felekezeti ellentét;
3. a zsidóság asszimilációja, amely szoros összefüggésben állt a kapitalizmus ügyével, hiszen azt az álláspontot képviselte, hogy az 1930-as évekre az izraeliták vállaltak vezető szerepet a bankszférában és az iparvállalkozásoknál;

³¹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története*. Budapest, Kossuth, 2017. 406–412.

4. a nemzedékprobléma, melynek keretében a „neobarokk” társadalomban a „konzervatív közszellem” hátráltatta a fiatalabb generáció érvényesülési lehetőségeit, az idősebbek javára;
5. a határon túli magyarok kérdése, az őket sújtó elnyomó intézkedések okán.

Véleményünk szerint Szekfű Gyula a fentebb felvázolt öt pontban jó érzéssel ragadta meg a Horthy-korszak társadalmát feszítő főbb problémákat. A földkérédés kapcsán például maga Horthy Miklós is elismerte portugáliai emigrációjában, hogy abban a negyedszázadban, ami alatt államfőként hazánk élén állt, a nagybirtokok túlsúlyával fémjelzett „birtokmegoszlás de facto elavult és egészségtelen volt”.³² A zsidókérédés úgyszintén meghatározó eleme volt a Horthy-korszak társadalom-, valamint szociálpolitikájának, noha a különböző kormányzatoknak a magyar zsidósággal kapcsolatban kialakított álláspontját rendszerint befolyásolták az ország gazdasági és szociális viszonyai, továbbá a nemzetközi környezet. Amíg tehát az 1930-as évek elejéig az európai kontinens politikáját az e téren liberálisabb szellemiséggű Franciaország és Nagy-Britannia dominálta, addig lehetőség nyílt a numerus clausus módosítására 1928-ban. Később viszont a nagy gazdasági világválsággal járó szociális feszültségek s azok nyomában a nemzetiszocialista Németország felemelkedése már magukkal hozták a zsidótörvényeket.³³ A trianoni békeszerződés igazságtalan döntéseinek következtében határainkon túlra került hozzávetőlegesen hárommillió magyart érintő, hátrányosan megkülönböztető rendelkezések (diszkriminatív birtokpolitika, optálási nehézségek stb.) úgyszintén a társadalmi valóságot jelenítették meg, a revisionista politika érvrendszerének egyik központi részét képezve. Nem elfelejtkezve arról, hogy az első világháború utáni megszállások, illetve a trianoni béke okán mintegy 400 ezer ember megnékt az elszakított területekről az anyaországba (a java részük közé-

³² Uő.: Horthy Miklós levelei Zsitvay Tiborhoz, 1949–1951. *História*, 1990/5–6. 33.

³³ GYURGÁK János: *A zsidókérédés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 110–168.

posztálybéli volt, ennek megfelelő életszínvonalbeli elvárásokkal), akiknek integrálása hatalmas társadalompolitikai kihívást jelentett.³⁴

Szekfű véleménye szerint a magyarság előtt álló nehézségek megoldására vállalkozók két úton próbálkoznak eljutni a sikerhez. Úgy értékelte, hogy ezek közül az első zsákutcába visz, a másodikat viszont járható ösvénynek tekintette:

1. Az ún. „kismagyar út” társadalmunk szociális és kulturális igényei iránt érzéketlen, a német fajbiológiára vagy éppen a turanizmus gondolatára támaszkodva „[...] történetünk valódi értékeit megtagadja, tényleges ezeréves kultúránkat, vallási értékeinket kigúnyolja, s kizárvá a magyarság sorsközösségből az európai művelteket, a hithű katolikusokat és azokat, akik még nem szabad királyválasztók, a magyarság sorait végletesen összeszűkíti, egy rövidlátó, éretlenül fantasztikus kismagyar szemlélet nevében”.
2. A fentiekkel ellentétben létezik a reformkonzervativizmusról alapuló ún. „nagymagyar út”, melyet Szekfű a magyar állam egysége és fennmaradása érdekében a célravezető stratégiának gondolt. Ennek része a választójog kiszélesítése és titkossá tétele, a szegényebb néprétegek gazdasági és intellektuális felemelése, a szellemi szférában a „magyar testvériség, nemzeti szolidaritás és kollektivitás” hármas jelszavának előterbe állítása, a kultúra területén pedig visszatérés a népiség („a nemzet őslelke”) legnemesebb hagyományaihoz.³⁵

Röviddel azt megelőzően, hogy a Horthy-korszak letűnt volna a történelem színpadáról, 1943 augusztusában a Soli Deo Gloria Szövetség nevű református diákszövetség konferenciát rendezett Balatonsárszón, melyen a meghívott előadók népünk sorskérdéseit vitatták meg. Köztük kapott helyet a harmincas évei elején járó, baloldali meggyőző-

³⁴ ABLONCZI Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és békeszerződés történetei, 1918–1921*. Budapest, Jaffa, 2020. 183–204.

³⁵ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 381–499.

désű szociológus, Erdei Ferenc is, aki az úgynevezett „kettőtársadalom-elméletét” fejtette ki az előadásában. Felszólalásában abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy az első világháború végére két Magyarország állt élesen szemben egymással. A fennálló társadalmi és gazdasági viszonyok továbbbéléshez ragaszkodó „nemesi, nemzeti rendszer”, valamint a „[...] polgári társadalom, amelyik a modern, demokratikus Magyarország megteremtéséért küzdött”. Utóbbi 1918–1919-ben nem tudta kezesszülvinni az elközpelenéit, minekután 1919 őszén a „történelmi nemzeti társadalom” képviselői kerültek hatalomra, akik a háború előtti rendszer restaurálását tüzték zászlójukra.

Ennek az irányzatnak Bethlen István volt a vezéralakja, aki a mérsekelt birtokpolitikájával semlegesítette a parasztság radikális földreformtörökéseit, a keresztenypárti legitimistákat kijátszotta a szabad királyválasztó kisgazdák ellenében, a munkásságot pedig leszerelte azzal, hogy a Bethlen–Peyer-paktummal törvényesítette politikai képviseletüket az MSZDP révén. A „rendkívüli politikai ügyességgel és cél-tudatossággal” megáldott erdélyi gróf lemondása után Gömbös Gyula az „ellenforradalmi szegedi gondolat”, illetve a nemzetiszocializmus és a fasizmus módszereire támaszkodva próbálta véghez vinni a nemzeti újjáépítés programját. A „régi rend konzervatív elemeinek ellenállása”, majd 1936-ban bekövetkezett halála viszont meggyártolták ebben. Az elkövetkezendő éveket, Darányi Kálmán, Imrédy Béla és gróf Teleki Pál miniszterelnökségét az irányított állami gazdaságpolitika, valamint az antiszemizmus erősödése jellemzte. Az utóbbi hatására foganatosított zsidótörvények mind fokozatosabban szorították ki a zsidó honpolgárokat a gazdasági és szellemi pályákról, segítve „[...] a birtokban levő polgári kapitalista elemek felváltását a történelmi nemzeti társadalom erőivel”.

Erdei előadása végén szót ejtett arról, hogy „a monokapitalizmus és az állami irányításba fogott kapitalizmus rendszere” helyett célként a modern polgári társadalom minél szélesebb körű kiépítését kell megtenni. Baloldali meggyőződésű gondolkodóként nem meglepő módon ennek eléréséhez szerinte „[...] a munkásság képviseli a legnagyobb erőt. Ennek a rétegnek van olyan szervezete, programja és politikai iskolá-

ja, amely társadalmunk gyökeres átalakítását sikerrel megkísérelheti. Ezen az úton a munkásság önkéntelenül is, de politikai céltudatossággal is keresi a parasztsággal és az értelmiség szabadabb elemeivel való szövetkezést, mert ezek a rétegek mind az alakulás kiharcolásának, mind pedig az új társadalmi szervezet felépítésének elengedhetetlen és nélkülözhetetlen elemei.”³⁶

A balatonszárszói konferencia után egy évvel, 1944 augusztusában a világháború elérte Magyarország akkori határait, és az 1945 áprilisáig elhúzódó harcok végére hazánk szovjet megszállás alá került. Az elkövetkezendő években a hatalmat magukhoz ragadó kommunisták emlékezetpolitikája természetesen a két világháború közötti időszak társadalompolitikáját is igyekezett vulgármarxista módon, minél sötétebb színekben megfesteni. A negyedszázad alatt meghozott szociálpolitikai intézkedésekről – például az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókat érintő kötelező baleseti és betegségi biztosítás bevezetéséről, a szintén kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvásági biztosításról, a napi 8 és heti 48 órás munkaidő törvénybe iktatásáról vagy éppen az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) 1940-es létrehozásáról – sokáig nem ejtettek szót, vagy csak igen szűkszavúan értekeztek róluk. Bőszen ostorozták ugyanakkor a két világháború közötti időszakban (is) kétségtől meglévő komoly vagyoni különbségeket vagy építőpenséggel a társadalmi mobilizáció alacsony fokát. Nem beszélve arról, hogy milyen nagy ügybuzgalommal és találékonysággal próbálták meg igazolni a Horthy-éra Magyarországán illegalitásban működő kommunista mozgalom harcát a „dolgozó nép” sorsának jobbra fordítása érdekében. A magyar munkásmozgalom történetének kutatása igazi „slágertémává” vált, amit jól jelez, hogy 1948-ban megnyitotta kapuit a Magyar Munkásmozgalmi Intézet (1955-től Párttörténeti Intézet, 1990 után Politikatörténeti Intézet). Érdekességeképpen jegyzendő meg, hogy a közvélekedés napjainkig az államszocializmus emlékezetpolitikájával azonosítja a Horthy-korszak kapcsán a „hárommillió

³⁶ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In: UÖ.: A magyar társadalomról. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1980. 347–372.

koldus örszágá” kifejezés megalkotását, holott az valójában egy fajvédő falukutató-publicista, Oláh György tollából született 1928-ban.³⁷

A „»hárommillió koldus« hazája” szófordulat mindenből függetlenül Andics Erzsébet 1945-ös pamfletjében is helyet kapott, aki reakciósnak és nemzetellenesnek nevezte a Horthy-korszak társadalompolitikáját. Kárhoztatta az átfogó földreform elmaradását, amivel szerinte a reakcióknak sikerült megőriznie a magyar birtokviszonyok középkori struktúráját. Radikális földosztás helyett a parasztság nagy tömegeinek ki-semmizése valósult meg, viszont a parasztság mellett a társadalom nagy tömegeit – leszámítva az uralkodó osztályok tagjait – szélsőséges jövedelemmegoszlás, erkölcsstelen adórendszer és nemzeti nyomor sújtotta.³⁸

Andicshoz rendkívül hasonló értékelést adta a szociálpolitikának Lukács Lajos 1951-ben. Szavai szerint az ellenforradalmi berendezkedést megszilárdító Bethlen István kormányfősége idején a nagybirtokos és nagytökés társadalmi csoportok kerültek vezető helyzetbe, akik a politikai, valamint gazdasági stabilizációt „a dolgozó osztályok költségére, azok fokozottabb megterhelésével” vitték végbe. Az általa is reakciósnak nevezett rezsim biztos támása volt az egyház, a klerikális reakció, miután felismerte, hogy régi hatalmát és befolyását Horthy Miklós kormányzósága mellett is biztosítani tudja. Az egyház a különböző takarékpénztárai révén, továbbá a bankokon és iparvállalatokon keresztül szoros összefonódásban állt a finánchurzsozájával.³⁹

E kérdéskör kapcsán szemléletbeli változást másfél évtized múlva sem lehetett felfedezni, amikor elsőként megjelent a Szabolcs Ottó és Unger Mátyás által közösen írt és 1989 előtt több kiadást is megért *Magyarország története* címet viselő népszerűsítő történeti munka. A szerzőpárosból Szabolcs Ottó jegyezte a Horthy-korszakot érintő fejezeteket. Ezekben a kor társadalompolitikáját illetően a nagybirtok és a finánctőke vezető szerepét hangsúlyozta ki. A szociálpolitika kapcsán utalt arra, hogy a kispolgárságot, az értelmiség egy részét, illetőleg az

37 OLÁH György: *Hárommillió koldus*. Miskolc, Magyar Jövő, 1928.

38 ANDICS, 1947, 9–15.

39 LUKÁCS, 1951, 438–448.

állami tisztsiselőket a kormányzatok általa meg nem nevezett kedvezményekkel tudták magukhoz láncolni, és a módos parasztokat, valamint a középparasztságot is igyekeztek a legkülönbözőbb módon megnyerni, szembeállítva őket a szegényparasztság tömegeivel. Utóbbiak mellett a munkásosztály számított a társadalompolitika vesztesének, mivel ezt a csoportot a rendszer erőszakosan elnyomta és kiszákmányolta, s politikai képviseletük sem volt. Egyrészt azért, mert a Kommunisták Magyarországi Pártja és az annak fedőszerveként alakult Magyarországi Szocialista Munkáspárt nem működhetett (néhány év kivételével) törvényesen, másrész pedig a jobboldali szociáldemokraták árulása miatt, utalva ezzel a Bethlen–Peyer-paktumra. Az uralkodó osztályok a társadalmi bajokért a nyilvánosságban a honi zsidóságot tettek felelőssé, aminek következtében féktelen antiszemita uszítás indulhat meg. A menekültek kérdéséről a szerző meglehetősen érzéketlenül értekezett, amikor úgy fogalmazott, hogy a mintegy 350 ezer személytel házánkba „[...] özönlöttek mindenek, akik féltek az eddig általuk elnyomott nép, az uralkodó nemzetté vált nemzetiségek bosszujától, s különben is megéltetésüket az államtól várták”.⁴⁰

Az 1960-as végétől a honi történettudományban elindult lassú szakszerűsödési folyamat eredményei kezdetben nagy óvatossággal jelentek meg a történeti irodalomban. Az 1976-os akadémiai „tízkötetesnek” a magyar társadalomra vonatkozó részeit megíró Berend T. Ivánnál is még döntően a régi sémák továbbélése volt megfigyelhető. Ezen túl viszont röviden szót ejtett arról, hogy a két világháború közötti időszakban az egészségügyi ellátottság javult, kibővültek az iskolai képzés keretei, és a városiasodás előrehaladása, valamint a kor technikai vívmányai (a villanyvilágítás vagy éppen az új tömegkommunikációs eszközök terjedése) már hatással voltak a középosztály, a városi kispolgárság, illetve a munkásosztály tehetősebb rétegeinek életére. Kötelező ideológiai sorvezető gyanánt viszont felsorolása végére odabiggyestet-

40 SZABOLCS Ottó: Az ellenforradalmi rendszer Magyarországon. In: UNGER Mátyás – SZABOLCS Ottó: *Magyarország története (rövid áttekintés)*, Budapest, Gondolat, 1965. 308–323. (a továbbiakban: SZABOLCS, 1965)

te, hogy mindenek dacára a szélesebb néptömegek számára „[...] a létert való küzdelem, a megélhetés alapvető feltételeinek kiharcolása maradt változatlanul nápirenden”.⁴¹

A korábbiaktól élesen eltért Romsics Ignác értékelése a bethleni konszolidáció társadalom- és szociálpolitikájáról az 1982-ben megjelent, *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz évé* című könyvében. A szerző ebben ugyan elismerte, hogy a Nagyatádi-féle földreform 1920-as évek végéig elhúzódó végrehajtása során Magyarország összterületének minden összes 8 százaléka lett kiosztva, ám így is – családtagokkal együtt – közel kétnyolc millió embert sikerült földhöz juttatni. A történész meglátása szerint ez az intézkedés „[...] jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét, s ezzel döntő mértékben járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, elégedetlenkedésének ideiglenes lecsendesedéséhez, s így végső soron az ellenforradalmi rendszer belpolitikai megerősödéséhez”.⁴²

Romics Ignác szakított az addig uralkodó történetpolitikai kánonnal a tekintetben is, hogy tételesen felsorolta, melyek voltak a Bethlen-kabinet konzervatív reformszellemben fogant szociálpolitikai újításai. A gróf újjászervezte a társadalombiztosítást: mire leköszönt a kormányfői székből, már a városi munkásság 80-90 százaléka részesült alapvető szociális védelemben – ez megcáfoltja az 1945 utáni történetírók vonatkozó állításait. A beteg dolgozó egy évre volt jogosult ingyenes gyógykezelésre, a táppénz mértéke a fizetés 60–75 százalékát tette ki. A balázeseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén 1927-től a bér 66,6 százalékának felelt meg. 1928-ban a munkásmozgalom régi követeléseinek teljesítéseként bevezették a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvásági biztosítást, noha a mezőgazdasági munkásság kötelező biztosítása csak tíz évvel később valósult meg. Az alaposan átszervezett és kiterjesztett társadalombiztosítás irányítását 1928-tól az Országos Társadalombiztosító Intézet felügyelte. Mindezeken felül pedig 1928-ban

⁴¹ Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945. II. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 765–809. (a továbbiakban: RÁNKI, 1988b)

sor került a numerus clausus részleges enyhítésére is, mellyel a szerző szerint Bethlen István a „»gettő intézményét« [...] kiiktatta a magyar törvénykönyvből”.⁴³

Romsics Ignác visszaemlékezéséből ismert, hogy könyve kézirata 1979 őszére készült el, amelyet akkoriban munkahelyén, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében igen komoly fenntartásokkal fogadtak. Az év szeptemberében megrendezett műhelyvítán többek között azért bírálták az opponensei, mert szerintük alapvetően túlértekelte a bethleni korszak társadalom- és kultúrpolitikájának eredményeit. Végül némi kompromisszumok árán 1982-ben jelenhetett meg a kötet a Gondolat Könyvkiadó gondozásában.⁴⁴

A rendszerváltatást követően az ideológiai válaszfalak leomlása lehetővé tette, hogy a szaktörténészek elrugászkodjanak a marxista osztályelmélet szemléleti kereteitől. A pártállam időszakát idéző kijelentések a közbeszéd egy szeletében persze továbbra is felfedezhetők, erre példa Szwák Gyula russzista 2012-es megállapítása, miszerint a két világháború között egy „retrográd, néppelennes, elnyiomó, antodemokratikus rendszer” létezett Magyarországon.⁴⁵ A szakemberek azonban törekedtek árnyalatabb módon viszonyulni a kérdéskörhöz, noha a társadalom- és szociálpolitika egészét átfogó, leíró jellegű munka kevés született 1989 után. Ezek egyike a Gyáni Gábor – Kovér György szerzőpáros nevéhez köthető egyetemi tankönyv volt, melyben a Horthy-korszakot Gyáni Gábor tárgyalta. A trianoni Magyarország szerinte a korszakban végig etnikailag homogén (90 százalék feletti magyar népességgel) állam volt, ahol foglalkozási szerkezet tekintetében a népesség abszolút többsége agrártevékenységből élte, harmaduk megélhetése kötődött az iparhoz és a kereskedelemléhez, s minden összessége egyetizedük volt értelmi és tisztsviselő. A szerző szerint mivel ezen idő alatt a nagy föld- és mobiltőke-vagyontok egy szűkebb elit kezében összpontosultak,

⁴² ROMSICS, 2017, 77–162.

⁴³ Uő.: Személyes történeteim (1977–2014). In: A történész műhelye. Szerk. Kovács Kiss Gyöngyi. Kolozsvár, Komp-Press-Korunk, 2015. 188–190.

⁴⁴ SZVÁK Gyula: „Mi, moszkoviták”. Publicisztikák Oroszországról. Budapest, Gondolat, 2020. 82.

szociális feszültségek keletkeztek a népességnek az elit alatt elhelyezkedő csoportjaiban. Gyáni úgy gondolta, hogy ez az elégedetlenség húzódott meg végső soron a földkérésben, valamint a keresztény és zsidó középosztály egymáshoz való viszonyában is.⁴⁵ Gyáni Gábor egyébiránt egy tanulmányában kemény kritikával illette Erdei Ferenc korábbiakban felvázolt „kettőtársadalom-elméletét”, mivel az szerinte a „zsidókeresztény megosztottságra” vezeti vissza duális társadalomképet. Értelmezése szerint a legnépszerűbb társadalmi csoportot kitevő parasztság a kettős társadalmi rendszer alatt foglal helyet, és egészében véve Gyáni megítélése alapján Erdei Ferenc tézise „inkább a kor uralkodó politikai értékrendjéből, s nem annak szűkebben vett szociológiai valóságából fakadt”.⁴⁶

A Gyáni-Kövér szerzőpáros egyetemi tankönyve mellett fontos és alapos összefoglalást írt a Horthy-kor szociálpolitikájáról a jogtudománnyal foglalkozó Egresi Katalin is. Ő a 2008-ban kiadott *Szociálpolitika Magyarországon* címet viselő monografiájában amellett szállt síkra, hogy a szociálpolitika terén a két világháború közötti időszakban számos előremutató lépés született. Az 1920-as, illetve 1930-as években az európai országok számára a szociális kérdés fő irányára a társadalombiztosítás volt, és ez kihatott a magyar szociálpolitikára is, amely a Horthy-kori kormányzatok mindenkor rendkívül meghatározó ágazatának számított. Ugyan a megvalósult programok több-kevesebb hiányossággal bírtak (példa erre a munkanélküliség esetére szóló biztosítás elmaradása), mégis az 1927 és 1931 közötti időszak kiemelkedőnek bizonyult a már fentebb Romsics által is említett intézkedések meghozatala révén. Noha az akkoriban megalkotott jogszabályok elsődlegesen az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókat érintettek, a nagy világgazdasági válság utáni esztendők kormányai már inkább az agrár-munkásság felé fordultak, hiszen ők szorultak rá leginkább a szociális biztosítás szolgáltatásaira. Egresi Katalin viszont a szociálpolitikára

vetülő sötét árnyéknak nevezte a politikai szabadságjogok korlátozását, ami „[...] megakadályozta az egyes társadalmi rétegeket abban, hogy autonóm érdekérvényesítő törekvések szerepet játszhasson a szociális reformok megvalósításában”.⁴⁷

A zsidóság diszkriminációját Egresi Katalinhoz hasonlóan negatívként értékelte a tekintélyes társadalomtörténész Tomka Béla, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára is.⁴⁸ A Horthy-éra jóléti politikáját véleménye szerint emellett súlyos kettősséggel jellemzette: az ipari alkalmazottak nagy aránya részesült beteg-, baleset-, végül nyugdíjbiztosításban, s a nekik nyújtott juttatások színvonala nemzetközi összehasonlításban is magas volt. Az állami alkalmazottak hozzájuk hasonlóan viszonylag bőkezű szociális ellátásban részesültek. A lakosság nagyobbik hányadát képező mezőgazdasági népesség szociális jogai viszont végig alacsony színvonalon maradtak, és ennek a rétegnak az emancipációja csak a második világháború időszakában gyorsult fel valamelyest. Tomka a „hárommillió koldus országa” kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a szegénység relatív fogalom, tehát mindig az adott korszak jellemző életviszonyaihoz képest szükséges meghatározni annak tartalmát.⁴⁹

Az 1989 előtt uralkodó emlékezetpolitikában a zsidókérés, illetve azzal összefüggésben az antiszemitizmus, a szélsőjobboldal Horthy-korszakbeli története nem volt kiemelt téma. Ennek több oka is volt. Külpolitikai téren a Szovjetunióhoz, illetve a keleti birodalom politikai céljaihoz fűződő viszony, amelynek Izrael Állam nem tartozott a szövetségesi rendszerébe. Belpolitikai szíkon viszont a kommunista vezetés

47 EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939*. Budapest, Napvilág, 2008. 21–360.

48 Műveiből egyebek mellett ld. TOMKA Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Századvég, 2003; Uő.: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009; Uő.: *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest, Osiris, 2015.

49 Uő.: A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Budapest, Kossuth, 2020. 24–28.

45 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2006. 189–220.

46 GYÁNI Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2001/3–4. 221–231.

azért hallgattatta el erről a diskurzust, mert – Szécsényi András történész megfogalmazása szerint – „nem akarták, hogy a homogenizált társadalom valamely csoportja kikerüljön a totális állam ellenőrzése alól”.⁵⁰ 1989-et követően viszont a történészek körében komolyan megéleñkült az érdeklődés e téma iránt, s a korszak ezen szegmensével minden többen foglalkoztak. A teljesség igénye nélkül Hajdu Tibor, Haraszti György, Karády Viktor, Karsai László, Kádár Gábor, Kerepeszki Róbert, Kovács M. Mária, Kovács Tamás, Máthé Áron, Molnár Judit, Novák Attila, Paksa Rudolf, Sipos Péter, Szécsényi András, Szita Szabolcs, Vági Zoltán, Veszprémy László Bernát stb. Közéjük tartozik a szakmai hírnevét a Budapest 1944–1945-ös ostromáról írt⁵¹ s utóbb több kiadást is megért könyvével megalapozó Ungváry Krisztián. Ő 2012-ben *A Horthy-korszak mérlege* címen közölt monografiát a két háború közötti időszak szociálpolitikájának értelmezéséről,⁵² melynek átdolgozott kiadása 2016-ban jelent meg, *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* címmel.

Ungváry ezekben a könyveiben nagy vehemenciával és publicisztikai túlzásokkal ostorozta a Horthy-korszak általa antiszemita békelyezett társadalompolitikáját. Megítélése szerint a magyar társadalom egy részében a két világháború között „végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek”. Ezeket azonban Gömbös Gyula halálra kerüléséig a felsőoktatási numerus clausus, valamint az állami állásokban hallgatólagosan érvényesített korlátozások miatt sikerült kordában tartania a politikai vezetésnek. Gömbös miniszterelnökként viszont már fajvédelmi alapra helyezte a szociálpolitikát, az öt követő években pedig 1938 és 1941 között három zsidótörvényt is elfogadtak. Imrédy Béla még csak a „globális gazdasági megalapozottság” okán te-

50. Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. BRAHAM, Randolph L. Budapest, Múlt és Jövő, 2017. 291–329.

51. UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 1998.

52. Uő.: *A Horthy-rendszer mérlege*. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012.

remtette meg az „államilag garantált konszenzust mások vagyonának elvételére” az első zsidótörvény kidolgozásával, gróf Teleki Pál viszont a második és harmadik törvényben való közreműködésével „gyűlöletből támogatta a jogfosztás folyamatát”.

Ungváry úgy vélte, hogy a civil társadalom szervezetei többször radikálisabban akartak fellépni a hazai zsidósággal szemben, mint az állami intézmények. Ezért nem állhatja meg szerinte a helyét, hogy az antiszemita törvénykezés német nyomásra, a náci Németországnak való megfelelési kényszer miatt valósult volna meg. Sőt, Horthy kormányzó a közhangulattal szembembenve az ország német megszállásáig megpróbált mérsékő politikát folytatni. 1944. március 19-e után viszont mégis hozzájárult az antiszemita intézkedések végrehajtásához, köztük a deportálásokhoz, mivel azt gondolhatta, hogy ezért cserébe visszaszerezheti hazánk szuverenitását. Miután azonban ebbére reményében csalatkozott, megkísérlelte keresztyüvinni a deportálások befejezését. 1944 júliusának végére sikerült is elérnie, hogy a magyar szervek ne vegyenek részt a folyamatban, aminek következtében azok gyakorlatilag le is álltak.⁵³

Ungváry könyvének két kiadása komoly visszhangot váltott ki. A mű recenzensei közül a kiváló társadalomtörténész, Bódy Zsombor⁵⁴ azt emelte ki, hogy a kötet a társadalomtörténet részletes leírásainál „gyakran sajátos forrásokból származó és elnagyolt adatokkal dolgozik”, kritikátlanul idéz „különböző szellemiséggű, eltérő színvonalú és műfajú munkák” adataiból, illetve fogalmaiból, továbbá nem tesz egyértelmű különbséget a tények, valamint az általa idézett szerzők

53. Uő.: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944. Budapest, Jelenkor, 2016. 110–688.

54. Munkássága kapcsán többek között I. Bódy Zsombor: *Egy társadalomi osztály születése. A magánisztsziselők társadalomtörténete, 1890–1938*. Budapest, L’ Harmattan, 2003; Uő.: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég*, 2017/3. 5–29.; 1944/1945: Társadalom a háborúban. *Folytonosság és változás Magyarországon*. Szerk. BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor. Budapest, MTA BTK, 2015; *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Szerk. Uő. Budapest, MTA BTK, 2018.

vagy politikusok szövegeinek narrációi között.⁵⁵ Tomka Béla azt tartotta a könyv pozitívumának, hogy érdemben hozzájárult a magyarországi zsidóüldözések okainak megismeréséhez, például azzal, hogy bemutatta a civil szféra erőteljes kezdeményező szerepét a zsidóellenes intézkedések meghozatalában, azok anyagi indítékaival egyetemben. A mű ugyanakkor „mérleg” helyett inkább „vádirat”, amely erős szelektivitással vizsgálta a negyedszázad során a vádlott terhére róható terheket. Véleménye szerint Ungváry állításával ellentétben például „a náci Németország hatása döntő ponton dinamizálta a zsidóellenes intézkedéseket Magyarországon”, s miközben 1938-ban a Németországban élő izraeliták mintegy tizedöt már koncentrációs táborokba zárták, hazánkban „[...] 1939–1940 során – minden súlyos, sőt embertelen diszkrimináció ellenére – erről nem volt szó”. Ráadásul a magyar társadalom szinte kizárolagos felelősségenek hangsúlyozása a holokausztban szerinte nem túl szerencsés egy történeti szakmunka esetében, mivel egyrészt felelősségeink kérdését egyetlen „komolyan vehető hazai történetíró munka” sem kívánja elhárítani, másrészt ezen „[...] érvelés túlhajtása egyenesen kontrapunktív az emlékezetpolitikai vitákban is”.⁵⁶

Külpolitika, revízió

A két világháború közötti magyar külpolitika sarokköve az igazságtalan és méltánytalan trianoni békeszerződés revíziója volt. A területi revízió mértékét és módját illetően viszont többféle elgondolás élt egymás mellett. A honi közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzésében reménykedett. Az ún. nagyrevízió eszméjén túl létezett az etnikai elvű határkiigazítás programja, amelyet elsősorban az ellenzékben lévő liberális demokrata

55 Uő.: Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944 című könyve kapcsán. *Korall*, 2013/3. 160–171.

56 TOMKA Béla: A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? *Múltunk*, 2018/1. 174–187.

csoportok képviseltek. S voltak hívei a köztes területi megoldásoknak is, mint például a népi mozgalom, melynek politikai gondolkodói szerint a határok légiesítésére és a dunai népek együttműködésére volna szükség.⁵⁷

Gróf Bethlen István kormánya 1922–1923 folyamán, számot vetve a nemzetközi viszonyok stabilizálódásával, az ország teljes elszigetelődésével és a magyar gazdaság nélkülvilágosított kölcsönszükségleteivel, a versailles-i békerendszerbe való beilleszkedésre törekedett. 1926-ban azonban a Népszövetség enyhített hazánk gazdasági ellenőrzésén, egy évvel később pedig a nagyhatalmak feloldották országunk 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletét is. 1927 tavaszán a magyar kormányfő Rómában magyar–olasz barátsági szerződést írt alá azzal a Benito Mussolini olasz miniszterelnökkel, aki akkortájt az államhatárok megváltoztatásával egybekötött európai újrarendezésért vívott harc élén állt. Egy nagyhatalom támogatását elnyerve pedig Bethlen elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erőgyűjtés korszakát lezárja, s egy tevékenyebb szakaszt nyisson meg külügyeinkben. Innentől fogva nyíltan vállalta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a revíziót.⁵⁸

Az olaszok nagyjából az 1930-as évek derekáig számítottak hazánk elsődleges külpolitikai partnereinek, majd ezt követően a náluk jóval nagyobb gazdasági és katonai potenciált jelentő Németország lépett a helyükbe, amelyik – a magyarokhoz és az olaszokhoz hasonlóan – úgyszintén elégedetlen volt az első világháborút lezáró Párizs környéki békékkal. A német nagyhatalmi törekvések nyomán az európai politika az 1930-as évek második felében mozgásba lendült, és az átrendeződés során német és olasz támogatással Magyarországnak 1938 és 1941 között négy lépcsőben sikerült végrehajtania a trianoni békediktátum részleges revízióját. Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés nyomán visszatérít az egykori Felvidék déli része. 1939 márciusának idusán honvédségünk visszafoglalta Kárpátalját. Az 1940. augusztus 30-án aláírt második bécsi döntés révén visszakaptuk Észak-Erdélyt. 1941 áprili-

57 ZEIDLER Miklós: A revíziós gondolat. Pozsony, Kalligram, 2009. 81–90. (a továbbiakban: ZEIDLER, 2009)

58 ROMSICS, 2005, 185–284.

sában pedig a régi Délvidék egy részét szerezte vissza a magyar hadsereg a széteső Jugoszláviától. Mindezek következtében az 1920-as állapothoz képest 1941-re Magyarország területe közel a duplájára, lakosságának száma pedig mintegy a másfélszeresére növekedett.⁵⁹

Mivel a Horthy-korszak politikai, valamint történetpolitikai gondolkodásában is egyetértés volt abban, hogy Magyarország részéről jogos a békeszerződések megváltoztatásának igénye, így ez a szemlélet tükrözött vissza a két világháború közötti időszakban született történeti munkák java részéből. A kortársak értelmezéseinek sorában Szekfű Gyula azt az álláspontot képviselte, hogy a Trianonban okozott területi igazságtalanság következtében kialakult nemzetközi elszigeteltségünk ből kivezető egyik út a szomszédos kisantant államokkal – maga az „apró ántánt” kifejezés⁶⁰ 1920 februárjában született –, azaz a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal (1929-től Jugoszláv Királyság), Csehszlovákiával és Romániával való kiegyezés lett volna. Ezt azonban Bethlen István lehetetlennek látta, mivel a kisantant 1921-es létrejötte „a háborús zsákmány megvédésére alakult biztosítási szerződés volt”, ami együtt járt hazánk felemelkedésének megakadályozásával. E felismeréstől vezérelve lépett szövetségre 1927-ben Olaszországgal, amelynek a kisantant egyik tagállamával, Jugoszláviával szemben területi követelései voltak. A német orientáció már Gömbös Gyula idején erősödött fel, aki Szekfű szerint „Hitler nagy bámulója volt”. A szerző mélta-tóan írt arról, hogy miután Adolf Hitler 1938-ban bekebelezte Ausztriát, illetve a Csehszlovákia részét képező Szudéta-vidéket, s ezáltal hazánk körül „meggyengült a kisantant gyűrűje”, akkor a magyar politikai vezetés – bár a Führer 1938-ban felajánlotta az egykori felvidéki területeket, ha cserébe hazánk vállalja a háború kirobbantását Csehszlovákiával szemben – ellenállt, és „hála Horthy kormányzó bölcsességének és Kánya külügymíniszter⁶¹ finom érzékének és tapintatának, nem ragad-

59 Uő: *Magyar sorsfordulók, 1920–1989*. Budapest, Osiris, 2012. 52–128.

60 Apró ántánt. *Pesti Hírlap*, 1920. február 26. 1–2.

61 Kánya Kálmán (1869–1945) 1933 februárja és 1938 novembere között volt Magyarország külügymínisztere. Életrajzát ld. TÓTH Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán, 1869–1945*. Pécs, Kronosz, 2016.

tatta magát erőszakos cselekményekre”. Magyarország pedig így is elérhette a célját, mivel 1938–1939 folyamán területeket tudott visszaszerezni északi szomszédjától.⁶²

Szekfűhöz hasonlóan Gratz Gusztáv is úgy vélté, hogy a Trianon utáni magyar külpolitika előtt két út állt. Az egyik a szomszédos népekkel való megegyezés volt, a másik pedig egy európai nagyhatalom pártfogásának elnyerése külügyi terveink támogatása érdekében. Bethlen szerinte sem tartotta célrvávezetőnek a kisantant államokhoz való közeledést, mert azon a nézőponton állt, hogy „[...] ez rezignációt jelentene, és a Trianonban megteremtett helyzettel való véleges megalkuvás nélkül nem vezethet eredményre”. Ezzel szemben baráti kapcsolatok kialakítására és fenntartására törekedett Olaszországgal, illetve Németországgal, mivel jól láta, hogy „ez a két elégedetlen hatalom idővel magához fogja ragadni Európában a hegemoniát”. Ebbéli számításai be is igazolódtak, viszont mire ez megtörtént, már nem ő volt az ország kormányfője. A Bethlent követő kabinetek külügyi vonalvezetésével a liberális legitimista Gratz mind elégedetlenebb volt. Főképpen azt vette a szemükre, hogy az országot a részleges revízió eredményeiért elkötelezték a nemzetiszocialista Németország mellett. Igaz, e téren volt egy komoly társadalmi nyomás is, hiszen megfogalmazása szerint a „[...] revízió kívánatos voltáról belföldön senkit sem kellett, Magyarország külföldi ellenségeinél senkit sem lehetett meggyőzni”. A két bécsi döntés, továbbá Kárpátalja visszaszerzése után, 1940 novembérben hazánk csatlakozott Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezményéhez – melynek feltétele volt, hogy szükség esetén fegyverrel is támogatjuk a tengelyhatalmakat. Ezzel eldőlt, hogy „[...] Magyarország sorsa most már végleg és elválaszthatatlanul hozzá volt kötve a német győzelembe vetett hithez”.⁶³ Mindez pedig az utóbb bekövetkező világháborús események fényében végzetes iránynak bizonyult.

Mivel egy korszak történeti gondolkodásának megértésében segít a történelemkönyvek vizsgálata, historiográfiai elemzésünk tár-

62 SZEKFŰ, 2002, 541–546.

63 GRATZ, 2001, 24–313.

gyává tettünk két, 1942-ben megjelent iskolai kiadványt is, melyek időbeliségük okán már ismerték a terület-visszacsatolások történetét. Novy Ferenc elemi iskolák V. és VI. osztálya számára írt tankönyve, illetve a Marczinkó Ferenc nyugalmazott tanügyi főtanácsos és társai által jegyzett gimnáziumi VIII. évfolyamos történelemkönyv egyaránt történelmünk legnagyobb sorstragédiájaként mutatta be a trianoni békediktátumot. Előbbi szerint az „nemzetünk halálos ítéletét mondta ki”, utóbbiak pedig úgy fogalmaztak, hogy az „igazságtalan, jogtalan, ennél fogva tarthatatlan” békékontraktus „[...] a legnagyobb csapás, amely a magyarságot történelmi élete folyamán érte”. Novy elismerés-sel írt arról, hogy jogosérű területi követeléseinket „Olaszország láng-észű miniszterelnöke, Mussolini”, továbbá a „lánglelkű Hitler vezér és kancellár” karolta fel, akik szintén a versailles-i békemű szétzúzására törekedtek. Nekik köszönhetően az 1938-as esztendő nemcsak a Szent István-emlékév miatt marad örökké nevezetes Magyarország történelmében, hanem a Felvidék déli részének visszaszerzése okán is.⁶⁴ Marczinkó Ferenc és szerzőtársai azt hangsúlyozták, hogy a kisantant államok politikáját „a nemzetiségek, főleg a magyarság kegyetlen üldözése” jellemzte, ami lehetetlenné tette a velük történő megegyezést. Az elnyomás gyakorlata, „a gyűlölet politikája” azonban megbosszulta magát, amikor Magyarország 1938 és 1941 között mindenkor szomszédos állam rovására területgyarapodásokat ért el. A kontinentális politika átrendeződése sazzal összefüggésben a trianoni békészerződés revíziója elkerülhetetlen volt azon „parancsbékékből” kifolyólag, amelyekbe a „megalázott és megcsonkított nemzetek nem törődhettek bele”, és így a második világháború „[...] fő okát a kegyetlen és embertelen Párizs környéki békében kell keressünk”.⁶⁵

A tengelyhatalmak vereségével zároló második világháború után a szovjet megszállás alá kerülő Magyarországon a kommunista történet-

⁶⁴ Novy Ferenc: *A magyar nemzet története. Állampolgári ismeretek*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1942]. 138–144.

⁶⁵ DÉKÁNY István – MARCZINKÓ Ferenc – vímez PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 82–93. (a továbbiakban: MARCZINKÓ et al., 1942)

politikai ideológusok a két világháború közötti időszak külpolitikáját is metsző kritikával illették. Andics Erzsébet értelmezése szerint a kor reakciós belpolitikájának csakis hasonló szellemű külpolitika felelhetett meg, amelynek vonalvezetése „a féktelen soviniszta uszítás és a magyar irredentizmus kalandor módszereit” követte. Politikai elitünk a revízió érdekében hazánkat mindenkorabb a náci Németország járszalagára fűzte, és ezzel az ország politikailag és gazdaságilag is fokozatosan „a német imperializmus függvényévé vált”.⁶⁶ Andics Erzsébet s általában a marxista történetírók igen erősen nehezményezték emellett a Horthy-éra külpolitikájának tagadhatatlanul szovjetellenes élét is. Ami persze annak fényében egyáltalán nem tűnik meglepőnek, hogy a két világháború közötti Magyarország jobboldali konzervatív vezetését kibékíthetetlen ideológiai ellentétek választották el a bolsevista Szovjetuniótól. Noha Bethlen elsősorban kereskedelmi okokból szorgalmazta a két ország közötti viszony normalizálását, ám az erről folyó tárgyalások 1924–1925-ben kudarcba fulladtak, s végül csak 1934-ben került sor Moszkvában és Budapesten a követségek felállítására. Ezt követően a két ország viszonya – a szovjet-magyar kapcsolatok szakértőjének, Kolontári Attilának a megfogalmazása szerint – „még éppen normálisnak” volt nevezhető, míg nem hazánk 1939 februárjában csatlakozott a Németország és Japán által 1936-ban szovjetellenes éellel létrehozott antikomintern paktumhoz, amire válaszul Moszkva kezdeményezésére a két ország felfüggesztette a diplomáciai kapcsolatait. Ez az állapot nem tartott sokáig, mert 1939 őszére helyreállt a teljes értékű diplomáciai összeköttetés a magyar és a szovjet fél között, és fenn is maradt az 1941-es hadba lépésünkig.⁶⁷

1945 után ugyanakkor a magyar külpolitikában is „vágányátállítás” következett be, amely azzal járt együtt, hogy a szovjet érdekszférába került országunk számára az elsődleges külügyi igazodási ponttá Moszkva vált. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 végén Szekfű Gyulát küldte

⁶⁶ ANDICS, 1947, 17–20.

⁶⁷ KOLONTÁRI Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok, 1920–1941*. Budapest, Napvilág, 2009. 56–277.

követeként a szovjet fővárosba, aki 1948 őszéig teljesített ott diplomáciai szolgálatot. Moszkvában írta meg 1947-ben a *Forradalom* után című visszatekintő munkáját, melyben a Horthy-korszak egykorú ideológusa kritikus számvetést készített az elmúlt negyedszázadról. Művében a külpolitikát is pellengérre állította. Súlyos tévedésként értelmezte, hogy hazánk a revíziót Olaszország s főleg Németország segítségével kívánta elérni. Ehelyett meglátása szerint kívánatosabb lett volna London és Párizs irányába orientálódnia a külügyi vezetésnek. Kifogásolta, hogy az 1938 és 1941 közötti részleges revíziós sikerek után Magyarországhoz került, nem magyar ajkú nemzetiségi lakosságnak nem biztosítottunk nagyfokú autonómiát, holott a két világháború között a revisionista propaganda gyakran hangoztatott eleme volt – az utódállamok magyár kisebbségeket sújtó általános diszkriminációjának ellenpontjaként – az ún. Szent István-i állameszme, a befogadó, kereszteny magyar nemzet eszménye. Szekfű Gyula szerint ezért a továbbiakban „[...] egyszer s mindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának. Erkölcsei alapunkat vesztettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzetiségi kisebbségekkel. Kiderült, hogy csak beszélünk és ígérgettünk, de amikor cselekvésre került a sor, mi sem voltunk jobbak a Deákne vásznánál. Bebizonyítottuk a döntő pillanatban, hogy nem tudunk és nem akarunk igazságot szolgáltatni a nem magyaroknak, s ezzel megtagadtuk a százados magyar gyakorlatot, mely a 19. század elejéig mindig fenn tudta tartani magyarok és nem magyarok békés együttelését.”⁶⁸

Szekfű korábban is azon kevesek közé tartozott Magyarországon, akik úgy vélték, hogy Nagy-Britannia hatékony ellensúlya lehet a náci Németországnak, s ez igen fontos szempont lenne hazánk függetlenségek megőrzése érdekében. Noha az elmondható, hogy London a két háború között nem ragaszkodott foggal-körömmel a versailles-i békemű fenntartásához, lépéseiket mindig is a kontinentális egyensúly fenntartása, majd Adolf Hitler hatalomra jutása után az újabb világégés elkerülése vezérelte. Ebben a viszonyrendszerben értelmezendő

68 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom* után. Budapest, Gondolat, 1983. 49–75.

a Magyarországgal kapcsolatos politikájuk is, ráadásul hozzánk még különösebben jelentős gazdasági érdekei sem fűzték Angliát. Ahogyan a brit-magyár kapcsolatok tragikusan fiatalon el hunyt kutatója, Bán D. András fogalmazott: az 1930-as évek végén az angol „külpolitikai berkekben, mindenekelőtt a külügyminisztériumban tisztaban voltak vele, hogy Magyarország csupán átmenetileg vagy részben őrizheti meg semlegességét és függetlenségét” a németek árnyékában.⁶⁹ Franciaország az első világháború végén meghúzott határokat érinthetetlennek tekintette, a közép-kelet-európai térségben szövetségesi kapcsolatainak alapját egy erős és egységes, megbízható vazallusi tömb jelentette Németország hátában, ami egyáltalán nem volt összeilleszthető a szövetségi rendszerébe tartozó, kisantant államokkal szemben területi követeléseket támasztó Magyarország revíziós céljaival. Ráadásul ebben a régióban a németek az 1920-as évek közepétől minden megtettek a francia jelenlét kiszorítása érdekében, s ezek a folyamatok 1933 után csak még nagyobb lendületet vettek.⁷⁰

Világosan látható tehát, hogy Magyarország a két világháború közötti legfőbb külpolitikai célja, a revízió elérése érdekében London és Párizs helyett sokkal inkább támaszkodhatott Róma s hathatósabban Berlin támogatására. Még akkor is, ha utóbbiak is a magyar fél tudták adták, hogy tőlük sem remélhető minden 1920-ban elcsatolt terület visszaszerzése. Az 1938-as Anschluss után azonban Németország a közvetlen szomszédunkká vált. A németek már akkor – és azóta – is a magyar gazdaság legfőbb felvővípacának számítottak. A magyar szellemi életre hagyományosan erősen hatott a német kultúra, melynek alátámasztására elég Szögi László történész-levéltáros alapos könyveit kézbe venni, melyek világosan kimutatták, hogy a külföldi egyetemeken megforduló magyar diákok nagy többsége Németországban és Ausztriában folytatott tanulmányokat, nem pedig Franciaországban vagy

69 BÁN D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest, Osiris, 1998. 22–189.

70 KECSKÉS D. Gusztáv: Egy befolyásszerzési kísérlet anatómiája. Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikája az 1920-as években. *Külügyi Szemle*, 2015/4. 94–121.

esetleg Angliában.⁷¹ De érdemes áttekintenünk Jugoszlávia példáját is. A délszláv államban a brit titkosszolgálat már korábban is kapcsolatban állt szerb ellenzéki politikusokkal, amikor 1941 márciusának végén egy angolbarát katonai puccs megdöntötte azt a németbarát kormányt, amely napokkal előtte csatlakozott a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez. A Szovjetunió elleni nagy támadásra készülő Hitler nem engedhette meg, hogy délről egy angolbarát Jugoszlávia legyen a hátában, ezért lerohanta az országot, ahol azután nemcsak a megszállókkal szemben dült partizánharc, hanem a délszláv népek között is véres polgárháború.⁷² Déli szomszédunk tehát a londoni orientáció ellenére sem kerülhette el a sorsát.

A két világháború közötti külpolitika értékelésében komoly szemléletbeli változásokat az 1970-es évek végéig nem lehetett felfedezni. Az 1951-es *A magyar nép történetében* Lukács Lajos például úgy fogalmazott, hogy a Horthy-kori magyar vezetőréteg az osztályérdekei miatt közeledett az angolszász és német imperializmusokhoz, amiből „[...] szinte világosan következett, hogy a Horthy-rendszer a maga rezizionista, imperialista célkitűzéseihez az imperialista nagyhatalmak között találta meg a támaszát”. Gömbös Gyula kormányfősége idején indult meg külpolitikai téren „a Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés”, s bár a németek révén revíziós sikereket értünk el a második világháborúba történő belépésünk előtt, a területi nyereségnek az volt az ára, hogy vezetőink „[...] az egész országot eladták a háborúra készülő Németországnak”.⁷³

Szabolcs Ottó 1965-ben azért hibáztatta a kor magyar kormányait, mert azok szovjetellenes politikát folytattak, elzárva hazánkat

a Szovjetunióval való kereskedelelem lehetőségétől. Ezt leszámítva azonban azt is komoly gondnak tekintette, hogy a területi revízió „makacs és hangos követelése lehetetlenné tette a szomszéd országokkal való megbékélést”. Az 1920-ban tőlünk elszakított országrészek visszaszerzésére szőtt „rabló revíziós tervek” kivitelezésében Olasz- és Németország sietett a politikai vezetők segítségére, akik 1938 és 1941 között „[...] a magyar ellenforradalom legfőbb álmát, a revíziót úgy érték el, hogy az ország a hitleri agresszió bűnrészesévé vált”⁷⁴.

Nem festett pozitívabb képet a kérdéskörről Tilkovszky Loránt sem az 1976-os akadémiai „tízkötetes” vonatkozó fejezetében. Szerinte a magyar revíziós politikában és propagandában mindenkorban rendkívül hangsúlyos szerepet kapott a határainkon túlra szakadt kisebbségek ügye, melyeknek helyzetét „[...] a kisantant államok kormányai, lapjai teljesen vagy legalábbis többé–kevésbé kielégítőnek tüntették fel; magyar részről viszont [...] végletesen eltúlozták, s a szenvendélyeket felkorlácsoló módon állították be a tényleges sérelmeket, azt hirdetve, hogy a magyar kisebbségek problémáját valójában csak a Magyarországhoz való terület-visszacsatolás oldhatja meg”. Ezt bizonyította szerinte az, hogy a négy lépésben visszaszerzett országrészekben nemcsak az idegen ajkú lakosság, hanem a magyarok is „csalódásként” éltek meg az uralomváltást. A szerző akképpen vélekedett, hogy ebben az ellenforradalmi rendszernek a visszatérít vidékeken bevezetett, „sivárnak, feudálisnak, avíttnak” ható társadalmi, valamint közigazgatási viszonyai játszottak közre, szemben például az 1920 és 1938 között megszokott csehszlovák polgári demokráciával.⁷⁵ Érdekesség, hogy Tilkovszky ezen írásában az ún. „Szent István-i állameszme” nemzetiségpolitikai gondolatát a „viszonylag türelmes” jelzővel illette, miközben az 1967-ben az 1938 és 1941 közötti magyar kormányok nemzetiségpolitikai gyakorlatáról írt könyvében azt „a magyar középkor történelmi rekvizitumai” közé sorolta, amit még annak fényében is túlzásnak érzünk, hogy a visszacsatolt

⁷¹ Többek között ld. SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*. Budapest, ELTE Levéltára, 2001; *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1867–1890*. Szerk. Uő, Budapest, ELTE Levéltára, 2015; Uő. – VARGA Júlia: *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken, 1526–1919*. I. kötet. Budapest, ELTE Levéltára, 2018.

⁷² PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 427–434.

⁷³ LUKÁCS, 1951, 453–476.

⁷⁴ SZABOLCS, 1965, 301–343.

⁷⁵ Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945. II. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 943–1054.

országrészek integrálása a magyar állam és közigazgatás számára tagadhatatlanul nem ment problémamentesen.⁷⁶

A korábbi évtizedek történetírására jellemző egyoldalú szemléletmódhoz képest éles és üdítően szakszerű váltást jelentettek az 1980-as években Pritz Pál munkái, aki napjainkban a két világháború közötti külpolitikával foglalkozó történészek doyenjének számít. Ő például Gömbös Gyula kapcsán már tartózkodott a „fasiszta” szó használatától, s miniszterelnöksége idejére inkább a „fehér radikalizmus” jelzőt használta.⁷⁷ Az 1945 utáni korszak történészeitől eltérően a kormányfő határozott közeledését az olasz és német politikához már nem csak arra a két szempontra vezette vissza egyoldalúan, hogy a miniszterelnök szímpatizált a fasiszta és nemzetiszocialista államberendezkedéssel, továbbá meg kívánta nyerni Rómát és Berlint a magyar revíziós célok érdekében. Felvette azt a szempontot is, hogy az 1929–1933-as nagy gazdasági világválságból történő kilábalás során hazánk egyik legégettőbb problémája a mezőgazdasági árufelesleg elhelyezése volt. Mivel a magyar agrártermékek meghatározó felvevőpiacának Németország számított, ezért egy alapvetően agrárország számára elsőrendű fontosságú volt a Berlinnel fenntartott jó viszony, miközben Mussolini is a magyar agráráruk importjáról igyekezett meggyőzni.⁷⁸ A Gömbös Gyuláról legújabban nagymonográfiát jegyző Vonyó József történész, a Pécsi Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára is azt emelte ki, hogy a külpolitika és a revízió Gömbös esetében a gazdaság szolgálatában álltak, és „[...] Gömbös nem egyoldalú elkötelezettségeket vállalt sem Olaszország, sem Németország esetében. A magyar revíziós célok megvalósításához és a mezőgazdasági felesleg piacainak biztosításához keresett szövetségeseket.”⁷⁹

76 TILKOVSKY Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, Akadémiai, 1967. 324.

77 BALOGH, 1986, 174.

78 PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936*. Budapest, Akadémiai, 1982. 64–167.

79 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 298.

A Horthy-korszak külpolitikájához a rendszerváltoztatást követően kapcsolódó kutatásokat illetően megítélésünk szerint mindenféleképpen pozitív előrelépésnek tekinthető, hogy az 1989 előtti időszakhoz képest több olyan mű is született, melyekben a szerzők monografikus igénnel dolgozták fel az 1938-tól 1941-ig tartó terület-visszacsatolások eredményeit. Az első bácsi döntést a Felvidéken követő „magyar időkről” Simon Attila,⁸⁰ ugyanerről Kárpátalján Fedinec Csilla,⁸¹ míg Észak-Erdély kérdéséről Ablonczy Balázs⁸² és L. Balogh Béni⁸³ írt alapvető munkákat. Gulyás László pedig (eleddig) hat kötetben jelentetett meg áttekintést az 1919 és 1941 közötti magyar külpolitika alakulásáról,⁸⁴ melynek utolsó három darabja már a részleges revíziós sikereinket tagalta. A revíziós gondolatról Zeidler Miklós jegyzett könyvet, melyben úgy fogalmazott, hogy a revízió a két világháború között „[...] olyan egyértelmű és domináns program lett, amely mellett minden más eltörpült; s amely minden alternatívát zárójelbe tett. [...] Az irredentizmus mint társadalom-lélektani önterápia részben betölte feladatát, hiszen valamilyen módon segített feldolgozni a megrázkoztatást, de legalábbis gondoskodott a fájdalomcsillapításról. Tökéletes kezelést azonban nem nyújtott, hiszen egyfelől téves diagnózison alapult, másfelől – mivel a gyógyulás egyre késelt – folyamatosan további frusztrációt okozott.”⁸⁵

A rendszerváltoztatás óta a szaktörténészek körében nincs vita arról, hogy a trianoni béke etnikai elveket figyelmen kívül hagyó rendelkezései következtében volt megalapozottságuk a magyar revíziós igényeknek. Mára már nem találkozhatunk a marxista történetírás olyan

80 SIMON Attila: *Magyar idők a Felvidéken, 1938–1945. Az első bácsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa, 2014.

81 FEDINEC Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja”, 1938–1944. Budapest, Jaffa, 2015.

82 ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Budapest, Jaffa, 2011.

83 L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bácsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002; Uő.: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest, Akadémiai, 2013.

84 GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája. I–VI. kötet*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012–2019.

85 ZEIDLER, 2009, 260–261.

toposzaival, miszerint a békészerződés a nemzetiségek elnyomása miatt jogos lett volna, ahogyan azt például még 1964-ben Galántai József fejtegette: „Tehát a Habsburg-monarchia – benne a soknemzetiségű Magyarország – felbomlása elsősorban pozitív történelmi tény. Évszázados reakciós államalakulat szűnt meg. A Monarchia hosszú időn át a népek és a nemzetek sanyargatója, börtöne volt. Konzerválta a feudalizmus maradványait, fékezte a társadalmi fejlődést.”⁸⁶ Ezzel szemben viszont az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások értékelését illetően már fennállnak nézetkülönbségek a történetírók között.

Ungváry Krisztián például a legújabb, Horthy Miklósról szóló könyvében egyértelműen hibaként értékelte, hogy a részbeni revízió nem az etnikai határokat figyelembe véve valósult meg, ezért annak nyomán számottevő nemzetiségi lakossággal is gyarapodott az ország. Helytelenítette, hogy „az ország az etnikai elv felrúgása árán folytassa a revíziót”, amiért a felelősség szerinte a végső döntéseket meghozó kormányzót terhelte. Felvetette emellett azt a szempontot is, hogy az 1938-as első bécsi döntés előtt a magyar diplomáciának el kellett volna érnie, hogy Franciaország és Nagy-Britannia is áldását adja a revízióra, mivel ennek hiányában a területi szerzemények kizárolag „a német-olasz szövetség függvényévé váltak”, s a világháborús vereség után el is vesztek. Azt azonban ő is elismerte, hogy utóbbi nem tünt egyszerűnek mutatkozó feladatnak, mivel „a nyugati szövetségesek Kelet-Európát ekkor már egyre inkább feladták”.⁸⁷

L. Nagy Zsuzsa egy 1991-ben kiadott egyetemi jegyzetében rendkívül találóan a következőre hívta fel a figyelmet: azáltal, hogy Nagy-Britannia és Franciaország 1938-ban a müncheni konferencián hozzájárult Csehszlovákia feldarabolásához, azzal lényegében „[...] a versailles-i békéröndszert azok a nagyhatalmak rúgták fel, amelyek azt megterem-

tették”.⁸⁸ Ha pedig a Párizs környéki békemű az 1930-as évek végére már eresztékeiben recseggett-ropogott, akkor – tette fel a kérdést Szakály Sándor egy 2010-es írásában – „[...] lett volna-e olyan magyar politikus, aki elszalasztja a trianoni béke megváltoztatására mutatkozó bármely lehetőséget, és az adott geo-, katona- és külpolitikai helyzetben a háború végéig képes megőrizni Magyarország önállóságát és függetlenségét. Úgy vélem: nem; és ez meghatározta Magyarország útját az 1920. júniusi diktátumtól 1941 áprilisáig.”⁸⁹

Jelen sorok szerzője egyetért Szakály Sándor ebbéli megállapításával. Többek között azért is, mert ugyan politikai vezetőink tisztában voltak vele, hogy a területi revízióért cserébe hazánk elköteleződik a tengelyhatalmak oldalán, ám nem kívántak szembehelyezkedni a magyar közvéleménnyel, amelynek túlnyomó többsége támogatta Trianon revízióját. Igazán jól szemléltetik ezt az álláspontot gróf Teleki Pál kormányfőnek az 1940. augusztus 22-i minisztertanácsban elhangzott mondatai, aki miután értesült arról, hogy a román-magyar határtárgyalások kudarcba fulladtak, és keleti szomszédunkkal szemben háború feneget, amellett tört lándzsát, hogy a(z erdélyi) revízió „[...] egy életkérdésünk, ebből nem engedhetünk. [...] A magyar nemzet 21 esztendőn át: a nem, nem sohát kiáltotta. Ma nem lehet azt mondani a nemzetnek, hogy azt kiáltsa: igen, igen, örökre. Tehát el van vetve a kocka.”⁹⁰

Magyarország a második világháborúban

A kocka valóban el volt vetve, és hazánk az Észak-Erdély visszacsatolásáról 1940. augusztus 30-án rendelkező második bécsi döntést követ-

88 L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története, 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Média Debrecen, 1995. 159.

89 SZAKÁLY Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország, 1939–1941. In: Uő.: *Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013. 35–36.

90 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. Az 1940. augusztus 22-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 20.

86 GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest, Gondolat, 1964. 339–340.

87 UNGVÁRY Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége, 1920–1944*. Budapest, Jaffa, 2020. 34–63. (a továbbiakban: UNGVÁRY, 2020)

tően tíz hónappal, 1941. június 27-én belépett a világháborúba a tengelyhatalmak oldalán. A kiváltó ok, az ún. *casus belli* az volt, hogy egy nappal korábban egyrészt szovjet felségjelzéssel ellátott repülőgépek légitámadást intéztek a Körösmező és Budapest között közlekedő gyorsvonat ellen, másrészt máig ismeretlen eredetű repülőgépek bombázták Kassát. Utóbbit esetben a településre ledobott bombák közül a fel nem robbant szovjet gyártmányú volt, de a felrobbantak repeszmaradványain található cirill betűs felirattöredékek is szovjet eredetre utaltak.⁹¹ Bárdossy László miniszterelnök ezek fényében a Képviselőház 1941. június 27-i ülésén tett napirend előtti felszólalásában elítélte „a Szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását”, egyúttal bejelentette a hadiállapot beállt Magyarország és a Szovjetunió között.⁹²

A második világháborúból 1945 tavaszán hazánk a vesztesek oldalán került ki. Az országot szovjet csapatok tartották megszállva, teljes erveszesése – a világégés alatti területre vetítve – körülbelül 900 ezer főt tett ki, a háború utáni országban pedig elpusztult a nemzeti vagyon 40 százaléka, amely 1938-as vásárlóerővel számolva 22 milliárd pengőre rúgott. Mindezeken felül hazánk a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának hat év alatt összesen 300 millió dollár jóvátételt volt köteles kifizetni, továbbá ránk hárultak a minket megszálló szovjet hadsereg ellátásának terhei is.⁹³

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, gróf Teleki Géza az 1945. február 26-án kiadott rendeletében leköszögezte, hogy a továbbiakban a tanév „[...] nevelési feladata minden iskola számára a világnézeti áthangolás, demokratikus szellemben”. Ennek érdekében előrevetítette a már forgalomban lévő tankönyvek felülvizsgálatát, helyesbítését, továbbá új tankönyvek elkészítet-

91 SZAKÁLY Sándor: Kassa bombázása és a hadba lépés. *Rubicon*, 2011/6. 52–56.

92 Képviselőházi napló, 1939. X. kötet. 305.

93 STARK Tamás: Magyarország második világháborús vesztesége. In: *Magyarország hadtörténete IV. 1919-től napjainkig*. Szerk. HORVÁTH Miklós. Budapest, Zrínyi, 2018. 239–252.

sét.⁹⁴ A miniszter április folyamán újabb rendeletet tett közzé a már meglévő tankönyvek felülvizsgálatával kapcsolatban, melyben az alábbi részlet is szerepelt: „A történeti tankönyvekből el kell távolítani azokat a részeket, amelyekben az 1914–18. évi világháborút követő kort tárgyalják; ezeket az eltávolított részeket összegyűjtve zár alatt az iskolában kell megőrizni.”⁹⁵ A már korábban megjelent tankönyvek bevonásával egyidejűleg folyt az új szemléletet képviselő tankönyvek megírása: az 1945-ben a gimnáziumok VIII., illetőleg a líceumok, gazdasági középiskolák és tanító(nő)képzők IV. évfolyama számára szánt új tankönyvet Kosáry Domokos és Mérei Gyula történészek jegyezték.⁹⁶

A szerzőpáros ebben az 1711-es szatmári békétől egészen 1945-ig tárgyalta Magyarország történelmét. Helytelennek minősítették a magyar politikai vezetés revizionizmusra épített külpolitikáját, amely „[...] a szomszéd népekkal való megegyezés helyett nagyra engedte nőni a nemzeti ábrándkergetésnek megfelelő soviniszta szellemű revizionizmust”. A területi gyarapodások ára a németekkel való teljes gazdasági és katonai összefonódás volt, ami 1941-ben hazánk hadba lépésében csúcson sodott ki. A világháború az országtól óriási áldozatokat követelt. A keleti fronton, 1943 elején megsemmisült a Don-kanyarba vezényelt 2. magyar hadsereg, a hátországban pedig a német megszállást követően „indult meg a rémtettek, terrorcselekmények és üldözések borzalmas sorozata”, melyek több százezer ember életét követelték. A világháborúból 1944. október 15-én az ország a „rosszul előkészített és idő előtt leleplezett, elárult” kiugrási kísérlet miatt nem tudott kiválni, aminek nyomában a németek támogatását élvező Szálasi Ferenc nyilaskereszteseinek „rémurálma” jött el. A töméntelen szénvedésen átesett állam 1945 áprilisában „szabadult fel”, ahogyan a háború végkimenetelét Kosáry és Mérei értékelték.⁹⁶

94 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 56.001. V. K. M. számú rendelete az 1944/45. iskolai év szabályozásáról. In: *Magyarországi rendeletek tárca*, 1945. Budapest, Szikra, 1946. 535–536.

95 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 1.883. V. K. M. számú rendelete az iskolákban használt könyvek felülvizsgálatáról. In: Uo. 536–537.

96 KOSÁRY Domokos – MÉREI Gyula: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. Budapest, Szikra, 1945. 167–170.

Az elkövetkezendő évtizedekben, ameddig a szovjet megszálló csapatok „ideiglenesen” hazánkban állomásoztak, a történetírás felszabadulásként tekintett arra, hogy 1945-ben a Vörös Hadsereg kiszorította Magyarországról a német Wehrmachtot. Andics Erzsébet is hasonlóképpen értékelté ezt korábban idézett 1945-ös művében, ahol úgy fogalmazott, hogy „a Vörös Hadsereg felszabadította Magyarországot”. Vulgármarxista brosúrájában megjelent ugyanakkor egy másik marxista toposz is, mely a honi közvélemény egy részében napjainkig tovább él. Eszerint hazánk – Andics szavaival élve – „Hitler utolsó vazallusa” volt.⁹⁷ Ez az állítás nem állja meg a helyét, mivel egyszer Horthy Miklós 1944. október 15-én megkísérlete kiléptetni az országot a háborúból, másrészt Magyarországról az utolsó német katonákat 1945. április 13-án kiverték. Ezzel szemben Benito Mussolini csak 1945. április 25-én mondott le a németek irányítása alatt álló bábállama, a Salói Köztársaság vezetéséről, amitől függetlenül a harcok egészen a háború utolsó napjaiig elhúzódtak Olaszországban.⁹⁸ Szintúgy Horvátországban, ahol az 1941-ben a tengelyhatalmak támogatásával megalakult Független Horvát Állam csapatai csak 1945. május 15-én, napokkal a náci Németország megadása után (!) tettek le a fegyvert.⁹⁹

Az 1950-es évek előtérben szellemisége köszönt vissza Lukács Lajos 1951-ben papírra vetett gondolataiból is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a világháborúba való belépésünk az uralkodó osztályok felelőssége volt. Ők a revíziós követeléseink alátámasztására üzentek hadat annak a Szovjetuniónak, amelyik 1941 júniusában Kristóffy József moszkvai követükön keresztül jelezte Budapest irányába, hogy Magyarország semleges magatartása esetén nem támasztana akadályt az Erdélyre vonatkozó igényeinkkel szemben. Ennek nyomán: „Soha a magyar törtelelem során nem volt még háború, mely ennyire ellentétes lett volna a magyar dolgozó nép érdekeivel.” A magyar hadsereg beavatkozott

⁹⁷ ANDICS, 1947, 24–26.

⁹⁸ ORMOS Mária: *Mussolini*. Budapest, Kossuth, 2019. 483–487.

⁹⁹ FEITL István: Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben. *Eszméllet*, 2015/2. 10.

a „szovjetellenes rablóháborúba”, melynek keretében részt vett „a megszállásban, a hős szovjet partizánok elleni kegyetlenkedésekben” is. A szovjet Vörös Hadsereg azonban legyőzte a tengelyhatalmak erőit, és 1945. április 4-ére felszabadította hazánkat. Lukács Lajos ítélete így szólt: „A német fasiszta hordák és a nyilas banditák közös pusztításaiért, Magyarország kifosztásáért és kirablásáért, a magyar nép egymillió halottjáért a 25 éves Horthy-rendszer, a magyar uralkodó osztályok Szálasi és társaival együtt felelősek.”¹⁰⁰

A Berend T. Iván – Ránki György szerzőpáros a Molnár Erik-féle 1965-os országtörténet lapjain a magyar politikai osztály döntő részének szovjetellenességevel, valamint attól váló félelmével indokolta hadba lépésünket, hogy „lemaradnak Németország kiszolgálásában”, hiszen Románia, majd a Józef Tiso vezette szlovák bábállam is felsorakozott a Szovjetunió elleni háborúban. A keleti frontra vezényelt [...] magyar fasiszta csapatok raboltak, a tisztek, altisztek, de a legénység egy része is a helyi lakossággal kegyetlenül bánt”. A sorozatos szovjet győzelmek hatására viszont a hadműveletek 1944 nyarán elértek Magyarországot, amely akkorra már német megszállás alatt állt. Horthy 1944. október 15-én tett sikertelen kiugrásí kísérlete után a [...] teljes káosz, a nyilasok rémuralma következett el: az országban hatalomra jutott nyilas sőpredék tombolt, garázdálkodott”. Rémuralmuknak a szovjet katonák vetettek véget azzal, hogy 1945. április 4-ére felszabadították hazánkat. A Vörös Hadsereg pedig annak révén, hogy [...] szétverte a Hitler utolsó csatlósává süllyedt magyar uralkodó osztályok államapparátusát, lehetőséget nyújtott a belső forradalmi erők kifejlődésére, s ezzel új korszakot nyitott hazánk történetében.”¹⁰¹

A magyar honvédség második világháborús szerepvállalásának megítélésével kapcsolatban fontos mérföldkőnek számított Nemeskürty István irodalomtörténész 1972-ben megjelent *Requiem egy hadseregről* című könyve. A rendkívüli népszerűségnek örvendő, napjainkig hat kiadást megért munka a 2. magyar hadsereg történetét dolgozta

¹⁰⁰ LUKÁCS, 1951, 483–493.

¹⁰¹ BEREND T. – RÁNKI, 1967, 449–479.

fel. A mű komoly érdeme volt, hogy szakított ázzal a fentiekben felvázolt narratívával, miszerint honvédjeink csak raboltak és kegyetlenkedtek a Szovjetunióban, és bemutatta 1942–1943-as tragédiájukat a Don-kanyarban, akképpen fogalmazva, hogy a magyar történelem „igazi Mohácsa” ennek a haderőnek a pusztulása volt. A gyászmunkát, hősi halottjaink elsiratását, akik „zömében áldozatok voltak”, azonban csak annak árán végezhette el, hogy a pártállami történetírás kereteit megtartotta. Emiatt a Horthy-korszak lesújtó kritikáját olvashatjuk könyvében, több olyan, a hadseregre vonatkozó téves állítással, melyek a kötet kiemelkedő sikere miatt széles körben elterjedtek, és mindenkor szívósan élnek a történeti köztudatban. Ezek egyike, hogy a 2. magyar hadsereget meghalni küldték a frontra, amit az is bizonyít, hogy a legénység soraiban meghökkentően sok volt az idősebb és szegény férfi, földművesek vagy esetleg nincstelen zsellérek, akiket a politikai rendszer értéktelennek tartott, ezért felaldozta őket. A politika és a vezérkar által halálra ítélt hadsereg felszerelése és fegyverzete elégtelen volt, a tisztikar és a közkatonák kiképzése pedig hiányos. Mindebből következett, hogy a haderő számottevő harcértéket nem képviselhetett, sorsa tehát nem is lehetett más, mint hogy megsemmisült a túlerőben lévő ellenséggel vívott egyenlőtlens harcban. A hősi halált halt katonákból lettek a „mártírjai a nép Magyarországának”.¹⁰²

A szaktörténészek Nemeskürti számos állítását cáfolták az elmúlt évtizedekben, egyebek mellett arra hívva fel a figyelmet, hogy egy hadsereget sohasem meghalni, hanem győzni vezényelnek a frontra. Szabó Péter, a 2. magyar hadsereg történetével (is) foglalkozó kiváló hadtörténész a kutatásai során hangsúlyozta, hogy amíg a hadsereg személyi állományának összeállításánál a cél „a legértékesebb korosztályok kímélése volt”, addig a mozgósítandó alakulatokat a hadvezetés fegyverzeti-haditechnikai viszonylatban igyekezett a lehetőségek szerint legjobban felszerelni. Ettől persze a fegyverzet és felszerelés még elmaradt a német és a szovjet hadseregekétől, hiszen a honvédséget eredetileg nem is a nagyhatalmak háborújára, hanem a revízió jegyében a szom-

¹⁰² NEMESKÜRTI István: *Requiem egy hadseregről*. Budapest, Magvető, 1972. 27–288.

szédos államokkal szembeni összecsapásra készítették fel. Az 1942–1943 folyamán megszálló és harctéri feladatokat egyaránt ellátó 2. magyar hadsereg pedig ugyan valóban igen súlyos veszteségeket szenvedett a Don-kanyarban, ám egyrészt a szovjet haderőnek is nagyon komoly veszteségeket okozott, másrészt az eredményes utóvédharcok, valamint az ellenséges katonai vezetés hibái miatt sikerült elkerülnie a teljes megsemmisülést. A haderő élelmezési létszáma a hadszíntérre vonuláskor 207 500 főt tett ki, ami 250 ezerre duzzadt a Don menti állásainban a felváltásukként kiérkezett zászlóaljakkal és gyalogezred-parancsnokságokkal, valamint a munkaszolgálatosokkal együtt. Ebből minden egybevetve mintegy 127–128 ezer főre tehető a hősi halottak, sebesültek vagy fogsága esettek száma, tehát a hadsereg nagyjából felének sikerült visszavonulnia.¹⁰³

A fentebb leírtaktól függetlenül 1985-ben még Pritz Pál is a „teljes megsemmisülés” jelzőt használta a 2. magyar hadsereg tragédiájára a *Magyarország a XX. században* című egyetemi tankönyvben, melyben ő volt a második világháborúra vonatkozó fejezetek felelőse. Munkája viszont ennek dacára is kiegynélyezőtább volt, mint az államszocialista történetírás korábbi vonatkozó művei. A háborúba való belépésünk kapcsán például szót ejtett arról, hogy bár eredetileg a Szovjetunió elleni konfliktusban a németek nem számoltak a magyar kátonaság részvételével (ellentétben a magyar gazdaság messzemenő teljesítőképességeivel), álláspontjuk azonban a támadás közeledtével meg változott. 1941. június 22-én Alfred Jodl tábornok az alábbiakról tájékoztatta a Honvéd Vezérkar tagját, László Dezsőt: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit sem követelni, de köszönnettél veszünk minden, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét ne akarnánk.”¹⁰⁴ A szerző szerint a németek nem kívánták megváltozott véleményüket hivatalos formá-

¹⁰³ SZABÓ Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar kirdályi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest, Kossuth, 2019. 33–547.

¹⁰⁴ Alfred Jodl szavait idézi KUN József: A német hadvezetés magyarországi politikájához, 1941. június–július. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/4. 132.

ban Bárdossy László magyar miniszterelnök tudomására hozni, hanem arra törekedtek, hogy a hadba lépés szükségességről a Honvéd Vezérkar győzze meg a politikai vezetést. A harcba való bekapcsolódásunk végül azt követően történt meg, hogy Budapesten látták, a románok és a szlovákok már a németek oldalán menetelnek, Kassát pedig – a szerző szerint – „provokáló repülőgépek” támadása érte.

A konkrét harci cselekményeket Pritz nem tárgyalta különösebben nagyobb terjedelemben, viszont olyan régi sémák sem szerepeltek az általa írt fejezetben, miszerint a magyar katonák raboltak és kegyetlenkedtek volna a keleti fronton. Ott a szovjet erők fokozatosan kerültek fölénnybe az ellenségeikkel szemben, és a németeket és szövetségeseiket hazájukból kiszorítva 1944 augusztusában érték el Magyarország akkori határait. Ekkorra országunk már német megszállás alatt állt, amelynek célja az volt, hogy megakadályozza Budapest háborúból történő kiválasztat, s ezzel a balkáni front összeomlását.

A megszállók Pritz meglátása szerint meghagyták ugyan az állami függetlenség több elemét, viszont számos párt feloszlatásával, sajtótermékek betiltásával, az államigazgatásban, a hadseregen, valamint a politikai osztály körében történő tisztogatásokkal egyneműsítették a politikai életet. 1944. március 19-e után a „zsidóellenes intézkedések áradata” jelezte, hogy a németek mindenáron keresztül fogják vinni-vitettetni a zsidókérés „végső megoldását”. A megszállók antiszemita propagandája azonban „[...] csak a népesség jelentéktelen töredékét tudta aktív zsidóellenes cselekedetekre ösztökélni, széles körök magatartására a közönyös elfordulás volt a jellemző. Másfelől sok becsületes ember, különösen a fővárosban, nem csekély kockázatot vállalta bátrán segítséget nyújtott a sárba tiportaknak, bújtatta őket, és így ezek életét mentette meg a végső pusztulástól.”

Horthy október 15-i kiugrási kísérlete főleg amiatt bukott el, mert elsődlegesen a katonaságra támaszkodva akarta azt végrehajtani, ám a hadsereg körében ez a lépés nem volt megfelelően előkészítve. A kor-mányzó lemondása után a hatalomba kerülő nyilas rendszer kifacsarta Magyarország utolsó gazdasági és katonai erőforrásait is, mielőtt 1945 áprilisában dicstelenül elbukott volna. S bár a világháború végkimen-

telére Pritz Pál is a „felszabadulás” kifejezést használta, a korábbiakban elterjedt április 4-i időpont mellett felhívta a figyelmet arra, hogy „ki-sebb csatározások még 13-ig előfordultak”.¹⁰⁵

A rendszerváltoztatást követően a második világháború megítélését illetően több kérdésben is eltérő álláspontot képviseltek a téma-val foglalkozó történészek. Az egyik annak megítélése, hogy hazánk második világháborúba történő belépéséhez a két világháború között a területi revíziót központi elemmé emelő külpolitikai kényszerpálya vezetett-e, vagy esetleg létezett-e mozgástér, voltak-e alternatívák ezzel a kényszerpályával szemben? Az e felvetés magvát képező „mozgás-tér-kényszerpálya” fogalomról Ránki György 1983-as, sokat hivatko-zott írásában született meg. Ránki ebben a két világháború közötti Duna-medence kisállamainak helyzetét vette górcső alá a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében. Arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyalt időszakban a régió pozícióit – Nagy-Britannia érdektelensége mellett – főleg Franciaország és Németország politikája szabta meg. Noha Franciaországnak a kisantant államok a szövetségeseit képezték, Párizsból a Duna völgye másodlagos stratégiai fontosságú és nehezen elérhető volt, illetve gazdasági szempontból is csak másodvonalmábeli-nek és egyre csökkenő jelentőségűnek számított. Mindezek azt eredményezték, hogy a francia rendszere mozgásteret nyújtott a dunai kisállamok számára: A német ellenben kényszerpályát jelentett, mivel ők ezen országokra katonailag a leginkább biztosítható területekként tekintettek, illetve Berlin a Duna-medencei országok gazdasági erő-forrásai biztosításának elsődleges jelentőséget tulajdonított. Ezek az államok a gazdasági nehézségeiket – például a passzív külkereskedelemi mérlegeket – csak a németek segítségével tudták orvosolni, akik a leg-nagyobb agráimportőrök voltak Európában, cserébe viszont el kellett fogadniuk Németország politikai feltételeit, melyek sorában kiemelt helyen szerepelt, hogy nem biztosítanak gazdasági koncessziókat a Ber-linnel szemben ellenséges külpolitikát folytató országoknak. S mivel ezzel párhuzamosan Franciaország nem bírt olyan gazdasági erőforrá-

¹⁰⁵ BALOGH, 1986, 208–251.

sokkal, amelyek a Duna-völgyi országok fejlődését tartósan biztosítani tudták volna; azok ennek nyomán inkább Németország irányába orientálódtak.¹⁰⁶

Ormos Mária egy 1995-ben született írásában amellett szállt síkra, hogy hazánk „nem azért került kényszerhelyzetbe”, mert a trianoni békeszerződés revíziójához nem választhatott más partnert, mint Németországot, hanem azért, mert a terület-visszacsatolások érdekében – miután Franciaország a versailles-i békéröndzszer fenntartásában volt érdekelt – 1938-ig csakis Nagy-Britannia nyújthatott volna segédkezet, onnantól viszont már nem volt hozzá nagyhatalmi partner. Ormos Mária amiatt érvelt Anglia mellett, mert véleménye szerint az 1933 utáni, kontinentális egyeduralomra törekvő német politika „ minden volt, csak revisionista nem”. Ennek fényében pedig szerinte Adolf Hitler halomra jutását követően inkább magyar külügyi „kényszerképzetről”, semmint „kényszerpályáról” lehet beszélni.¹⁰⁷

Ormos Máriával ellentétben Szakály Sándor – véleményünk szerint helyesen – amellett érvelt, hogy hazánk a számára megalázó, a gazdaságát és társadalmát „majdnem teljesen szétziláló” trianoni békeszerződés megváltoztatását csak Németországtól és Olaszországtól remélhette. A kisantant államok nem meglepő módon nem kívántak velünk kiegyezni, de Franciaország, illetve Nagy-Britannia sem hajlott különösképpen a Párizs környéki békék megváltoztatására. Utóbbit két állam befolyása a az 1930-as évek második felére csökkent, ezzel párhuzamosan Németország megerősödött, egyre komolyabb ráhatást gyakorolva a Duna-medencére, s emiatt Magyarország „ [...] olyan kényszerpályára került, melyről elképzelhetetlennek tűnt letérni”.¹⁰⁸ A történész megállapítása szerint hazánk „nem tudott volna kimáradni a háborúból”, mivel a politikai elit tartott attól, hogy ha a szlovákokkal és a románokkal ellentétben nem társulunk a Szovjetunió elleni hábo-

¹⁰⁶ RÁNKI György: Mozdástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919–1945. *Valóság*, 1983/II. 1–15.

¹⁰⁷ ORMOS Mária: Magyar „kényszerpálya” – kívülről nézve. *Kritika*, 1995/6. 23–25.

¹⁰⁸ SZAKÁLY Sándor: Volt-e alternatíva? In: UÖ.: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban, Budapest, Ister, 1999. 124–136.

rúhoz, akkor német győzelem esetén rosszabb pozícióba kerülhetünk, mint szomszédjaink, és elveszhetnek az 1938 és 1941 közötti revíziós sikerek eredményei. Az ország „Európa keresztútjain fekszik”, történelme során több hadsereg használta felvonulási területként, tehát geo- és katonapolitikai helyzete is megnehezítette, hogy semleges maradjon. Az akkori magyar közvélemény nagy része ráadásul a németek gyors győzelmére számított, így vezetőink úgy gondolkodtak, hogy semlegességünk esetén Adolf Hitler a kárunkra fogja újrarajzolni a határokat.¹⁰⁹

Magyarország második világháború alatti történetét illetően számos alkalommal felmerül az a kérdés is, hogy a német megszállással hazánk elvezette-e a szuverenitását, s ha igen, milyen mértékben? Ungváry Krisztián arra az álláspontra helyezkedett, hogy „az ország szuverenitása súlyosan korlátozott volt”, de „nem veszett el teljesen”. Ennek alátámasztására egyebek között azt hozta fel, hogy a kormányzó 1944. március 19-e után többeket nem fogadott el Edmund Veesenmayer, a Harmadik Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjának miniszterjelöltjei közül, ráadásul a német diplomata akaratával szemben Imrédy Béla miniszterelnök-jelöletségét is visszautasította. De 1944 nyarán is volt példa arra, hogy megtagadja 20 ezer légyédelmi kisegitő és lóápoló kiküldését Németországnak, holott Veesenmayer ezt kifejezetten követelte tőle. Ungváry szerint tehát „egyértelmű, hogy a kormányzó a német megszállás után is rendelkezett mozdástérrrel”.¹¹⁰ Ungváry Krisztián egyébiránt egy 2014-es publicisztikájában akképpen fogalmazott, hogy „Magyarország még 1944 nyarán is jelentős szuverenitással rendelkezett”, amit egyebek mellett arra alapozott, hogy Horthy Miklós 1944 júliusában képes volt elérni a magyar zsidók deportálásának leállítását, „hiába dühöngött” a Führer a kormányzó döntése miatt.¹¹¹

¹⁰⁹ UÖ.: Magyarország nem maradhatott ki a háborúból. In: UÖ.: Múltunkról és jelenünkről. Válogatott interjúk és beszélgetések, 2002–2017. Budapest, Magyar Napló, 2017. 224.

¹¹⁰ UNGVÁRY, 2020, 162–164.

¹¹¹ UÖ.: Nem volt kényszerpálya. A német megszállás, a magyar kollaboráció és a zsidók deportálása. *Hetek*, 2014. március 7. 22–25.

Szakály Sándor „korlátozott szuverenitásként” határozta meg 2011-ben Magyarország helyzetét a német megszállást követően. Megfogalmazása szerint mindenek között járt együtt, hogy a német hadsereggel érkező rendőri szervek azonnal megkezdték az általuk ellenségesnek vélt politikusok letartóztatását, amely elől több politikusnak – többek között Bethlen Istvánnak is – bujdosnia kellett. A németek nyomására felállt Sztójay-kormány ellenzéki pártokat tiltott be, továbbá beszüntetett számos sajtóterméket. A mindenkorai kormányzatok bizalmi embereinek számító 41 főispánból rövid időn belül 29-et leváltottak. A megszállás után a diplomáciai képviseletek vezetői közül sokan lemondattak. A katonai felső vezetés tagjainak sorából többeket felmentett a kormányzó. A Sztójay-kormány érdemi tevékenységet alig folytatott, rendeleti úton kormányzott, feladata a német követelések teljesítése volt.¹¹²

Megítélésünk szerint Magyarország 1944. március 19-e utáni állapotát legtalálóbban a „korlátozott szuverenitás” kifejezéssel lehet körülírni. Az önálló cselekvési lehetőségét „teljesen” nem vesztette el, hiszen abban az esetben például az államfő nem mondhatott volna ellent Imrédy Béla miniszterelnökkel való kinevezésének, és képtelen lett volna elérni a deportálások leállítását; annak révén, hogy utasította a magyar közigazgatást, hogy ne vegyen részt benne. Viszont az sem fedi a valóságot, hogy „jelentős mértékű” önrendelkezéssel bírt volna, hiszen egy olyan ország esetében, ahol külső kényszer hatására politikai pártokat oszlatnak fel, sajtótermékeket tiltanak be, az államapparátus, valamint a hadsereg kulcsisztémáiban pedig tisztogatásokat folytatnak le, erről nem lehet beszélni.

A mozgástér és kényszerpálya kettősén, valamint a szuverenitás kérdésén túl az is vitákra adott okot a történések között, hogy modern kori történelmünk egyik legfájdalmasabb és legnagyobb tragédiája, az 1944–1945-ös vészkorszak bekövetkezett volna-e Magyarország német megszállása nélkül? Egyes szakemberek azt az álláspontot vallják, hogy a holokauszt levezethető az először 1919–1920-ban, majd aztán az

¹¹² SZAKÁLY Sándor: Elveszett önállóság. A megszállás forgatókönyve és megvalósítása. *Rubicon*, 2011/5. 59.

1930-as évek végétől ismét felerősödő antiszemita közérzületből. Kovács M. Mária szerint például az 1920-as egyetemi númerus clausus törvény szellemisége már előrevetítette a későbbi zsidótörvényeket.¹¹³ Ezeknek a jogfosztó rendelkezéseknek pedig alapvető szerepük volt a magyar zsidóság elpusztításához vezető folyamatban.¹¹⁴

Jelen sorok szerzője ebben a kérdésben – egyáltalán nem elvitatta a magyar állam és társadalom felelősséget sem – a magyar holokauszt-történetírás ikonikus alakjának, Randolph L. Braham professzornak a véleményét osztja, aki 1994-ben így fogalmazott: „A magyar zsidóság, vagyis Európa zsidóságának utolsó nagyobb, sértetlen tömbje nagyrészt a német katonai döntéseknek köszönhette pusztulását. [...] A megszállás nyomán a magyarországi zsidó közösség, amely a háború első négy és fél évét viszonylag sértetlenül vészelté át, szembetálta magát a náci zsidóellenes hadviselésnek legkönyörtelenebb és legkoncentráltabb megsemmisítő akciójával.”¹¹⁵ Szintén egyetértünk a Heller Ágnes által három esztendővel később papírra vetett gondolatokkal: „Ha a németek nem foglalják el Magyarországot 1944 márciusában, a magyar antiszemizmust mint olyat tartanánk nyilván, amely a modern európai kultúrnemzetek történetében páratlan zsidóellenes törvénykezéshez vezetett. Amely a nem magyar zsidóságot – a hontalanokat – kiszolgáltatta gyilkosaiknak, amely felelőssé tehető az újvidéki pogromért, a keleti fronton munkaszolgálatot teljesítő zsidó katonák megkínzásáért. Súlyos felelősség, de még nem népirtás. Hatására a magyar kormányzó pártok visszavonták a XIX. század nemzeti-liberális vívmányait, az emancipációt, és bevezették a faji megkülönböztetést. Ez a politika szembefordult a modern civilizáció normáival, de még mindig nem volt népirtás. A népirtás politikáját a német hadsereg hozta el Magyar-

¹¹³ Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest, Napvilág, 2012. 212–220.

¹¹⁴ Uő.: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. MOLNÁR Judit. Budapest, Balassi, 2005. 128–139.

¹¹⁵ BRAHAM, Randolph L.: A Holocaust Magyarországon. Oknyomozó elemzés. Múlt és Jövő, 1994/2. 16–17.

országra. Ha a magyar holocaust bármiféle logikából levezethető – amit én nem hiszek –, az csak a német történelem logikából következett.”¹¹⁶ MÁrai Sándor rendkívül találóan azt írta, hogy az 1944–1945-ös szörnyűséges események hatására a szovjet Vörös Hadsereg sokak számára, „[...] a nácik üldözöttjei számára [...] egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől”. Majd sorait ekképpen folytatta: „De szabadságot nem hozott, nem is hozhatott, mert az neki sincs.”¹¹⁷ 1945 tavaszától fogva hazánk majd’ négy és fél évtizedre szovjet megszállás alá került.

ORMOS Mária az 1998-ban közzétett *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)* címet viselő könyvének utolsó mondataiban arra a megállapításra jutott, hogy a második világháború alatt bármiféle ellenállás is alakult volna ki a németekkel szembén, esetleg sikerrel végződött volna Horthy kiugrási kísérlete, az ország sorsa akkor is szovjet megszállás lett volna, hiszen 1945 elején, a jalai konferencián a későbbi győztesek úgy határoztak, hogy hazánk a szovjet érdekszféra része lesz. Keserű szavai szerint: „A nagyhatalmi befolyási övezetek elosztása szempontjából Magyarország 1945 után ugyanarra a sorsra jutott, mint jutott volna akár a legsikeresebb átállás és a legnagyobb mérvű ellenállás kifejtése esetén. Ugyanazt kapta »utolsó csatlósként«, mint amit a németek által megszállt országok kaptak áldozatként a szovjet befolyási zónában.”¹¹⁸

Horthy Miklós személye és politikai pályája

Amint azt dolgozatunk bevezetőjében is említettük, államfői tisztsége okán a két világháború közötti időszak szimbóluma Horthy Miklós volt. Az 1920. március 1-jén kormányzóvá választott egykor altenger-

¹¹⁶ HELLER Ágnes: A holocaust Tinódija. Randolph L. Braham: A népirtás politikája. *Múlt és Jövő*, 1997/4. 107.

¹¹⁷ MÁRAI Sándor: *Föld, föld!... (A teljes változat)* Budapest, Helikon, 2014. 28–29.

¹¹⁸ ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen, Csonkai, 2006. 364.

nagy személye körül a róla elnevezett korban pozitív központi kultusz épült ki, ami azonban nem volt egyedülálló jelenség ebben az időben. A jobboldali konzervatív „hivatalos” Magyarország számára ő testesítette meg az első világháborús vereséget nemzeti megaláztatással, politikai instabilitással, társadalmi feszültségekkel, illetve gazdasági problémákkal követő (közel)múlttal való éles szakítást. Kultusza idővel a politikai rendszer számára is fontos legitimációs és stabilizációs tényezővel bírt.¹¹⁹

A pozitív Horthy-kép a tankönyvek lapjain is tetten érhető volt, bár nem olyan hangsúlyos mértékben, mint például a revíziós propaganda. Az 1942-ben Marczinkó Ferenc és társai által írt gimnáziumi VIII. évfolyamos történelemtanban például az első világháború tárgyalása során a szerzők kiemelték, hogy a „hősi küzdelemből” a közös háditerjeszet is kivetted a részét, és Horthy Miklós „kis hajórajával” sikeresen küzdött az antanttal szemben. Az 1917. május 15-én megvívott ottantói tengeri csatánál megemlíttették, hogy súlyosan megsebesülve is győzelemre vezette katonáit, akiknek sikerült áttörniük az ellenséges tengerzárat. Ezt követően neve az 1919. november 16-i budapesti bevonulásával összefüggésben merül fel, amely a szerzők szerint a kommun 133 napos „rémuralma” után a „nemzet örömjöngása mellett” ment végbe. A tankönyv az „állampolgári ismeretek” résznél a kormányzói jogkör intézményét is tagalta. Szót ejtett arról, hogy Horthy Miklós államfői jogait az 1920. évi I. törvénycikk, továbbá az annak rendelkezéseit kibővítő 1937. évi XIX. törvénycikk szabályozza, melyek következetben „kevés, de nem jelentéktelen kivétellel a kormányzónak ugyanazok a jogai, mint a királynak”.¹²⁰

Elismeréssel írt Horthyról a *Rövid magyar történet, 1606–1939* hasábjain Szekfű Gyula is, aki szerint a korábbi tengerész tiszteletéért választották államfővé, mert „[...] személye a bolsevizmus rémei után, a román, cseh és szerb szomszéd folytonos kardcsörtető fenyegetőzései ellené-

¹¹⁹ TURBUZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 293–294.

¹²⁰ MARCZINKÓ et al., 1942, 78–116.

ben, a tőle alkotott Nemzeti Hadsereg útján egyedül ígért nyugalmat és védelmet a népnek". A Horthy irányítása alatt álló Nemzeti Hadsereg egyes alakulatainak a fehérrorban játszott szerepe kapcsán Szekfű arra az álláspontra helyezkedett, hogy az atrocitások a „szemet szemért elv” alapján zajlottak, a vörösterror kegyetlenkedéseire válaszul, és nyomatékosította azt, hogy volt olyan eset, amikor „Horthy Miklós fővezér írásbeli párvacsát félretéve, tudta nélkül és ellene hajtották végre” a gyilkosságot. A Horthy kormányzóvá választása utáni időszakot illetően a szerző – ahogyan arra a 3. fejezetben már utaltunk – az állandó „bölcsességenek”, illetve Kánya Kálmán külügyminiszter „finom érzékének és tapintatának” tulajdonította, hogy 1938-ban az egykor felvidéki területeinkért cserébe nem robbantottunk ki háborút Csehszlovákiával szemben. Szekfű Gyula művének írása közben viszont már zajlott a világégés, melynek végét Horthy Miklós „vezetése alatt félelem nélkül, de részvéttel, borzadállyal és nagy emberi szolidaritással várja” a magyarság.¹²¹

Szekfűvel ellentétben Gratz Gusztáv már kevésbé volt jó véleménynyel Horthyról. Szerinte a két világháború között „[...] Magyarország nem látszott boldogtalan országnak. A kormányzó, ha nem is volt nagy államvezető, vállalt kötelezettségeinek teljesítésében mindenütt megállta a helyét, ahol az csakis akaratán és jó szándékán múlt.” Ugyanakkor hazánk későbbi sorsa kapcsán végzetes hibaként értékelte, hogy külpolitikai téren idővel mindinkább Németország vált az ország első számú partnerévé, képtelenek voltunk enyhíteni a németekkel szembeni gazdasági függőségünkön, valamint a szomszédos népekkel sem sikerült normalizálni a viszonyunkat, mert Berlin hatalompolitikájának nem állt érdekében a közép-európai népek összefogása. (Igaz, a magyarellenes célokkal létrejött kisantant sem törekedett arra, hogy rendezze a helyzetét hazánkkal.) Belpolitikai téren Gratz igen komoly ballépésnek tekintette, hogy a kormányzó 1932-ben Gömbös Gyulát tette meg miniszterelnöknek, holott ismerte a kormányfőnek „[...] a nemzetiszocializmus zavaros eszméi iránti rajongását”. Főképpen azért, mert a szer-

¹²¹ SZEKFŰ, 2002, 529–547.

ző véleménye szerint alapjában véve Horthy „nem érzett rökoncsenvet a német nemzetiszocializmus vezetői iránt”, viszont Gömbös hadügyi államtitkár volt 1919-ben abban a szegedi ellenforradalmi kormányban, melynek hadügymiszterét egy ideig Horthy Miklósnak hívták, s innentől fogva világnézeti különbségeket felülíró bizalmi viszony állt fenn a két férfi között. Említést érdemel, hogy Gratz ugyan miéről legitimistá volt, mégsem tartotta esküszegőnek Horthyt, amiértő 1921-ben nem segítette trónra a kétszer is visszatérési kísérlettel próbálkozó IV. Károlyt, mivel pontosan tisztában volt vele, hogy a nagyhatalmak nem támogatják a Habsburg-restaurációt, és a kisantant államok is jeleztek, hogy hajlandóak fegyveresen beavatkozni, amennyiben erre sor kerülne.¹²² A Horthyról életrajzi könyvet jegyző Bencsik Gábor újságíró-történész szerint a kormányzó ez esetben „államférfiként viselkedett”, mert Magyarország jól felfogott érdekeiben képes volt szembefordulni a saját lojalitásával.¹²³

A második világháború végével a magyarországi múltérmelmezésben végbement radikális fordulat Horthy Miklós megtételét is érintette, hiszen ő volt annak a korszaknak az elsőrangú személyisége, amellyel szemben az újonnan berendezkedő államhatalom meg kívánta határozni önmagát. Andics Erzsébet 1945-ben Rákosi Mátyásnak egy szovjetunióbérei magyar hadifogolytáborban tartott 1943-as beszédére¹²⁴ alapozva formált véleményt a korábbi kormányzóról. Állítása szerint azért támaszkodott erre az előadásra, mert az állandó „hű arcképét” a Magyar Kommunista Párt főtitkára „a tőle megszokott tárgylágossággal” feszítette meg. Ebben Rákosi azt hangsúlyozta, hogy Horthy Miklós 14 éves korától kezdve, amikor is felvételt nyert a fiumei Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémiára, egészen 1919-ig, tehát összesen 37 éven át a közös haditengerészet szolgálatában állva, illetve Ferenc József szárnysegédjeként „egy osztrák tiszt” életét élte. Azért egy „osztrákét”, mert

¹²² GRATZ, 2001, 174–192.

¹²³ BENCSIK Gábor: Horthy, az elég jó állandó. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Budapest, Kossuth, 2020. 284. (a továbbiakban: BENCSIK, 2020)

¹²⁴ RÁKOSI Mátyás: Horthy a felelős! Előadás. Tartotta 1943. szeptember 7-én a 27-es hadifogolytáborban. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi, 1943.

Gyulá és Prónay Pál vezették – viszont rövid idő alatt hírhedtté váltak azokról a gyilkosságokról és kegyetlenkedésekről, melyeket az útjukba eső településeken a kommun helyi tisztségviselőivel, vélt vagy valós szimpatizánсаival, valamint sok esetben a bűnbakokká kikiáltott – számos alkalommal zsidó származású – személyekkel szemben követték el. A Bödök Gergely nevéhez köthető legújabb történeti kutatások eredményei szerint a fehérterror hozzávetőlegesen 1200–1300 áldozata közül eleddig körülbelül 400 személy esetében lehetett bizonyítani, hogy minden kétséget kizárában a Nemzeti Hadsereghoz köthető tiszti különítményesek felelősek a halálukért. Bödök szerint a többi áldozat esetében is feltehetően a községeken átvonuló tiszti századok hajtották végre a gyilkosságokat – nemegyszer spontán „népítéleteknek” alcázott kivégzések és egyéni bosszúk formájában. A hiányos dokumentáció ugyanakkor megnehezíti a történetek precíz rekonstruálását, noha a helyi halotti anyakönyvi kivonatok aprólékos feldolgozásával elérhetővé válhat az áldozatok számának pontosítása.¹³⁴

Horthy tudott ezekről az atrocitásokról, és emlékiratában maga is elismerte: „Semmi okom sincs rá, hogy szépítgessem azokat az igazság-talanságokat és kegyetlenségeket, amelyek valóban megtörténtek abban az időben, amikor csak acélseprű tisztíthatta meg az országot.”¹³⁵ Azt, hogy kezdetben nem lépett fel eréyesen a tiszti különítményesekkel szemben, azzal indokolta, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság összeomlását követő általános felfordulás, illetve a kommun vörösterrorja után erős kézzel kellett rendteremtsébe fogni. Visszaemlékezésében a személyéről életrajzi könyvet jegyző német író-újságíróna, Edgar von Schmidt-Paulira hivatkozott, aki azt az álláspontot képviselte, hogy: „A Földön elszabadult poklot nem lehet angyalszárnyakkal helyreigazítani, és nem is volt minden ellenforradalmár maga Szent György. Hogy a vörös ördög ellen nemcsak makulátlan lovagok, hanem részben

¹³⁴ BÖDÖK Gergely: Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon, 1919–1921. Kommentár, 2011/3. 23–28.

¹³⁵ HORTHY Miklós: Emlékirataim. Budapest, Európa, 2019. 117. (a továbbiakban: HORTHY, 2019)

fehér zsoldosok is bejutottak az arénába, az nagyon sajnálatraméltó, de az emberiség történelmében egy automatikus biztonsággal ismétlődő folyamat.”¹³⁶

1919 augusztusától azonban Horthy már számos fővezéri parancsában rendelkezett a tiszti túlkapások megfélezéséről. Részben azért, mert azok a jövőbeni politikai szerépvállalására rossz fényt vethettek, részben pedig mert Bethlen István meggyőzte őt arról, hogy külügyi szempontból nagyon károsak az országra nézve a kilengések, így azoknak mielőbb gátat kell szabnia. Parancsait ugyanakkor még így is voltak, akik figyelmen kívül hagyták. Fonyódon példának okáért augusztus utolsó napjaiban a különítményesek annak ellenére hajtottak végre kivégzéseket, hogy Horthy egyértelműen arra adott utasítást, hogy a le-tartóztatottaknak ne essék bajuk.¹³⁷ A fővezér a közállapotok normalizálódásának céljából 1919. szeptember 22-én – egy időben azzal, hogy az antant a Dunántúl kiürítésére szólította fel a románokat – elrendelte a Nemzeti Hadsereg katonái számára, hogy olyan „fellépést és magatartást” kell tanúsítaniuk, hogy az általuk „[...] felszabadított területek lakosságában tényleg a felszabadulás érzését váltsa ki”.¹³⁸ 1919 őszén pedig József főherceg állítása szerint Horthy saját kezűleg írta bele a királyi herceg náplójába, hogy a fehérterror pogromjai „felelőtlen elemeknek a bűnei”, akikkel szemben ellentmondást nem tűrően szükségeltetik fellépni, és a felekezeti üldözést, valamint az „egyéni akciókat” a fővezér szavai szerint „kérlelhetetlen szigorral kell elnyomni”.¹³⁹

Az államszocializmus időszakának történetírói gyakran hivatkoztak arra, hogy Horthy 1920. március 1-jén „a fegyvereseivel körülvett és megszállott parlamentben Magyarország kormányzójává választatja

¹³⁶ SCHMIDT-PAULI, Edgar von: Horthy Miklós. Tengernagy, népi hős és kormányzó. Budapest, magánkiadás, 2019. 143.

¹³⁷ VARGA István: Adalékok a zsidóság fonyói történetéhez. Veszprém, Agenda Natura, 2005. 51–59.

¹³⁸ TURBUCZ Dávid: Horthy Miklós. Budapest, Napvilág, 2014. 79. (a továbbiakban: TURBUCZ, 2014)

¹³⁹ József főherceg beszéde a zsidóüldözésekéről és a zsidó katonákról. Múlt és Jövő, 1919. november 1. 1–2.

magát”,¹⁴⁰ valamint a „választás napján tisztek szállták meg a parlamentet és környékét”.¹⁴¹ A személyéhez hű katonák jelenléte azonban inkább egyfajta gesztsz volt Horthy részéről irányukban az érte végbevitt szolgálataikért, hiszen ahogyan 1982-es könyvében Romsics Ignác rámutatott, 1920 márciusára már gyakorlatilag eldöntött tény volt a Nemzeti Hadsereg fővezérének államfőisége, mivel ő rendelkezett az ország egyetlen számottevő fegyveres erejével, és ő nyerte el a világháborúban győztes antanthatalmak – elsődlegesen Nagy-Britannia – bizalmát is. Romsics szerint az 1920. évi I. törvénycikkben megszabott kormányzói jogkör „[...] az akkoriban szokásos királyi hatalomnál jóval korlátozottabb volt”.¹⁴² Ez mindenkiéppen éles eltérés ahhoz képest, hogy Szabolcs Ottó még „széles, majdnem királyi jogkörrel” felruházott 1920-as kormányzói hatalomról írt.¹⁴³

A legújabb történeti kutatások fényében Püski Levente amellett foglalt állást, hogy az 1920-as évek európai alkotmányait viszonylag gyenge vagy középperős államfői jogkörök jellemezték, s ebbe a vonulatba illeszthető be az 1920. március 1-jén kormányzóvá választott Horthy Miklósé is. A Nemzetgyűlés „szűkmarkúsága” politikai okokra vezethető vissza: egyszerűtlenül tartották a jelentős hatalommal és mozgástérrrel rendelkező fővezértől, másrészt pedig a korlátozásokkal kívánták kifejezésre juttatni, hogy a király és az uralkodót helyettesítő kormányzó között határozott különbség van. Az 1920-as évek végén azonban Kelet-Közép-Európában elindult, majd az 1930-as években kiszélesedett egy olyan folyamat, melynek részeként mindenhol sor került az államfői hatalom megerősítésére. Az 1933 és 1942 közötti alkotmányjogi változásoknak köszönhetően így a kormányzói jogkör mértéke a szerző véleménye szerint megközelítette azt, amivel az 1918 előtti magyar királyok bírtak.¹⁴⁴ Olasz Lajos történész, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának főiskolai

¹⁴⁰ SZABOLCS, 1965, 307.

¹⁴¹ RÁNKI, 1988a, 415.

¹⁴² ROMSICS, 2017, 59–60.

¹⁴³ SZABOLCS, 1965, 307.

¹⁴⁴ PÜSKI, 2006, 21–29.

docense mindeztt azzal egészítette ki, hogy a jogkörök az 1930-as évek végén történt kibővítése inkább a fennálló rendszer védelmét célozza a különféle aktuálpolitikai kihívásokkal (pártstruktúra átalakulása, szélsőjobboldali irányzatok térnyerése stb.) szemben. Horthy Miklós – fogalmazott Olasz Lajos – „[...] viszonylag széles hatásköre és a jogszabályokon is túlmutató befolyása azonban nem egy kormányzói diktatúra kiépítését szolgálta, hanem végső soron a politikai egyensúly és az alkotmányos parlamenti struktúra fenntartását a különböző szélességes törekvésekkel szemben”.¹⁴⁵

A pártállami történetírás számára hozzávetőlegesen két évtizeden keresztül alapvetésnek számított, hogy a „Horthy-fasizmus” külpolitikai téren az eszmei közösség, illetőleg a revízió ügye miatt is a „Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés” talaján állt.¹⁴⁶ Az 1945 utáni nagy történeti összefoglalások sorában elsőként a Molnár Erik-féle szintézisben találhatunk óvatós utalást arra vonatkozóan, hogy Imrédy Béla miniszterelnöksége idején lépéseket tett a magyar politika „az egyoldalú német orientáció ellensúlyozására”, s ennek példáját a kötet Horthy Miklós 1938-as németországi útjával támasztotta alá, amikor is a kormányzó közölte Hitlerrel, hogy visszautasítja a Führer Csehszlovákia megtámadására tett javaslatát. A Berend T. – Ránki szerző-páros ugyanakkor az 1944. március 18-án Horthy és Hitler között lezajló második klessheimi találkozót illetően csak arról adott számot, hogy a kormányzó, „[...] mint annyiszor, ismét behódolt a hitleri terveknek, sőt kormányzói tisztségét megtartotta, a németek által kívánt új kormányt kinevezte, s ezzel legalizálta a német megszállást”.¹⁴⁷ Azt már nem tették hozzá, hogy a klessheimi megbeszélés igen feszült légkörben zajlott a két politikus között, akik aznap háromszor is tárgyalta, mivel a kormányzó elfogadhatatlannak tartotta Hitler hazánk megszállására vonatkozó terveit. A megszállás tudomásulvételéről szóló nyilatkozatot sem írta alá, noha beletörödött a beavatkozás tényébe, és beleegyezett

¹⁴⁵ OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 136–137.

¹⁴⁶ LUKÁCS, 1951, 463.

¹⁴⁷ BEREND T. – RÁNKI, 1967, 420–468.

abba, hogy Kállay Miklós helyére – aki titkos tárgyalások révén megpróbált közeledni az angolszász hatalmak felé – egy Berlin kíváncalma-nak megfelelő miniszterelnököt nevez ki Magyarország élére. Vélhetően azért döntött így, mert meggyőzte őt a német diktátor azon ígérete, miszerint a megszállás ideiglenes lesz, és ha az ország bizonyítja, hogy Németország hű szövetségese, visszanyerheti önállóságát.¹⁴⁸

A „tízkötetesben” tárgyalagosabban már arról írtak, hogy Horthy „először megdöbbenedéssel és felháborodással utasította vissza a megszállást”, majd mikor arra sor került, „a kormány összetételére nézve nem is akceptálta a németek minden kívánságát”, viszont azok közül „a legföbbet”, Kállay menesztését mégis teljesítette, akinek helyére az egykori berlini követ, Sztójay Döme került. A vonatkozó fejezetet jegyző Ránki György szerint Horthy kezdetben „szabad kezet adott a zsidóellenes intézkedések áradatára”, a későbbiekben azonban több alkalommal is tiltakozott a deportálások ellen, melynek leállítását nyáron sikerült is elérnie. Mozgásterét jelzi, hogy a román kiugrás körüli zűrzavaros helyzetben lehetősége adódott a Sztójay-kormány eltávolítására, Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki kormányfővé. Az új kormány politikájának „próbaköve” a világháborúból történő kiválás lett volna. A kormányzó ezt október 15-én megfelelő politikai és katonai biztosítás hiányában kísérelte meg, ami miatt kudarcba fulladt az elképzelt. A kiugrást ugyanis a magyar hadsereg átállása, valamint a frontvonal megbontása révén képzelte el, ám a hadsereg nem mozdult, mivel a fegyverszüneti utasítást egyes németbarát parancsnokok szabotálták, továbbá a csapatok egy részéhez annak híre csak hiányosan jutott el. A kiugrási művelet összeomlott, a németek urai maradtak a helyzetnek, Horthy Miklós pedig másnap visszavonta a parancsait, lemondott, és átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek. A szerző értékelése szerint október 15-e „[...] minden szempontból Horthy és rendszere teljes csődjét jelentette. [...] Kudarc volt abban az értelemben is, hogy Horthyt a kiugrás után azok a társadalmi erők sem voltak hajlandóak követni, melyek rendszerének negyedszázadon át hű támaszai voltak, [...] Horthy ku-

darca így az egész rendszer s a magyar vezetőréteg csődje volt, s mintegy betetőzése annak a politikai, szellemi és erkölcsi süllyedésnek, amelyen ez a vezetőréteg 1919 óta átment.”¹⁴⁹

Közeli egy évtizeddel később Pritz Pál a Ránki György által leírtakat annyiban egészítette ki, hogy a „bethleni kormányzati politika hívének” számító kormányzó „makacsul ellenállt”, amikor a németek Imrédy Béla kormányfővé történő kinevezését akarták elérni. Meglátása szerint végül azért hagyta jóvá Sztójay kinevezését, mert ő „[...] meg-lehetősen színtelen, szürke, középszerű figura volt, aki a magyar bel-politikai életben sem tekintélyel, sem különösebb tájékozottsággal nem rendelkezett, ezért Horthy számára kezelhetőnek, következőleg elfogadhatónak tűnt”. A volt berlini követ augusztus utolsó napjaiban történt menesztésével Horthy „kilépett az előző hónapok politikai passzivitásából”, viszont a Lakatos-kormány nem váltotta be a reményeit azt illetően, hogy véghez viszi a „függetlenség visszaállítását és a háborúból történő kilépés előkészítését”. A szerző értékelése szerint is „messze hiányosan” volt előkészítve a kiugrási kísérlet, a haderő és a közigazgatási szervek passzivitására utalva pedig arra a végkövetkeztetésre helyezkedett, hogy a „[...] tragikomikus mozzanatokat sem nélkülöz kiugrási kísérlet az ellenforradalmi rendszer totális csődjébe torkollott. Hiszen az államfőt azok az erők hagyták cserben, amelyek negyedszázadon át hatalmi bázisát alkották.”¹⁵⁰

A rendszerváltoztatást követően magyar és külföldi szerzők tollából is nem egy Horthy-életrajz született, a néhai kormányzó alakját több történész is megfestette műveiben, hol kritikusan, hol jóindulattal viszonyulva személyéhez és politikájához. Akárcsak az államszocializmus idején, úgy 1989 után is tetten érhetők vitatott csomópontok Horthy pályájának megítélése kapcsán a történészek között.

A fehérterrorról illetően Szakály Sándor azt hangsúlyozta, hogy „[...] a halálos áldozatokkal járó atrocitásokról Horthy Miklós értesült, de azokat nem kezdeményezte. Hazai és külföldi tiltakozások hatásá-

¹⁴⁸ TURBUZ, 2014, 198.

¹⁴⁹ RÁNKI, 1988b, 1151–1189.

¹⁵⁰ BALOGH, 1986, 233–245.

melyek Magyarországot katasztrófába sodorják”.¹⁵⁷ A német megszállás tényébe pedig a klessheimi tárgyaláson azért törődött bele, mert Hitler jelezte felé, hogy a csapatai mindenképp bevonulnak hazánkba, tehát az elkerülhetetlen megszállással szembeni ellenállás felesleges vérontáshoz vezetett volna.¹⁵⁸

Bencsik Gábor szintén hasonlóan érvelt, amikor úgy fogalmazott, hogy ha Horthy Miklós nem egyezett volna bele a megszállásba, „[...] az azonnali háborút jelent Magyarorság területén, ráadásul napok alatt elveszített háborút, ami az országot teljes mértékben a németek kénye-kedvének szolgáltatja ki.” Azonmód kezdetét vette volna a magyar zsidóság elleni irtóháború, honvédségünk leszerelése és hadifoglyként kezelése, s ezek túl nagy árat jelentettek volna ahhoz képest, hogy szembefordulva Németországgal, megmaradt volna az ország becsülete a szövetségesek előtt. Bencsik úgy látta, hogy a megszállás első hónapjaiban Horthy „szinte teljes elszigeteltségben élt a Várban”, és csak azután kezdte politikai síkon aktivizálni magát, miután 1944. június 6-án a nyugati szövetségesek partra szálltak Normandiában, július 3-án pedig kézbe vette az ún. „auschwitzi jegyzőkönyvet”, melyben a haláltáborból megsökökt két rab dokumentálta a náci népirtás irtózatos tényét. Utóbbi igen komoly hatással volt arra, hogy Horthy leállíttatta a deportálásokat. Az országot azonban a kormányzó képtelen volt kivezetni a háborúból, mivel október 15-én a kiugrási műveletet a hadsereg nem hajtotta végre, ami Bencsik szerint azért következett be, mert az államfőt elárulták azok a „bizalmas emberei”, akikre a tervezitelezésében támaszkodni kívánt.¹⁵⁹

A fentebb idézett két szerző megállapításaival szemben Turbucz Dávid arra az álláspontra helyezkedett, hogy Horthy Miklós „végzetesen rossz döntést hozott”, amikor hitelt adva Hitler „átlátszóan hamis” ígéretének – miszerint ha Magyarország képes az elkövetkezendőkben

¹⁵⁷ SZAKÁLY Sándor: *Történelmünkről – hosszabban, rövidebben. Tanulmányok, cikkek, interjúk, 2015–2018.* Budapest, Facultas Human Gimnázium, 2018. 312. (a továbbiakban: SZAKÁLY, 2018)

¹⁵⁸ Uő.: *Történelem és publicisztika.* Budapest, Magyar Napló, 2015. 197.

¹⁵⁹ BENCSIK, 2001, 253–274.

bizonyítani, hogy jó szövetséges, akkor visszanyerheti a függetlenséget – nem mondott le. Ezzel az elhatározásával „[...] ugyanis törvényesítette a megszállást, amivel hozzájárult a megszállási rendszer hatékony működtetéséhez, ahhoz, hogy a részleges elitcserén átesett államapparátus, a honvédség és a karhatalom kiszolgálja a németek igényeit, ahhoz, hogy megvalósuljon az ország gazdasági és katonai mozgósítása, illetve a vidéki zsidóság deportálása”. Turbucz amellett érvelt, hogy a kormányzó a saját felelősségeinek áthárítása, valamint lelkismeretének megnyugtatója céljából március végén úgy döntött, hogy a magyar zsidóság sorsát érintő rendelkezések kapcsán szabad kezet ad a Sztójay-kormánynak, azokra nem akar befolyást gyakorolni, ennek révén azonban a tekintélyével, pozíciójából fakadóan jóváhagyta az 1944-es tragédiát. A zsidóság deportálásának leállításában a szerző véleménye szerint is komoly tényező volt az „auschwitzi jegyzőkönyv” nyilvánosságra kerülése, illetve az azzal járó nemzetközi tiltakozások, továbbá az általános hadi helyzet változása: egyrészt a normandiai partraszállás, másrészt a keleti fronton romló német esélyek, melyeknek nyomán a megszállók csökkengették a csapataik számát Magyarországon. A kiugrási kísérlet ügyében Turbucz is annak politikai és katonai tekintetben elmaradt előkészületeiben látta a bukás okát. A megszállás következetében az államapparátus már nem tudta vagy nem akarta végrehajtani az államfő döntéseit, a kormányzó bizalmi köre pedig a hadsereg irányában sem rendelkezett a szükséges kapcsolatokkal.¹⁶⁰

Ungváry Krisztián a kormányzó „felelősségéről” jegyzett és 2020 tavaszán megjelent könyvében Horthy Miklós megszállással összefüggésben álló tevékenységét nagyobbrészt a zsidósággal kapcsolatos politikája fényében vizsgálta. Amellett szállt síkra, hogy az államfő nem tett „aktívan semmit annak érdekében”, hogy a magyar zsidóság deportálását leállítsa, holott „tudnia kellett”, hogy a fizikai megsemmisítés vár rájuk. A kormányzó azért járult hozzá izraelita honfitársai deportálásához, mert attól remélte a német megszállók kivonulását. A deportálások tekintetében hazánk 1944 nyarán „ minden német el-

¹⁶⁰ TURBUCZ, 2014, 199–207.

várást túlteljesített". A szerző szerint ugyanakkor a zsidóság mellett Horthy a hazai nénetség esetében is „könnyű szívvel” mondott le államfői jogairól, amikor jóváhagyta besorozásukat az SS-be, melyhez a magyar állam biztosította a karhatalmat, míg a menekülő hadköteles svábokat a csendőrség igyekezett kézre keríteni. A történész meglátása szerint a háborúból történő kiválási kísérlet több tényező miatt hiúsult meg, ezért „[...] nem lenne igazságos kizárolag Horthy nyakába varrni a kiugrás csődjét”. A kiugrási műveletről, illetve annak egyes részleteiről Ungváry azt gondolta, hogy azok „kifejezetten dilettánsak voltak”, s az, hogy a miniszterei és a katonai vezetői nem engedelmeskedtek a kormányzó parancsának, annak hibáját igazolta, hogy évekkel korábban az államfő őket a pozíciójukba emelte. Az elvetelt kiugrási kísérlet másnapján Horthy Miklós lemondott. A szerző szerint ez „emberileg természetesen érthető gesztus” volt a részéről, hiszen a németek 76 évesen az egyetlen élő fiával, az elrabolt ifjabb Horthy Miklós életével zsa rolták meg őt. Mégis úgy vélte, hogy egy „vezető, önmagát ízig-vérig katonának definiáló politikus” esetében hiba volt, hogy magánérdekeit az államérdekelére helyezte.¹⁶¹

Tanulmányunk végén érdemes áttekinteni, hogy napjaink történészei a fehérterroron, valamint a német megszálláson túl összeségében miként értékelik a kormányzó személyét? Az utóbbi években ugyanis (nem függetlenül attól, hogy Magyarország miniszterelnöke 2017 júniusában Horthy Miklóst – gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel és Bethlen Istvánnal egyetemben – a „néhány kivételes államférfi” közé sorolta¹⁶²) közéleti és történészi viták tárgyát képezte a kérdés, hogy politikusnak vagy államférfinak tekinthető-e az államfő? Legifjabb életrajzírója, Turbucz Dávid amellett foglalt állást, hogy a kormányzó „egyértelműen nem” volt államférfi. Meglátása szerint ugyanis nem rendelkezett azokkal a képességekkel, tudással és tapasztalattal, amelyeket a történészek követeltek.

161 UNGVÁRY, 2020, 80–199.

162 Orbán Viktor beszéde a Klebelsberg Emlékhely és Vendégház átadásán. 2017. június 21. <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-klebelsberg-emlekhely-es-vendehaz-atadasan/> (letöltve: 2022. május 24. 16:46)

talattal, melyek államférfivá tesznek egy politikust. Visszaemlékezések szerint nem volt intellektuális alkat, nem rendelkezett kifinomult gondolkodásmóddal, illetve érdeklődési köre is korlátozottnak (hadsereg, hajózás, vadászat, sport) számított. Ezenfelül a történész által elemzett beszédjeiből és nyilatkozataiból nem lehetett arra következtetni, hogy rendelkezett volna átgondolt, koncepcionális és nagyobb távlatokra vonatkozó programmal arra vonatkozóan, miként is képzeli az ország és a nemzet jövőjét. Végezetül szerinte azért sem nevezhető államférfinek, mert 1921 és 1931 között a napi politika alakításába egyre kevésbé avatkozott bele, s bár azt követően újra tevékenyebben vett részt annak irányításában, ez azonban nem jelentette azt, hogy minden döntésben komoly szerepet vállalt volna.¹⁶³

Bencsik Gábor a fentiekkel ellentétben azon a véleményen volt, hogy egyéni képességeit illetően a kormányzó kivály sportoló volt, kellemes társasági ember, aki több nyelven is jól beszélt. Fegyelmezett, parancsoláshoz és parancsvérehajtáshoz szokott személy volt, aki képesnek bizonyult nagy léptékben gondolkodni, valamint magas rangú tengerésztsztként gyakorlottnak számított a vezetésben. Rátermett, gyakorlott vezető volt, éppen olyan, akire az 1918–1919-es forradalmak után szüksége volt az országnak. Bencsik Gábor mindenkorban államférfiú cselekedetként tekintett Horthy királypuccsok alatti magatartására, valamint „Bethlen liberális konzervativizmusának feltétlen támogatására”. Szintén személyes érdemei sorába illesztette a deportálások leállítását 1944-ben. Nyilvánvaló hibái közé azt sorolta, hogy a kormányzó „soha semmilyen ellenvetést nem tett a zsidótörvényekkel szemben”. Továbbá, bár Magyarország második világháborús hadbalepését szerinte „nem lehetett elkerülni”, annak bekövetkeztét halogatni kellett volna, és kialkudni valamiféle ellenállásból a németektől. Összességében azonban értékelése szerint Horthy Miklós „elég jó államfő” volt, egy „[...] alapvetően tisztességes, stabil értékrenddel rendelkező ember, akitől meggyőződésem szerint nem lehet elvitatlenni”.

163 TURBUCH Dávid: Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő? In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Budapest, Kossuth, 2020. 278–280.

személyes hozzájárulását ahhoz, hogy a minden fölülíró külső kényezerek időszaka előtt élhető volt az élet Magyarországon”.¹⁶⁴

Ungváry Krisztián meglehetősen gyenge képességű politikusként jellemzte a kormányzót, akinek téves döntései „[...] az önuralom hiánya mellett részben csekélyebb szellemi horizontjából, részben pedig a diplomáciai érzék és a politikai műveltség hiányából adódtak”. Politikai elhatározásai ösztönösek és zsigeriek voltak, nélkülözték az alaposabb megfontolásokat. A honi politika „nyugodt éveinek” az az időszak számított, amikor az államfő megelégedett a reprezentációs szereppel, és „nem szólt bele a napi politikába”. Noha Ungváry szerint „egyetlen alkalmat sem találni arra”, hogy Horthy kezdeményezett vagy radikalizált volna zsidóellenes rendelkezéseket, korántsem használta ki azokkal szemben minden lehetőséget, ami a rendelkezésre állt: nem élt halasztó hatályú vétójogával, kivétel nélkül aláírta a jogszabályokat, vállalva értük a politikai felelősséget. Ha a német megszállás után lemond, alighanem hatalmi káosz alakul ki az országban, az új kormány legitimitása pedig igen csekély lett volna, azonban a kormányzó jogi értelemben „megszabadult volna a felelősség terhétől”. 1944. március 19-e után Ungváry értékelése szerint Horthy „[...] politikai és morális értelemben is csődöt mondott”. S bár bizonyos mértékig érthető, hogy a kiugrási kísérlet során a 76 éves kormányzó „a szervezés és a logika terén már nem állt a helyzet magaslatán”, ám azzal „a saját renoméját játszotta el”, hogy a kiválási akció kudarca után „megadta magát”, mivel ezen lépéseivel „[...] a több mint fél évszázadon át hordott egyenruhájából színházi kacatot csinált”.¹⁶⁵

Szakály Sándor egy 2014-es interjújában úgy fogalmazott, hogy a magyar történelemben „sajnálatosan kevés a kiemelkedő államférfi”, a Horthy-korszakból pedig ő Bethlen Istvánt tekinti annak.¹⁶⁶ Ugyanakkor a gróf és Horthy Miklós viszonya, illetőleg a kormányzó és mindenkorai miniszterelnökei kapcsolata a partnerségen és a kölcsönös befolyásoláson alapult. A történész annak eldöntését, hogy az államfő államférfi volt-e, „nehezen megválaszolható kérdésnek” nevezte egy

¹⁶⁴ BENCSIK, 2020, 283–287.

¹⁶⁵ UNGVÁRY, 2020, 201–211.

¹⁶⁶ CZEDE Gábor: „Többféle igazság létezik”. Népszabadság, 2014. január 21. 5.

2017-ben született írásában, felhívva a figyelmet arra, hogy Horthy számos esetben hozott helyes vagy helytelen döntést, ám ez természetes, mivel a történelem nem ismer csak hibátlan és maradandót alkotó személyeket.¹⁶⁷ Azt azonban egyértelműen Horthy sikerének nevezte, hogy az 1920-ra kifosztott, egyharmadára zsugorított ország az 1930-as évek végére kulturális és gazdasági értelemben felzárkózott Európa középmezőnyéhez,¹⁶⁸ amihez szükség volt persze arra a politikai elitre is, amelyik a megcsonkított országból egy életképes hazát akart teremteni, valamint azon munkások, parasztok és középosztálybéliek millióira, akik akkor „[...] talán leginkább érzik ennek a tragédiának a súlyát”.¹⁶⁹

Mivel nincs egyértelmű, mindenki számára elfogadottnak tekinthet meghatározása annak, hogy ki nevezhető államférfinek, ezért jelen sorok szerzője nem kíván igazságot tenni ennek a kérdésnek az eldönthésében. Megítélésünk szerint minden olyan személyről, aki a politikában szerepet vállal, a rendelkezésre álló mozgásterek/kényszerpályák figyelembevételével lehet csak megalapozott véleményt formálni, és azt teljességgel lehetetlen, hogy valaki kizárolag jó vagy rossz döntéseket hozzon pályája sörán. Aki történésként mégsem ezt tartja szem előtt, azt Hahner Péter elmés megfogalmazásával a történelem, „az élet tanítómestere” képtelen volt elmélyült tanulásra ösztökélni, mert a tananyagból csak azt volt hajlandó megjegyezni, ami az Ő értékrendjéhez igazítható, és az érdekeit szolgálja.¹⁷⁰

Horthy Miklósnak, mint minden történelmi szereplőnek, voltak pozitív és negatív döntései. Véleményünk szerint előbbiek közé sorolható, hogy 1920-ban, a konszolidáció érdekében tett fontos lépésként felszámoltatta a fehérterrorhoz köthető különítményeket. 1921-ben ellenállt IV. Károly király visszatérési kísérleteinek, tudván, hogy a kisantant

¹⁶⁷ SZAKÁLY, 2017, 224.

¹⁶⁸ Tomka Béla ezzel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy felzárkózás helyett hazánk (az első világháború előtt is a trianoni területet alapul véve) tartotta a korábbiakban elért helyét.

¹⁶⁹ SZAKÁLY, 2018, 302–309.

¹⁷⁰ HAHNER Péter: Világtörténelmi kaleidoszkóp magyar szemmel. Budapest, Rubicon Intézet, 2020. 8.

fegyveres beavatkozással válaszolna az esetleges Habsburg-restaurációra. Képes volt felismerni a saját korlátait, s nem kis részben ennek köszönhető Bethlen István vagy éppen Kállay Miklós miniszterelnökké történt kinevezése. A második világháború alatt törekedett arra, hogy Magyarország háborús szerepvállalását a lehetőségekhez mérten minimalizálja. A német megszállásig nem engedett Berlin nyomásának, nem szolgáltatta ki a magyar zsidókat, holott 1943 áprilisában, az első klessheimi találkozón Hitler még a szemére vetette, hogy a „magyarországi zsidóbarát beállítottság neki egyszerűen elfogadhatatlan”, mire az államfő figyelmeztette őt, hogy a zsidótörvények révén lényegében már „mindent megtett, amit a zsidók ellen tiszteességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket”.¹⁷¹ Ha nem is mindig törvényes eszközökkel, ám képes volt féken tartani a nyilasokat: különféle pártjaikat többször is betiltották 1937 és 1944 között. S végül 1944. október 15-én megkísérelte kivezetni országát a háborúból, még ha az nem is sikerült neki.

Ezek mellett ugyanakkor hibának gondoljuk, hogy 1921 novemberében közegyelemben részesítette a fehérterror elkövetőit. Tanulmányunk második fejezetében említtést tettünk arról, hogy portugáliai emigrációjában Horthy maga is elismerte, hogy a két világháború közötti földbirtokrendszer „elavult és egészségtelen” volt. Ennek ellenére kormányzóként mégsem kísérlelte meg átfogó földreform vérehajtását. 1943 elején felvette ugyan, hogy a háborúban helytállt honvédjeink érdemeit földadománnyal ismerjék el, és a megművelhető mezőgazdasági területek 60 százalékát osszák fel közöttük, azonban a kormányzat nem támogatta ezt, majd pedig a háborús vereség okán már semmiféle földreformot sem vihetett keresztül.¹⁷² Bár nem kezdeményezte a zsidótörvényeket, mégis szentesítette őket, emlékirataiban a fokozódó német nyomásra hivatkozva (az 1938 tavaszán elfogadott első zsidótörvény kapcsán erről bizonyosan nem beszélhetünk), valamint arra, hogy ezzel fogja ki

¹⁷¹ Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. II. kötet. SZERK. Ránki György. Budapest, Magvető, 1983. 67–113.

¹⁷² TURBUCZ, 2014, 191–192.

a szelet a hazai szélsőjobboldal vitorlájából.¹⁷³ Végezetül 1944 márciusa és júliusa között nagyobb erőssel kellett volna fellépnie a deportálásokkal szemben. Ha júliusban képes volt elérni azt, hogy a magyar közigazgatás ne vegyen részt a folyamatban, ami egyet jelentett a deportálások leállításával, akkor vélhetően korábban azt is ki tudta volna harcolni, hogy a magyar szervek alacsonyabb hatásfokkal működjenek közre bennük.

Jól látható tehát, hogy Horthy Miklósnak, mint minden embernek, az élete során egyaránt voltak jó döntései, de akadtak elhibázott cselekedetei is. Megítélése vélhetően még nagyon sokáig nem lesz egységes sem a történészek, sem pedig ebből kifolyólag a magyar társadalom jobb- és baloldala számára. Az azonban elvitathatatlan, hogy 1920 és 1944 között egy rendkívül sokszínű és mozgalmas, sorsfordító időszakban állt Magyarország élén, s ezzel végérvényesen beírta nevét a történelemkönyveink lapjaira.

Összegzés

Dolgozatunk összegzéseképpen megállapítható, hogy a Horthy-korszak megítélése az elmúlt egy évszázad során korszakonként és politikai berendezkedések szerint folytonosan változott. A történetírókra számos esetben hatottak az adott időszak ideológiai és emlékezetpolitikai elvárásai, ami az értékítéleteikben, témaálasztásaiban is tetten érhető volt.

Az általunk idézett munkák a két világháború között például a revízió kérdésében egyaránt támogatták annak szükségességét, de alapvetően Horthy személyéhez, illetve pályafutásához is jóindulattal viszonyultak, nem függetlenül a kormányzó körül kiépült pozitív központi kultusztól. Emellett azonban megfogalmazódtak kritikus észrevételek is, elég ez ügyben Szekfű Gyulának a „neobarokk társadalomról” írt soraira gondolni, vagy Weis István azon meglátására, miszerint a kor-

¹⁷³ HORTHY, 2019, 204–206.

mányozó párt a tartós, nagyarányú parlamenti fóliényét nem csekély részben a nyílt szavazás rendszerének köszönhette.

1945 után a Horthy-korszakot az államszocialista rendszer antitétiseként ábrázolták, ami miatt azt évtizedeken át egysíkúan, negatív színekben tüntették fel. Ekkor ivódtak bele a közgondolkodásba olyan máig szívósan ható toposzok, miszerint a politikai rendszer fasiszta jellegű volt, a negyedszázad alatt hazánk a „hárommillió koldus országáéppen az, hogy a kormányzó nem tudott rendesen magyarul. Ahogyan azonban az 1970-es évektől enyhülni kezdett a történettudományra (is) nehezedő politikai nyomás, úgy jelentek meg az árnyaltható vélemények a Horthy-korszakot illetően. Az 1980-as években a külügyek kapcsán Pritz Pál, belpolitikai téren pedig Romics Ignác írásai nagyban hozzájárultak a korábbi történetpolitikai kánon lebontásához. Ugyanakkor az általunk vizsgált kötetekben néhány esetben még így is megfigyelhetők voltak gránitszilárdsgágú viszonyítási pontok: a fehérterror áldozatainak számát például mindenkor hozzávetőlegesen 5000 főre becsülték, de arra is alapvetésként tekintettek, hogy 1945-ben a Szovjetunió felszabadította Magyarországot.

A rendszerváltoztatást követően a Horthy-korszak megítélése rendkívül sokszínűvé vált. A történészek között napjainkig komoly nézeteltérések figyelhetők meg a szociálpolitika egyes területeinek értelmezését illetően, de hazánk második világháborús szerepvállalása kapcsán is, vittatva például a rendelkezésünkre álló mozgásterek/kényszerpályák arányát, esetleg annak kérdését, hogy megőrizhette volna-e semlegességét az ország, vagy hogy milyen mértékben csorbult hazánk szuverenitása a német megszállást követően. S végül Horthy Miklós ügyében máig sem jutott nyugvóntra a fehérterről, a zsidókérdésről és a német megszállás alatti szerepről folytatott diskurzus. Ami az utóbbi néhány évben kiegészült annak eldöntésével, hogy a kormányzó politikusnak vagy államférfinek tekinthető-e? Ez utóbbi nyilvánvalóan reflektálás közéleti, emlékezetpolitikai felvetésekre, ami nem feltétlenül probléma, hiszen egyetlen történész sem él „fényes elszigeteltségen”, mindegyik a „saját korának gyermeké”, s ebből kifolyólag óhatatlanul is hat rá és gondola-

taira az adott korszak politikai miliője, médiaviszonyai, társadalmi elvárási stb. Melyektől függetlenül a szakmájukat hivatásosan művelő történészeknek törekedniük kell arra, hogy a múlt eseményeit és szereplőit a tacitusi „harag és részrehajlás” nélkül ábrázolják, nem tévesztve szem elől a nagyszerű skót író, Sir Arthur Conan Doyle legendássá vált detektívfigurájának, Sherlock Holmesnak az örökbecsű meglátását: sohasem a tényeket igazítjuk az elmélethez, hanem az elméletet a tényekhez!¹⁷⁴ Taniulmányunkban a kortárs értelmezések től napjainkig tekintettük át a Horthy-korszak megítéléséhez kapcsolódó (szak)irodalmat, a historiográfiai szempontból általunk alapvetőnek tekintett műveken keresztül. Mivel ennek a témának a forrásanyaga könyvtárak sorát tölti meg, arra tettünk kísérletet, hogy öt kérdéskör köré rendezve az ismertebb, jellegadóbb összefoglaló munkákra támaszkodjunk. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy egy számvetés mindenkor hozzávetőlegesen teljesebb és pontosabb. Nem kívántuk azonban totálisan szétfeszíteni munkánk keretét, pedig akár külön fejezetet is érdemelhetett volna a hadtörténet (melynek kapcsán mindenkor hozzávetőlegesen 5000 főre becsülték, de arra is alapvetésként tekintettek, hogy 1945-ben a Szovjetunió felszabadította Magyarországot).

¹⁷⁴ DOYLE, Sir Arthur Conan: Botrány Csehországban. In: *Sir Arthur Conan Doyle összes Sherlock Holmes története*. I. kötet. Szeged, Szukits, 2016. 170.

¹⁷⁵ DOMBRÁDY Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944*. Budapest, Kossuth, 1986; Uő.: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1990; Uő.: *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Budapest, Petit Reál, 2003.

¹⁷⁶ SZÁMVÉBER Norbert – SZABÓ Péter: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945*. Nagykovácsi, Pueblo, 2003; SZÁMVÉBER Norbert: *Az alföldi páncéloscsata: harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Nagykovácsi, Pueblo, 2007; Uő.: *Páncélosok a Dunántúlon. Az utolsó páncélosütközetek Magyarországon 1945 tavaszán*. Budapest, Akadémiai, 2017.

¹⁷⁷ LACKÓ Miklós: *Válságok-választások*. Budapest, Gondolat, 1975; Uő.: *Szerep és mű*. Budapest, Gondolat, 1981; Uő.: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA TTI, 1996.

¹⁷⁸ UVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Budapest, Ráció, 2010; Uő.: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs, Kronosz, 2014; Hóman Bálint és népbírósági pere. Szerk. Uő. Budapest-Székesfehérvár, Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019.

day Lajos meglehetősen karcsú könyve¹⁸⁹ áll a rendelkezésünkre, amely minden össze másfél tucat oldalon tárgyalja a Horthy-érát.

A pártállami történetírók sokat foglalkoztak a két világháború között illegalitásban lévő kommunistákkal, valamint a munkásmozgalommal, míg a liberális demokrata ellenzékről csupán két rövid kötet született az 1980-as években L. Nagy Zsuzsa tollából,¹⁹⁰ melyet nem követtek más szerzőktől újak. Friss források bevonásával tehát e témaiban is minden bizonnal születhetnék új kutatási eredmények. Ugyanő jegyzett életrajzot¹⁹¹ Rassay Károlyról, a Horthy-korszak liberális demokrata közvéleményének vezéralakjáról is, akinek *Politikai visszaemlékezésem* címét viselő emlékiratát kéziratként a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzik, melyet véleményünk szerint érdemes lenne forrás-kiadványként közzétenni. Szintén ott található Prónay Pál retrospektív naplójának eredeti kézirata is, amely csonkítatlan formában, az olvasók tájékozódását segítő szakszerű jegyzetapparátussal ellátva bizonyosan közérdeklődésre tartana számot. Az igen komoly forrásértékkel bíró, eleddig nem publikált irományok sorában a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában van Kozma Miklós több kiadatlan naplója, aki egykoron médiavezér, az MTI elnöke, valamint miniszter is volt.

További feladatok tehát még bőséggel állnak a történészeink előtt, melyeknek elvégzése mindenképpen gazdagíthatja és árnyalhatja a Horthy-korszakról kialakított képünket!

¹⁸⁹ ARDAY Lajos: *Száz év. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának története*. Budapest, magánkiadás, 1996.

¹⁹⁰ L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok, 1919–1931*. Budapest, Akadémiai, 1980; Uő.: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986.

¹⁹¹ Uő.: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly*. Budapest, Napvilág, 2006.

A tanulmányok első megjelenési helye

1. Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről. *Körunk*, 2019/1. 84–91.
2. Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés. In: *A történelem bennünk él. Támfényi tisztelettel Romsics Ignácnak*. Szerk. BÖDÖK Gergely – GALI Máté. Budapest, Kocsis, 2022. 221–237.
3. Csehszlovák-magyar határtárgyalások és a Bartha-Hodža-egyezmény. In: *VERITAS Évkönyv*, 2018. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 131–145.
4. A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája. In: „...minden edenek neve vad poklokat bűvöl...”. A Magyarországi Tanácsköztársaság. Szerk. LIGETI Dávid – VÖRÖS Boldizsár. Budapest, Országház, 2020. 323–339.
5. Horthy Miklós útja a hatalomig. In: *1919 – A Nagy Szétesés*. Szerk. HERMANN Róbert – LIGETI Dávid. Budapest, Országház, 2020. 215–231.
6. „...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”. Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról. *Kommentár*, 2020/2. 53–65.
7. Olaszország és a magyar revíziós politika. In: *Rés a falon. A Felvidék délrészé és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939*. Szerk. LIGETI Dávid. Budapest, Facultas Humán Gimnázium, 2019. 14–24.
8. Bethlen István eszmei arcéle. *Kommentár*, 2021/1. 121–131.
9. Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata. In: *A Bethlen-kormány megalakulása és a konszolidáció szellemi háttere*. Szerk. HOLLÓSI Gábor – Joó András – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Levéltár – Magyar Napló, 2022. 33–46.
10. Bethlen István megítéléséről. *Új Egyenlítő*, 2014/2. 41–47.
11. A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás. I. kötet*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2018. 115–128.
12. A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás. II. kötet*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 103–117.

Berzeviczy Albert 7, 12, 14–48, 112–114, 243–244, 249–265, 268, 271–273
Berzeviczy Edit 270
Berzeviczy Gergely 9
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 117, 189–190, 211
Bethlen István, gróf 12, 94, 96, 102, 138, 141, 143–145, 152–190, 192–207, 230–231, 233, 236, 245, 252, 255–257, 262, 279–281, 283–287, 289, 294, 296–299, 305–307, 309, 328, 337, 341, 346–348, 350, 354, 356
Bethlen Margit, grófné 188
Béládi Miklós 268
Bibó István 119
Blau Lajos 212
Bocskai István, erdélyi fejedelem 211
Bodó Sándor 58
Bojtár Endre 10
Bolza Anna, grófnő 19
Borbándi Gyula 201–202, 354
Boroviczény Aladár 94, 96
Borsányi György 81
Bourbon-dinasztia 244
Bódy Zsombor 303
Bödök Gergely 12, 73, 82, 101–102, 336, 357
Böhm Vilmos 79, 335, 354
Braham, Randolph L. 267, 302, 329–330
Bródy Ernő 226
Burián István, gróf 55
Bülow, Bernhard von 134

C
Ceaușescu, Nicolae 121
Ciano, Galeazzo 139, 149–150

Clemenceau, Georges 59, 68, 82
Clerk, George 103
Conan, Éric 130
Conan Doyle, Sir Arthur 205, 353

Cs
Csáky Albin, gróf 15–17, 19–20, 22
Csánki Dezső 72
Császár Ildikó 144
Csengery Antal 182
Cserny József 80, 83
Csizmadia Ervin 280
Csonkaréti Károly 334–335
Csoóri Sándor 123–127
Csunderlik Péter 85–86, 215

D
Darányi Kálmán 176, 294
Darvas József 183
Deák Ferenc 183, 211, 219
Deér József 181
Dent, Bob 86
Dékány István 308
Dénes Iván Zoltán 182, 187
Díaz, Armando 57
Diener-Dénes József 66
Dionüszosz 257
Diószegi István 134
Dobos László 7, 11
Dombrády Lóránd 353
Dula, Matúš / Dula Máté 52, 54, 56, 63
Duray Miklós 122–124, 126–127
Duszik Lajos 238

E, É
Eckhardt Sándor 174
Egresi Katalin 156, 300–301

Eötvös József, báró 35, 44, 165, 182, 211, 219
Eötvös Károly 37
Erdei Ferenc 184, 193–194, 294–295, 300

F
Fajnor, Vladimír 63
Farkas Elemér 236
Fábry Zoltán 122
Fedinec Csilla 151, 315, 355
Feitl István 320
Fehér András 175
Fekete György 207
Ferenc Ferdinánd, Habsburg-Lotaringiai, főherceg 45, 61
Ferenc József, I., Habsburg-Lotaringiai, osztrák császár és magyar király 91–92, 333
Foch, Ferdinand 66
Fogarassy László 58, 65, 67–68, 79, 100
Fontenay, Louis de 98, 140
Földes György 173
Franchet d'Espèrey, Louis 57–58, 66, 68
Friedrich István 201, 279, 283

G
G. Kovács László 53
Galántai József 120, 316
Gali Málna 12
Gali Máté 7–8, 10, 45, 232, 251
Gali Janka 12
Gallai Sándor 12
Garami Ernő 72
Gábor Marianne 268, 271
Gárdonyi Géza 221

Gere
Gerede, Hüsrev 140
Gerő András 71
Gergely Jenő 81–82, 287
Gogolák Lajos 177, 179
Goldziher Ignác 211
Gorton, Reginald 105
Gosztonyi Péter 8
Gömbös Gyula 94, 145–146, 163–164, 184–185, 197, 205, 230, 241, 252, 264, 280–281, 283–286, 294, 302, 306, 312, 314, 332–333
Gratz Gusztáv 72–75, 165, 175, 185, 251, 279–281, 307, 332–333
Gulyás László 315
Gurban, Constantin 37–38

Gy
Gyáni Gábor 299–300
Gyurgyák János 75, 190, 193, 210–211, 214, 222, 224, 230, 236, 253, 262, 292

H
Habsburg-dinasztia 99, 106, 115, 137, 166–167, 316, 333, 350
Hahner Péter 349
Hajdu Tibor 11, 51, 53–54, 57, 72, 79–80, 95, 159, 302
Hajdú János 123
Halász Ferenc 35, 42
Haller István 216–220, 223–224, 256
Hamerli Petra 139, 141–142, 144
Hanák Péter 285
Haraszti György 302
Harmsworth, Harold Sidney / Lord Rothermere 142–143
Hatos Pál 56
Hauser Emma 273

Litván György 56, 59–60, 69
Lorman, Thomas 354
Ludendorff, Erich 51–52
Lukács György 159, 253–254
Lukacs, John / Lukács János 128–130
Lukács Lajos 77, 196, 283, 296, 312, 320–321, 335, 339

M

Mackensen, August von 147
Mackensen, Hans Georg von 147–148
Madarassy-Beck Gyula, báró 156
Majoros István 134, 148
Makkai Sándor 116–117
Makovický, Peter 63
Marczali Henrik 211
Marczinkó Ferenc 308, 331
Marinovich Endre 11
Marton Éva 129
Mályusz Elemér 73–75
Márai Sándor 119, 330
Márkus László 200
Máté evangélista 128
Máthé Áron 12, 302
Mátrai Rudolf 244, 258, 260
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 114, 180
Melkovics Tamás 9
Méhelj Lajos 240–242, 245
Mérei Gyula 319
Miklós Béla, dálnoki 185
Miklós Péter 100
Miksa Lajos 128
Mikszáth Kálmán, ifjabb 166
Milotay István 213, 236, 262, 354
Miskolczy Ambrus 178, 187
Molnár Anna 133

Molnár Erik 78, 196–197, 283–284, 321, 339
Molnár Judit 302, 329
Molotov, Vjaceslav Mihajlovics 187
Monori Áron 213
Monostori Imre 187
Mosdóssy Imre 36
Montecuccoli, Rudolf von 91
Móricz Zsigmond 86, 220
Muráti Irén 245
Mussolini, Benito 137–139, 141–147, 151, 169, 281, 305, 308, 314, 320
Müller Rolf 107

N

Nagyatádi Szabó István 194–195, 279, 298
Nagy Ferenc 187
Nagy Zsejke 190, 230, 252
Nánay Mihály 97, 106
Nemes Dezső 198–199, 207, 281, 286
Nemeskürti István 321–322
Németh László 117–119, 201
Nitti, Francesco 136
Njegovan, Maximilian 93
Nolte, Ernst 285
Novák Attila 302
Novy Ferenc 308
N. Szegvári Katalin 231, 257

O, Ó

Olasz Lajos 107, 338–339
Oláh György 296
Ormos Mária 61, 66, 68, 83–84, 108, 134, 136–137, 147–148, 202–203, 320, 326, 330
Orosz István 55

Ostenburg-Moravek Gyula 101, 107, 113, 335–336

P

Paál Árpád 115
Pakots József 241–242
Paksa Rudolf 107, 230, 240, 252, 265, 302
Palotás Emil 53, 139, 312
Pamfényi Ervin 148–149, 342
Papp István 12
Pattantyús-Ábrahám Dezső 99
Pál Lajos 72
Pálfi János, vitéz 308
Pásztor Cecília 63
Perneki Mihály 97
Pete László 133
Pethő Sándor 181
Petőfi Sándor 218
Peyer Károly 201, 283, 294, 297
Péti Márton III
Pikler Gyula 217, 220
Pinterović, Ante 53
Pogány József 354
Pollmann Ferenc 51, 53, 57
Popély Gyula 58, 61, 65–68
Prinetti, Giulio 134
Pritz Pál 12, 105, 287, 314, 323–325, 341, 352, 355
Prohászka Ottokár 108, 221–224, 226
Prónay Pál 101, 336, 342–343, 356
Püski Levente 12, 99, 145, 289–290, 338
Püski Sándor 122

R

Radetzky, Joseph 92
Rainer M. János 11
Rakovszky Iván 176

Rassay Károly 232, 242, 356
Ravasz László 114, 170
Rákosi Jenő 237, 242–243
Rákosi Mátyás 92, 333–334, 343
Ránki György 80, 148–149, 196–197, 199, 284–285, 287, 298, 313, 321, 325–326, 335, 338–341, 350, 355
Réti György 147
Révai József 183
Ribbentrop, Joachim von 149–150
Romsics Ignác 7, 11, 57, 71, 74, 76, 80–81, 84, 94, 107, 133, 135–136, 138, 142, 146, 149, 153, 155, 167, 173–174, 181, 187, 200–206, 209, 250–251, 267, 283, 286–288, 291, 298–300, 305, 338–339, 352, 357
Rothschild, Lionel Walter 223
Roussel, Henry 130
Rozsnayai Ervin 207, 288
Rónai Bálint 273
Rónai Mihály 269, 273
Rónai Mihály András 267–274
Rösler, Robert 24
Ruman, Ján 63
Ryall, Lucy 133

S

Sakmyster, Thomas 93, 104, 149, 354
Salamon Konrád 84–85
Sallai Gergely 150
Sas Péter 116
Sándor Pál 226–227, 241
Schmidt Mária 288
Schmidt-Pauli, Edgar von 102, 336–337
Schober, Johann 144–145
Schwarczwölter Ádám 16

Sebess Dénes 193
Seres Attila 18
Shvoy Kálmán 97
Sigray Antal, gróf 106
Siklós András 78
Simon Attila 315
Simon Lajos, dr. 226
Simonyi-Semadam Sándor 277–278,
 355
Simonyi Zsigmond 211
S. Nagy Katalin 268
Sipos Balázs 355
Sipos József 6–7, 10–11, 154, 354
Sipos Levente 286
Sipos Péter 92, 94, 99, 101, 281, 302,
 342–343, 355
Somogyi Béla 107
Šrobár, Pavol 61
Standeisky Éva 182, 184–185
Starhemberg, Ernst Rüdiger von 145
Stark Tamás 318
Staud Géza 186
Štefánek, Anton 54
Steier Lajos 179
Stodola, Emil 61
Stresemann, Gustav 169
Suba János 59
Surányi Miklós 193
Supka Géza 59
Sütő András 127–128

Sz

Szabad György 9
Szabadváli József 58
Szabolcs Ottó 78–79, 296–297, 312–313,
 334–335, 338
Szabolcsi Lajos 212
Szabó Ágnes 342

Szabó Balázs 111
Szabó Éva 187
Szabó László 134
Szabó Péter 322–323, 353
Szabó Viktor 82, 87–88
Szabó Zoltán 186
Szakály Sándor 7–8, 11–12, 100,
 288, 317–318, 326, 328, 341–344,
 348–349
Szalai Zoltán 12
Szalay Ágoston 273
Szalay Gábor, báró 266–274
Szalay László 182, 273
Szalay-Berzeviczy család 42, 268
Szalay-Berzeviczy László 274
Szalay-Berzeviczy Mária 274
Szamuely Tibor 76, 78, 83, 238, 241
Szapolyai/Zápolya-dinasztia 186
Szarka László 12, 52, 54–55, 58–59,
 61–63, 66
Szálasi Ferenc 207, 271, 285, 288, 290,
 319, 321, 340
Számvéber Norbert 353
Szász Zoltán 45
Szász Zsombor 179
Szekfű Gyula 75–76, 117, 119, 170,
 173–190, 193, 195, 201, 210, 278–
 279, 291–293, 306–307, 309–310,
 331–332, 351
Szent György 102, 336
Szerényi Sándor 81
Szécsényi András 302
Széchenyi István, gróf 33, 174, 177, 179,
 183, 190
Szily Kálmán 244, 260, 263
Szilvay Gergely 129
Szinai Miklós 197–198, 231, 255
Szinyei Merse Pál 31, 249

Szirmai Vidor 211–212
Szita Szabolcs 302
Szögi László 311–312
Szőke Domonkos 174–177
Sztálin, Joszef Visszaronionovics 186–188
Sztójay Döme 206–207, 271, 328, 340–
 341, 345, 355
Szűcs László 187, 197–198, 231, 255
Szvák Gyula 299

T

Takács Tibor 107
Teleki Géza, gróf 318
Teleki Pál, gróf 96, 98–99, 140, 158,
 209, 243–245, 258–260, 263, 294,
 303, 317
Thuróczy Károly 63
Tilkovszky Loránt 34, 148–149, 313–314
Tiso, Jozef 321
Tisza István, gróf 12, 15, 35, 41–43, 45,
 53, 55, 166, 174, 178, 184, 193, 200,
 202, 219, 222, 259
Tisza Kálmán 222, 280
Tomka Béla 10, 129, 301, 304, 349
Tompa Mihály 218
Tonelli Sándor 53
Tormay Cécile 73–74, 174
Tóth Imre 306
Török Bálint 186–187
Trefort Ágoston 219
Tulipán Éva 107
Turbucz Dávid 91, 93, 98, 103, 108, 289,
 331, 337, 340, 344–347, 350
Túri Béla 213, 232

U, Ú

Ujváry Gábor 11, 16, 114, 158, 181, 232,
 252–253, 353, 357–358

Unger Mátyás 78–79, 296–297
Ungváry Krisztián 302–304, 316, 327
 343, 345–346, 348
Usetty Ferenc 216

V

Varga István 102, 183, 337
Varga Júlia 312
Varga Lajos 87
Vági Zoltán 302
Várady Erzsébet 308
Váry Albert 73
Vázsonyi Vilmos 212, 223, 230, 252,
 254
Veesenmayer, Edmund 327
Veres József 36–37
Veress Géza 209
Vermes Gábor 43, 53
Veszprémy László Bernát 302, 355
Vida István 161
Viktor Emánuel, II., Savoyai, olasz
 király 133
Villani Frigyes 150
Vizi László Tamás 141
Vix, Fer(di)nand 65–69, 87,
 Voinovich Géza 113–114
Volosin, Avgusztin 151
Vonyó József 145, 163, 314
Vörös Boldizsár 12, 82, 357
Vörösmarty Mihály 218

W

Weber, Viktor 57
Weis István 277–278, 351–352
Weiszburg, Chajjim 225
Weiszäcker, Ernst von 149
Wekerle Sándor 55
Werbőczy István 187

OT, 90 943.9-19 G20

Wilson, Woodrow 46, 55, 95, 118, 129, 162
Wlassics Gyula, báró 22
Wolf, Lucien 230, 239, 253
Wolff Károly 239-240
Wolkenberg Alajos 244, 260

Z
Zágoni István 115

Zs
Zsiga Tibor 144

X 366 155

©Földházi Árpád

GALI MÁTÉ (Vác, 1988) történelem mester-szakos diplomáját jeles érdemjeggyel 2012-ben szerezte a Szegedi Tudományegyetemen. Doktori fokozatát 2017-ben *summa cum laude* minősítéssel érdemelte ki Romsics Ignác téma-vezetése mellett az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen. PhD-értekezésének címe *Berzeviczy Albert élete és munkássága (1853-1936)*. 2016 és 2020 között a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori Kutatócsoportjának tudományos munkatársa-ként dolgozott. 2020-2021-ben a Rubicon Intézet tudományos főmunkatársa volt. 2021-től a Mathias Corvinus Collegium Társadalom- és Történelemtudományi Iskolájában dolgozik. 2017 óta a Magyar Történelmi Társulat tagja. Szélesen vett érdeklődési és kutatási területébe tartozik Magyarország története az 1867-es kiegyezéstől a második világháború végéig.

MI A KÖZÖS a nemzetiségi kérdésben, a vörös- és fehérrorban, a trianoni békeszerződésben, valamint a numerus claususban? Első ránézésre talán nem sok, és akár még úgy is tűnhet, hogy ezek a tankönyvekből ismert fogalmak az időbeli távolság okán a jelenre már vajmi kevés kihatással vannak. Holott az, hogy a magyarság miként igyekezett megbirkózni a 19. század végének és a 20. század első felének traumáival, össznemzeti próbatételeivel, döntően meghatározza nemzeti önképünket, és máig követlen hatást gyakorol a minden napjainkra.

A kiegyezés és a második világháború befejezése között eltelt közel nyolc évtized sorsfordító időszaka volt Magyarország történelmének. A dualizmus kora gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt nagyfokú fejlődést hozott, ugyanakkor olyan komoly nehézségekkel is szembesítette az ország vezetőit, mint például a nemzetiségi kérdés, amely végül – első világháborús vereségünk nyomán – szétfeszítette a sok évszázados államkereteket. Csak a világégést követő összeomlás, a vörös- és fehérrorról sujtotta 1918–1919-es esztendők és a rettentően kemény rendelkezéseket tartalmazó trianoni békediktátum aláírása után kezdődhetett meg a romok eltakarítása és az ország talpra állítása a Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett negyedszázadban.

Mint minden történelmi korszaknak, természetesen ezeknek az évtizedeknek is megvoltak a maguk dicsőséges pillanatai és árnyoldalai. Egyfelől változatos és eredményekben igen gazdag szellemi élettel, másfelől azonban számottevő társadalmi feszültsséggöcökkel. Az 1867 és 1945 közötti időszak bel- és külpolitikai történései, valamint a mindig is a népek keresztútján fekvő országunk kényszerpályái jelentős próbatételek elő állították a magyar nemzetet. A történész szerző e kötetében arra keresi a választ, miként sikerült – ha sikerült egyáltalán – megoldásokat találnunk ezekre a kihívásokra.

4950 Ft

9 786156 351777

**FMCC
PRESS**